

1979 május 10.-én, életének hatvannyolcadik évében és több mint húsz éve tartó, úgyszólván megszakítatlan kényszerhallgatás után, Bibó István végképp elköltözött az élők és alkotók sorából.

Halálával a XX. század második felének legnagyobb magyar politikai gondolkodója távozott el, kinek jelentősége Eötvösével és Jásziéval vethető össze. Nagyságát még csak emelik azok a mostoha körülmények, amelyek közt mindvégig élni és dolgozni kényszerült. Idegen megszállás erkölcsi és politikai nyomása, félreállítás, börtön, újabb félreállítás és az egész korszakon vörös fonálként végighúzódo cenzúra alkotják ama körülményeket, amelyek összhatásaként Bibó, a gondolkodó, Bibó, a magyar társadalomfejlődés kritikus elemzője végülis sohasem fejezhette ki magát egészen szabadon.

S mégis alkotott. S mégis megtalálta a módját, hogy elmondja, amit mondani kötelességének tartott. Írásaiból egy egész nemzedék okult az 1945 utáni években. A forradalomhoz fűződő emlékezetes irataiban pedig egy egész nemzetnek adott hangot. Bibó személyében bizonyos értelemben az intézményeken *kívül rekedt* magyar demokrácia testesült meg. Jelképes, hogy sírja felett, az 1979. májusi Budapesten két Magyarország nyújtott egymásnak kezét a két búcsúztató, Illyés Gyula és a szellemi élet pereméről jövő Kenedi János személyében.

A legsürgősebb teendő most: feldolgozni Bibó szellemi hagyatékát, meríteni abból a tárgyilagos, illúziókat elvető, kritikai szemléletből, amellyel Bibó a mai magyar társadalom történelmi és világpolitikai adottságait elemezte. A Magyar Füzetek alábbi száma pontosan ehhez kíván indítékot adni. Nem ez az első alkalom, hogy Bibónak adjuk meg a szót, s nem is ez lesz az utolsó alkalom erre. Ezt a számot azonban kötelességünk volt teljes egészében Bibó ismertetésének szentelni.

Az alkotó Bibó sorsát semmi sem tükrözi jobban, mint hogy életében Magyarországon úgyszólván egyetlen önálló könyve sem jelenhetett meg. (Kivételt képez « A kelet-európai kisállamok nyomorúsága », amely hetilapban való folytatásos megjelenés után brosúra formát is öltött.) Dolgozatainak mindeddig egyetlen méltó és reprezentatív válogatása Londonban jelent meg, 1960-ban, Szabó Zoltán gondozásában.¹ E vaskos, csaknem 400 lapos gyűjtemény ma már szinte föllelhetetlen. Élete során Bibó István egyszer jutott el oda, hogy könyvet írjon: ez is csak külföldön jelenhetett meg, angol fordításban.² Bibónak ez a legterjedelmesebb — és talán legteljesebb, másfelől azonban a legáttételesebb témaválasztású — munkája mind a mai napig nem hozzáférhető azon a nyelven, amelyen íródott, azaz magyarul.

A Magyar Füzetek eszközei túlságosan szerények ahhoz, hogy mind e hiányokat pótolhatná. Emlékszámunk összeállításánál többre, mint ízelítőre, nem törekedhattünk. Válogatásunkban azon voltunk, hogy Bibó működésének valamennyi korszaka s lehetőleg minél többféle témája, kérdésfeltevése képviselve legyen. Így állt össze az alábbi *tartalom*³:

¹ « Harmadik Út », Magyar Könyves Céh, London.

² A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai. Lásd bibliográfiai jegyzetünket alább, a 161 lapon.

³ Zárójelben a keletkezés dátuma. A megjelenés dátumát és egyéb bibliográfiai adatokat lásd az egyes szövegek bevezető jegyzetében.

- A magyar demokrácia válsága (1945), *részlet*
 A magyar társadalomfejlődés és az 1945 évi változás
 értelme (1946), *teljes szöveg*
 A magyar közigazgatásról (1946-47), *kiadatlan*
töredékek
 A kelet-európai kisállamok nyomorúsága (1946),
részlet
 Tervezet a magyar kérdés kompromisszumos meg-
 oldására (1956), *teljes szöveg*
 Magyarország helyzete és a világhelyzet (1957), *teljes*
szöveg
 Az önrendelkezési elv mint a nacionalizmus ösztön-
 zője (1970 körül), *részlet A nemzetközi állam-*
közösség bénultságáról angol nyelven megjelen-
tetett munkából

A fentebbi írások közül az utolsó, valamint a magyar közigazgatásról szóló töredékek itt jelennek meg először magyarul nyomtatásban. A többi szöveg, ill. szövegrész már több ízben látott nyomdafestéket, de legtöbbjük gyakorlatilag hozzáférhetetlen. A jelen kötetbe a Londonban kiadott 1960. évi válogatásból kerültek bele; a kinyomtatást meggyorsítandó az átvétel fotótechnikával történt. Kötetünknek ennél fogva — de még más okokból is — nem egészen egységes a tipográfiája: kérjük ezért olvasóink szíves elnézését.

Bibó István munkásságának és jelentőségének mindezi-
 deig legkitűnőbb áttekintését Szabó Zoltán adta az 1960.
 évi gyűjteményes kötet előszavában. Ezt a méltatást az
 alábbiakban teljes szövegében közöljük. Pontosabban Sza-
 bó Zoltán utólagos kiegészítéseivel, s olyan javított válto-
 zatban, amelyet Bibó személyesen végzett korrekciói tesz-
 nek hitelessé.

Üdvözet a magyarországi olvasónak.

Párizs, 1969. júniusában

Bevezetés

Írta: Szabó Zoltán
(1960 és 1979)

Ez a könyv egy fogoly gondolkodó írásait szabadítja ki könyvtárak folyóirattermeinek celláiból. Amikor Bibó István tanulmányainak javát és zömét az olvasó elé bocsátom, zavart megilletődés fog el: bénul az értelem, ha olyasvalakivel « száguld az Illés szekere », akinek közelében élt. Egy nemzet nagyjai vagy gondolkodók, akik értelmükkel, vagy hősek, akik életükkel szolgálnak; Bibó mind a kettővel. Az, aki a köztársaság nehéz éveiben közzétett korai tanulmányaiba belemélyed, aggodalmasan tárgyilagos, józanul mérlegelő, higgadtan argumentáló gondolkodóval ismerkedik meg: ő a legtürelemesebb magyar. S ezt a hűvös logikával érvelő embert veti egy vasárnap hajnala a magyar történelem legendáriumába a magatartás hősei mellé, a klasszikus példatárak nagy jellemének szomszédságába. A történelmi pillanat magasízzása élő, javakorbéli embert éget itt rettentő véglegességgel a nemzeti emlékezetbe:

A naptár novembert s vasárnapot jelez; az elsőt Halottak Napja után. Az ágyúszó a város peremén előzőnlést dörög, a fehér zászló a parlament kapuján kapitulációt hirdet. Az ország néptelen házába behatoló szovjetkatonák a szőnyeges folyosón fegyverest hiába keresnek: a vak is látja, hogy az épületet nem védi senki. Már inkább kíváncsiság, mintsem gyanakvás rúgatja be velük a nehéz tölgyfaajtókat. Az egyik teremben mégis találnak valakit, egy civilt. A magos, hajlotthátú, borotvátlan férfiú egy írógép előtt ül. Ír. Mivel tanárra s nem partizánra emlékeztet, nem bántják. Célpont híján a megszállók turista-ösztöne támad fel a katonákban: nézegetni kezdik a termek falfestményeit. Ezek a századvég teátrális realizmusával ábrázolnak lélekemelő történelmi jeleneteket. Rókamálas, zsinóros díszruhákba öltözött, ápolt szakállú férfiak csoportosulnak rajtuk, a nemzet nagyjai, feltehetően szabadságjogok kihirdetésére, ünnepélyesen. « Khara-so » — bólintanak rá a képek mondandójára a katonák. A kopott ruhájú, korántsem ünnepélyes külsejű férfiú pedig kopogtatja az írógépen, számukra semmitmondó nyelvén, a maga mondandóját.

« Magyarok! — írja — Nagy Imre miniszterelnök a ma hajnali szovjet támadáskor a szovjet követségre ment tárgyalások folytatása céljából, és onnan már visszatérni nem tudott. A reggel összehívott minisztertanácsra a parlament épületében tartózkodó Tildy Zoltánon kívül csak B. Szabó István és Bibó István államminiszterek tudtak megérkezni. Mikor a parlamentet a szovjet csapatok körülfogták, Tildy államminiszter a vérontás elkerülése végett megállapodást kötött velük, amely szerint ők megszállják az épületet, a benne levő polgári személyek pedig szabadon távozhatnak. Ő a megállapodáshoz tartva magát, eltávozott. Az országgyűlés épületében egyedül alulírott Bibó István államminiszter maradtam, mint az egyedül törvényes magyar kormány egyedüli képviselője. Ebben a helyzetben a következőket nyilatkozom:

« Magyarországnak nincs szándékában szovjetellenes politikát folytatni, sőt teljes mértékben benne akar élni a kelet-európai szabad népek ama közösségében, akik életüket a szabadság, igazságosság és kizsákmányolásmentes társadalom jegyében akarják berendezni. A világ színe előtt visszautasítom azt a rágalmat is, mintha a dicsőséges magyar forradalom fasiszta vagy antiszemita kilengések színhelye lett volna: a harcban osztály és felekezeti különbségek nélkül résztvett az egész magyar nép.

« Megrendítő és csodálatos volt a felkelt nép ember-séges, bölcs és különböztetni kész magatartása, mellyel csupán a leigázó idegen hadsereg és a honi hóhérkülönítmények ellen fordult. A néhány napig napirenden volt utcai igazságtételeket, valamint ókonzervatív politikai erőknél minden fegyveres erőszak nélkül való jelentkezés az éppen megalakult kormány rövid úton megszüntethette volna: az az állítás, hogy evégből óriási idegen hadsereget kellett az országba behívni, komolytalan és cinikus. Éppen ellenkezőleg, a hadsereg jelenléte a nyugtalanság és zavargások legfőbb forrása.

« A magyar népet felszólítom, hogy a megszálló hadsereget vagy az általa esetleg felállított bábkormányt törvényes felsőségnek ne tekintse, s vele szemben a passzív ellenállás összes fegyvereivel éljen — kivéve azokat, amelyek Budapest közellátását és közműveit érintenék. Fegy-

veres ellenállásra parancsot adni nincs módomban: egy napja kapcsolódtam be a kormány munkájába, a katonai helyzetről tájékoztatva nem vagyok, felelőtlenség volna tehát tőlem a magyar ifjúság vérével rendelkezni. Magyarország népe elég vérrel adózott, hogy megmutassa a világnak a szabadsághoz és igazsághoz való ragaszkodását. Most a világ hatalmain a sor, hogy megmutassák az Egyesült Nemzetek alapokmányába foglalt elvek erejét és a világ szabadságszerető népeinek erejét. Kérem a nagyhatalmak és az Egyesült Nemzetek bölcs és bátor döntését leigázott nemzetem szabadsága érdekében.

« Megállapítom egyúttal, hogy Magyarország egyetlen törvényes külföldi képviselője és külképviseletének törvényes feje: Kéthly Anna államminiszter. Isten óvja Magyarországot!... »

Ezt a fogalmazványt keltezéssel látja el: « Budapest, 1956. november nyegedikén », majd teljes névaláírásával hitelesíti: « Bibó István államminiszter ». Másolatokat is maga készített róla. Közben újabb és újabb orosz katonák tévedtek be, bámészkodtak, kimentek.

Két nap múlva a miniszter a maga helyzetét már egy csöppet nevetségesnek találta. Helyben maradásának sem volt értelme többé. A szovjet katonaság ostromgyűrűje mögé aligha várhatta forradalmi bizottságok szóvivőit, a tanácsok küldötteit. Az országházban nem volt több tenni-valója: a nyilatkozat példányait zsebrevágta, kiment. Gyalogszerrel elment Nagy-Britannia és az Egyesült Államok követségére, valamint a francia kultúrattaséhoz. Amikor ajtót nyitottak neki, általában bemutatkozot « Bibó István államminiszter vagyok » — mondotta és kisé elcsodálkozott, amikor első szóra elhitték, hogy az, aki. A követségeken átadta nyilatkozatának egy-egy példányát, s arra kérte a diplomatákat, hogy juttassák el kormányaikhoz.

A nyilatkozat kikészítését kilenc óra tájban fejezte be. Ekkor hazaindult. Lakása félóra járás, a Duna túlsó partján, a Rózsadomb tetején. A hídfőkön az oroszok már megkettőzték a tankjaikat, mivel a magános harc-kocsikat a szabadságharcosok még megtámadták. A magára gondatlan magános férfiú bántatlanul kelt át a Margithi-

don, egy szomszéd rokonához tért be. Innen telefonált baba és ismerőseinek. Kérte, hogy a fiatalabb barátai, mihelyt a helyzet megengedi, keressék fel. Ideiglenes szállásán tovább gépelte, másolta a nyilatkozat szövegét s másnap azzal a kéréssel adta tovább, hogy fordítsák le angolra, franciára, s a fordításokból adjanak példányokat a külföldi újságíróknak, míg a magyar példányokat juttassák el befolyásos emberekhez. Írókhoz, politikusokhoz, egyetemi hallgatókhoz, munkástanácsok tagjaihoz.

Arra a kérdésre, hogy falragaszon közhirré tegyék-e a nyilatkozatot, Bibó határozott nemmel válaszolt: tucatjával jelentek meg akkor pontozatok és kiáltványok a házfalakon: ezeket nem akarta szaporítani. Másnap, mivel a lakásán nem keresték, hazatért, s kiáltványa később mégiscsak felkerült a főváros falaira. « Amikor a szovjet csapatok már szerte a városban megakadályozták a lakosság csoportosulásait — írta egy szemtanú később — százakra menő tömeg hullámozott a Bartók Béla úton egy falragasz előtt. A Műegyetem egyik hallgatója hangosan olvasta a kiragasztott röpcédula szövegét, a kormány parlamenti hivatalában egyedül helyén maradt képviselőjének a nyilatkozatát. » Ezzel a nyilatkozattal került Bibó István a magyar történelem ama nagyjai közé, akik egész lényükkel álltak helyt népük tudatos szándékaiért és ösztönös kívánságaiért.

Bibó István 1911-ben született, augusztus hetedikén. Az évszám abba a nemzedékbe utalja, amelynek az Osztrák-Magyar monarchia boldog és balga békeidejéről már nem voltak emlékei. Ezeket a korosztályokat a háború kitörése kora gyermekkorukban érte, a háborúvesztés, a monarchia szétrobbanása, a Károlyi-forradalom, a proletárdiktatúra, a történelmi ország szétesése és az ellenforradalom: elemi iskolában. A huszas években, amikor a csonka országban a régi rend egészben helyreáll, még gimnazista. A konzervatív konszolidáció megingása, a diplomásokat állástalanságra kiképző egyetemek közül a szegedin éri. Államtudományi doktorátusa után Bécsben és Genfben egészíti ki tanulmányait. Később igazságügyi minisztériumi előadó lesz, de tüzetes történelmi tanulmányokat is foly-

tat: ezek szembeállítják a korszak hivatalos szemléletével, amely a magyarság elhelyezkedését a keresztény-germán kultúrközösségben kereste. Őt alkati adottságai is a magyar politikai gondolkodás erdélyi iskolája felé vonták. Egész habitusában a tizenhatodik és tizenhetedik században fellépő realista államférfiak tanítványa lesz. Azoké, akik Magyarország « két tar közti », « üllő és verő közé szorult » helyzetében tartották fenn a független államiséget az erdélyi szűkebb hazában. A « német párt » és « török párt » között harmadikutas politikával egyensúlyozó erdélyiek közül elsősorban Bocskayt tekinti mintaképének. Azt a férfiút, aki végül már szembefordult az egész országterület, nyugati Habsburg-felszabadításában reménykedő urakkal is: elvégre ezek maguk is bevallották, hogy « mit tehetne velünk jót az német, holott magával is tehetetlen ». Ám e régi magyarokhoz őt nem történelmi párhuzam keresése vonta. A « nyitott szem és csukott száj hőseinek » realizmusát érezte követendőnek: a Horthy-Magyarország kóros önáltatása ellen keresett védőoltást s Bocskaynak ezt a mondatát idézte legszívesebben: « sem az dialektikához, sem az retorikához nem tudunk, a dolgot őt magát nézzük, csak a mi nemzetünk javát és magunk megmaradását ».

A « dolgot őt magát » néző ember a harmincas évek második felének irodalmi és politikai áramlatai közül szükségszerűen a népi mozgalomhoz érezte magát közelállónak. Ez a marxisták dialektikájától és a nacionalisták retorikájától egyaránt eltávolodva, magát a valóságot igyekezett szemügyre venni: az ország helyzetét, a nép állapotát. Az új literatura szóvivői, akiket Babits forradalmároknak becsült, mert « új tömegek betörése és befogadása mindig forradalom », egytől-egyig vagy a Bibó Istvánnal egyidős, vagy a nála valamivel idősebb korosztályból kerültek ki, — nem véletlenül. Szekfü Gyula, 1934-ben úgy látta, hogy olyan nemzedékváltásról van szó, amelyben a fiúk szemlélete csaknem minden ponton szembe kerül az apák szemléletével: az apák nacionalizmusa országterületben gondolkozik, a fiúk nemzeteszmejének tartalma a nép lett. Ezért a trianoni problematikából őket az új államokba került magyar kisebbségek megtartása

foglalkoztatja, számukra népében él, erősödik vagy gyengül a nemzet. Demokraták, de demokratizmusuk nem polgári. Következésképpen földreformpártiak, s távol állanak mind a nagybirtokrendszer konzervatív híveitől, mind a mezőgazdasági nagyüzem marxista híveitől. Ez a jellemzés épp annyira talál az akkori és későbbi Bibó Istvánra, mint azokra, akiket Szekfű modellnek választott.

Ez a nemzedék a korszak hivatalos szemléletével minden ponton szembekerül, de radikalizmusa különbözik a marxistákétól is. A különbség az « előbb-utóbb », « honnan-hová » kérdésekben alapvető, a módszer abban, hogy induktív, empirikus. Míg a marxisták általában kész elméleteket alkalmaznak föltérképezetlen társadalomra, ők a társadalom állapotrajzából jutnak el konkrét reformtervekhez. A Máricusi Frontba torkolló népi mozgalom akkori és Bibó István későbbi gondolatmenete nagyjából így summázható: Magyarország demokratikus átalakításának kérdése elsősorban a parasztság felszabadításának kérdése; ez a kérdés nem oldható meg a haladó értelmiség melléállása nélkül; a marxistáknak a parasztkérdésben a magyar helyzetre találó, vonzó javaslataik nincsenek; a parasztsághoz és az értelmiségi tömegekhez nem tudnak hozzáférni; ebben a helyzetben az ország minden kizsákmányolt rétegét kielégítő társadalmi reform csak nem marxista, agrárszemponitú, és nemzeti jellegű mozgalmak közreműködésével harcolható ki és hajtható végre. Azt, hogy ez a gondolatmenet szilárdan fogódzik meg a magyar valóságban, kommunista részről, akkor, Révai József ismerte el. 1938-ban Prágában írt könyvében ő mutatott rá arra, hogy a marxizmustól eltérő magyar szocialista öntudat és terv kialakulásáért « a magyar munkásmozgalom gyengesége, régi lendületének lelohadása » is felelős. Ő vallotta be, saját hitén belül majdnem eretnekségnek ható szókimondással, hogy a « magyar proletárszocializmus ma már nem vonzza magához, nem gyűjti maga köré a haladó gondolat mindenféle irányzatát, nem alkotja gerincét a magyar haladás táborának ». Ő mondta ki, hogy « ezzel a ténnyel szemben nem sokat ér, ha papíron proklamáljuk a munkásosztály, a marxi szocializmus „vezető szerepét”. Mert ez a „vezető szerep” nem valamilyen

cím és jelleg, nem holmi rang, amit a történelem egyszer s mindenkorra a munkásságnak adományozott ». A Komin-tern vonalvezetésnek megfelelően akkor még népfront-politikában gondolkodó Révai József azt vette észre, hogy Magyarországon népfrontos program kommunista irányítás és munkáspárti közreműködés nélkül jött létre. Az új nemzedék « népi szocialistáit » így jellemezte: « Ellen-tétben az orosz nanodnyikokkal, számukra nem központi probléma saját szocializmusuk és a marxi szocializmus közötti ellentét — tudatában vannak ugyan ez ellentét-nek, de megférnek vele, ami más szóval azt jelenti, hogy a proletárszocializmust elfogadját, mint adott tényt, de nem hiszik, hogy a jövő és különösképpen a szocializmus jövője, az övé. » A háború előtt papírra vetett jellemzés találó. Nemcsak a Márciusi Front kiáltványát aláíró Erdei Ferencre, Féja Gézára, Illyés Gyulára, Kovács Imrére, Veres Péterre talált, hanem Bibó Istvánra is, aki — akár a fentiek — a nemzeti parasztpártban vállalt szerepet a háború után.

Ezerkilencszáznegyvenötig Bibó István keveset hallatott magáról. Írói termése se jelentékeny: néhány tudományos tanulmány szakfolyóiratokban, cikk a « Magyarságtudo-mány »-ban. Személyes kapcsolatok főként a népi mozga-lom ifjabb tagjaihoz, a « szegediek »-hez fűzik. Időnként jelen van Andrássy Klára szalonjában, ez a németellenes értelmiségiek egyik gyülekezőhelye a háború elején. Köz-életi szereplése azonban csak 1945-ben kezdődik. Azzal, hogy Erdei Ferenc — akkor az ideiglenes kormány belügy-minisztere — első fővárosi útján megkeresi és Szebeny Endrével együtt magával viszi Debrecenbe, közvetlen munkatársának. Bibó a belügyminisztérium közigazgatási főosztályának vezetését veszi át. Erdeinél lakik. Éjsza-kánként hajnalig dolgoznak, vastag cigarettafüstben, a közigazgatás reformtervén. Mivel a korai Bibó-tanulmá-nyokat csak akkor értékeljük helyesen, ha írásait a fel-szabadulás első keserves esztendejének perspektívájából nézzük, szükséges fölidéznünk az ország helyzetét ebben a pillanatban.

1944 márciusa és 1945 márciusa között a főváros két-hónapos ostromot élt át, az ország olyan hadjáratot, amely egész területét végigdúlta, lépésről lépésre. A régi rend összeomlása során a Tiszántúlt — a papokat leszámítva — csaknem minden nadrágos ember elhagyta. A visszavonuló német csapatokkal elmenekültek a köztisztviselők, a tanítók és tanárok; a nagybirtokosok és gazdatisztek; még a kórházak orvosainak egy része is. Az amit «urak futása» néven emlegettek később, egy társadalmi földcsuszamlással ért fel. Az összeomlás, a nyilasterror, a hidrobbantások és a rendszeres fosztogatás láttára az orosz hadsereget végül már olyanok is felszabadítóként várták, akiket éppen az oroszoktól és a kommunistáktól való félelem tett a hitleri szövetség helyeslőivé azelőtt. Azok, akiket a kommunizmus félelme vagy a visszacsatolások öröme tett a Horthy-rendszer támaszaivá, azt látták, hogy ennek a rendszernek egész állami építménye kártyavárként dőlt be, gyakorlatilag 1944 október 15-ének éjszakáján. A baloldal önbizalmát saját erőtlensége rendítette meg. A néhány száz magyarországi forradalmár kommunista az orosz hadsereg magatartásával kapta meg a maga leckéjét a kiábrándulásból. Mindez mindenkit arra tanított, hogy Magyarországon ebben az esztendőben már csak két valószínű erőteényező volt, mindkettő idegen. Az egyik a német, a másik az orosz. Az alélt nemzetnek mindenkélt az kellett megtanulnia, hogy miképp nyerhetné vissza önbizalmát, hogyan állhatna saját lábára, az átélt csapások után. Bibó a megújódás lehetőségeit éppen abban látta, hogy a magyar társadalmat az egymásnak ugyan ellentmondó, de egyirányban ható megrázkódtatások együttese «olyan fehér lappá tette, amire 1945 elején minden komoly meggyőző erővel, összefüggő reformprogrammal és realista taktikával fellépő baloldali mozgalom azt írhatta volna fel, amit akart volna». A győztesek által előírt koalíció ilyen reformmozgalom politikai keretének nem volt eleve alkalmatlan. A magyarországi konstrukció az általános európai rendezés szerkezetétől nem tért el lényegesen. Koalíciós kormányok alakultak a főlzabadult Franciaországban, Olaszországban és Belgiumban is. Ezeknek a nyugati koalícióknak is népfrontos

jellege volt. A fejlemények perspektívájából ugyan bebizonyítottak látszik, hogy a kelet-európai antifasiszta koalíciókat a Szovjetunió eleve átmenetnek szánta, ám 1945 elején még sok jel vallott ennek az ellenkezőjére is, Magyarországon is.

Igaz, hogy a régi államszervezet megsemmisült, a megszálló hadsereg a tönkrement országban korlátlan úr volt, s az állam falvakra esett szét, ahol helyi törtetők vörös-örségeket állítottak fel és proletárdiktatúrát kiáltottak ki. Ezeket azonban éppen a Moszkvából érkező kommunisták terelték demokratikusabb útra. A helyi kisgazdapártiakból és nemzeti parasztpártiakból ők szerveztettek nemzeti bizottságokat. A vörös karszallag helyére a nemzetiszín piros-fehér-zöldje került, a kezdetben fölállított vörösörség helyére polgárörség vagy nemzetörség. A négy antifasiszta párt szegedi értekezlete 1944 decemberének elején a Márciusi Frontéhoz hasonló közös programot fogadott el, s a Debrecenbe összehívott ideiglenes nemzetgyűlés a kommunisták kívánságára ülésezett a Református Kollégium oratóriumában. A küldöttek többsége nem volt kommunista. A nemzetgyűlést Révész püspök imája nyitotta meg. Az általában prédikátori hanghordozású beszédek Magyarország kiújult sebeit emlegették. Az orosz vezérkart szállásoló Arany Bika szálló erkélyén Kossuth és Petőfi képei, valamint « szabad, független, demokratikus Magyarországot » követő feliratok áztak az adventi havasesőkben. A kommunisták kitartó buzgalommal hangsúlyozták, hogy ők a magyar szabadságmozgalmak folytatóiként a demokrácia napszámosainak tértek haza, hátsó szándékok nélkül. Vigyáztak arra is, hogy az országban rosszlemélkü és Moszkvában is kudarcnak ítélt 1919-es Tanácsköztársaság polgárhökkentő és hetvenkődően osztályharcos modorára senkit se emlékeztessenek. Ahhoz is ők kötötték magukat majdnem iskolás hagyománytisztelettel, hogy a demokrácia első lépéseit abban a református egyházi teremben tegye meg, amelyben Kossuth a Habsburgok trónfosztását mondatta ki, abban a városban, amelyről Petőfi ugyancsak 1849-ben ezt írta volt: « Ha a magyar függetlenség balul üt ki, azt nem másnak köszönhetjük, mint annak, hogy Debrecenben

kiáltatott ki. Micsoda gondolat is volt az, egy nemzet függetlenségét olyan városban proklamálni, ahol a házak kapujára ez van írva: aki bejön az udvarra, tegye be az ajtót, mert kimegy a disznó! ». A debreceni ideiglenes kormány Kossuthéra ugyan nem emlékeztetett, de Kun Béla egykori népbiztosainak tanácsára se hasonlított. Ez arra vallott, hogy a győztes Szövetségesek közös szándéka a Szovjetuniót Magyarországon demokratikus megoldás engedélyezésére kötelezi.

Az ideiglenes kormánynak — vasút, posta, közlekedés és közigazgatás híján — valóságos hatalma nem volt. A rendfenntartást mindenütt a négy párt tagjait tömörítő helyi nemzeti bizottságok látták el. Ezek nem váltak a kommunisták térfoglalásának engedelmes eszközeivé: legtöbbjükben élénk demokratikus élet jelei mutatkoztak; a bizottságok sok helyen eredményesen szálltak szembe a hadisarcot követelő helyi orosz kapitányok túlméretezett igényeivel is. A megszállott ország kiszolgáltatottságát az újjáépítésben jelentkező népi erők feltörése egyensúlyozta. Mindez reményekre is jogosított. A demokrácia megszállásával párhuzamosan azonban jelentkeztek a demokráciát fenyegető veszélyek is. A katasztrófából lassan eszmélő ország közvéleménye fokozódó mértékben oszlott ketté. A sopánkodók — egyedül a megszállás tényeitől befolyásolva — olyan második felszabadulásban reménykedtek, amelynek során a nyugati hatalmak majd kiparancsolják az oroszokat az országból. A bizakodók viszont — a demokratikus államszervezés lehetőségeibe és a felszabadult népi erők demokratikus szándékaiba vetve reményeiket — úgy érezték, hogy ha a demokrácia Magyarországon tartóssá tehető, a békeszerződés az oroszoktól való függést is megszünteti vagy enyhíti majd. Az, aki Kölcsey tanácsát követve munkálkodó akart lenni s nem panaszkodó, az utóbbi álláspontot tette magáévá: ez volt a kevésbé defetista! Bibó ezen felül meg volt győződve arról is, hogy a demokrácia védelmét az adott helyzetben éppen a kezdeti népfrontos konstrukció fennmaradása biztosíthatná. Valószínűtlen, hogy ezzel csupán a kommunistákat akarta volna szavukon fogni, saját népfrontos

terminológiájukkal. Ilyen pusztán taktikai megfontolások elképzeléseiben csekély szerepet játszottak.

Bibó arról volt meggyőződve, hogy a 45-ös konstrukcióval a kommunisták — ha akarták, ha nem — a demokrácia ügyét is szolgálták. Ezt szolgáltatta a paraszttársadalom évszázados dermedtségét föloldó földreform. Ezt szolgáltatta a népfrontos tanácsrendszer is, mert ez a századokig bürokratákkal kormányzott népet az önkormányzat iskolájába iratta be. Ezt szolgálták a földosztó bizottságok és az üzemi tanácsok is, ugyanezért. 1945 tavaszán minden arra vallott, hogy a nép a felülről kapott kereteket alulról zavaros, de demokratikus tartalommal töltené meg, ha hagynák. Bibó 1945 nyarán a helyzetet így ítéli meg: a változás új, friss társadalmi erőket szabadított fel; ezek az erők a demokrácia irányában haladnak; az egészséges folyamatot azonban veszélyezteti a pártharcok kiélesedése, mert ezekben a pártharcokban már nem a demokraták szállnak síkra, együtt, nem-demokraták ellen, ami a koalíciót erősítené. A pártharcokban a demokrácia balszéle fordul a demokrácia jobbszéle ellen, s ez a koalíciót gyöngíti. A közvéleményt joggal maga mögött érző kispárt és a Szovjetuniót ugyancsak joggal maga mögött tudó kommunista párt mindegyre gyanakvóbban nézett egymással farkasszemmel. A leszámolás gondolata mindegyre erősödött mindkét oldalon. A mérkőzés első futama a kispárt félreérthetetlen győzelmével végződött. A kommunistáknak mind a budapesti (51 %-os), mind az országos (57,5 %-os) kispárttöbbség azt bizonyította, hogy a közbizalom nem fog feléjük fordulni, s a koalíció azért maradt fenn, mert Vorosilov marsall, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke ehhez kötötte a titkos és különlistás választás engedélyezését. Azzal a járulékos feltétellel, hogy a belügyi tárca a kommunista párt kezére jut. Ilyen előzmények után jelentkezett Bibó István első tanulmányával a magyar demokrácia válságáról, a népfrontos koalíció védelmét és megerősítését célzó érveléssel. A tanulmány nemcsak időrendben az első, hanem értékben is. 1945 decemberében jelent meg, nem minden nehézség nélkül. Ezekre talán érdemes részletesebben kitérnem.

« A magyar demokrácia válsága » a papírhiánnyal küzdő ország első és akkor még egyedülálló folyóirata számára készült. A « Valóság » megindításával az új magyar demokratikus szellemiségnek szántam műhelyt, hogy az ifjabb értelmiségiek szemléletének kialakítója és kifejezője legyen. Lapengedélyt s papírkiutalást azonban ilyen érveléssel akkoriban nem lehetett kivívni. Az alku és a politikai adok-veszek korszakát éltük. Ahhoz, hogy a folyóirat megindítása lehetővé váljék, a négy párt szervezeteit összefogó ifjúsági szövetség elnökségét kellett elvállalnom. A « Valóság »-ot magam szerkesztettem, de a szerkesztőbizottságban helyet kapott a népi kollégiumok igazgatója és az Eötvös-kollégium diákságának a képviselője is. A folyóirat törzsgárdáját javarészt népi kollégisták alkották. Az első szám 1945 nyarán került ki a nyomdából és Bibó István nagy tanulmánya a második füzet számára készült. Az előre megbeszélt cikk kéziratának már a kefelevonata várt, amikor külföldi utamról visszatértem Budapestre. A levonatot kinyomatás végett a nyomdának már visszaküldtem, amikor a lap belső gárdájának két fiatal tagja jelentkezett az irodámban. Óvást emeltek Bibó tanulmányának küzlése ellen. Ezt azzal a halk határozottsággal tették, amely az utasításra eljáró kommunistákat jellemzi. « Veszélyezteteti a demokráciát... » — monták. Aggódtak, hogy Bibó István kritikája a demokrácia bal-szárnyán felháborodást kelthet. Nyomaték kedvéért megjegyezték, hogy a kommunista párt vezetői is aggályosnak látják a cikket. Azzal utasítottam el őket, hogy amennyiben a négy kormánypárt valamelyikének kifogása van egy még ki nem nyomtatott cikk megjelenése ellen, ezt az illető párt vezetőségének illetékes tagja fejezze ki.

Néhány óra múlva Révai József telefonált. Révai akkor a kommunista pártszervezetben a kulturális ügyek gazdája és a Szabad Nép főszerkesztője volt. Beszélgetésre kért, mivel gyengélkedik, a lakására. Ő is a Bibó-tanulmány közlésének elhalasztását kérte, a fiatalokéval szószerint egyező indokolással. Válaszomra, hogy a cikket megrendeltem, a kefelevonatokat jóváhagyva a nyomdába küldtem és a megjelenésért vállalom a felelősséget, Révai József indulatba jött. Kezében a kefelevonattal — ezt

nyilvánvalóan a szerkesztőség valamelyik kommunista tagja juttatta el hozzá — szenvedélyesen érvelni kezdett. Egyre hevesebben és egyre lendületesebben ismételte azt, hogy a Bibó-tanulmány a demokráciát fenyegeti. Mindez furcsán hatott. A jelenetben az volt az elképesztő, hogy egy tömegpárt vezetője, egy megszálló hadsereg és egy győztes nagyhatalom árnyékában, az ellen ágált kitartó szenvedéllyel, hogy egy negyven oldalas értekezés egy ötszáz példányban kinyomtatott időszak folyóirat hasábjain eljuthasson az olvasóhoz. Ettől féltette a pártját. Gondolatmenete azokra a harmincas években hallott vádbeszédekre is emlékeztetett, amelyek a falukutató könyvekkel kapcsolatban állapotrajzot nemzetgyalázásnak minősítettek, láttelepet méregkeverésnek. Engem a kétféle észjárás kísérteties hasonlósága bosszantott, Révait viszont az én makacs korlátoltságom keserítette el, az, hogy nem értem: minderről hogyan kell gondolkozni. Az én közbeszúrt megjegyzéseimnek gyér váltakozása az ő szillogizmusainak zuhogó záporozásával két óra hosszat tartott. Ez alatt a Bibó-tanulmányt hol ellenforradalminak, hol reakciónak minősítette. Az olyan ellenérvek, hogy Bibó éppen a maradisággal, éppen a reakcióval igyekszik a koalíciót — a maga egészében — szembeállítani, nem hatottak rá. Éppen az ilyen megjegyzések mutatják — tudtam meg tőle — hogy a tanulmány mennyire veszedelmes! Éppen az én értetlenségem bizonyítja, hogy mennyire alkalmas arra, hogy jó demokratákat is megtéveessen. Ez is arra vall, hogy megjelenése pusztító hatású volna, a demokrácia baloldalán. Jó, megengedi, a tanulmány nem reakciós, de akkor rosszabb annál: jobboldali... A kínáló ellenérv az volt, hogy ha Bibó szempontjai jobboldalibbak a kommunisták szempontjainál, ez természetes, hiszen Bibó nem kommunista, s a koalíciót nem lehet kommunista pártmértékkel mérni. Éppen ez az, amit Bibó a kommunista párt taktikájának elemzésében, joggal kifogásol... Révai József, akit saját érvelésének görgetege egyre szenvedélyesebbé tett, végülis elvesztette türelmét. « Látom, nem boldogulunk — csattant fel — szép szóval nem megyünk semmire! A szédést a rendőrséggel foglaltatom le, a nyomdában... » Az ilyen rendőri csattanó akkor

még meglepő volt. Ez volna az első eset arra — mutattam rá — hogy egy koalíciós lapot az egyik koalíciós párt előzetes cenzúra alapján rendőrileg koboztat el. Ez az aktus mindenkit mélyen elgondolkoztatna. Nekem, mivel a cikket elfogadtam s jóváhagytam, nem volna más választásom, mint az, hogy lemondok az ifjúsági szövetség elnökségéről és minden egyéb tisztségemről. Ez az érv, őszinte meglepetésemre, hatott. — Hívjuk le Lukácsot! — legyintett Révai bosszúsan.

Az idős esztétikus ugyanabban a házban lakott. Lejött, meghallgatta Révait s a maga csendes modorában először azt jegyezte meg, hogy egyetért vele, majd higgadtan elemezni kezdte a helyzetet. A kisebb baj az, mondotta Lukács György, ha a Bibó-cikk tévedéseivel együtt megjelenik, elvégre ezeket helyre lehet igazítani. Ennél nagyobb baj volna az, ha a « Valóság » elkobzása egy sereg jó demokratát, köztük a lap szerkesztőjét, jobbfele tolna. Fontos azonban, hogy ebben az ügyben a kommunista párt is kifejtthesse a maga álláspontját. Ezért azt ajánlotta: Révai törődjön bele a cikk megjelenésébe. Utána a « Valóság » rendezzen nyilvános vitát a cikkről. Ezen szólaljon fel Révai József, válaszoljon Bibó, s a vita teljes anyagát a « Valóság » adja ki nyomtatásban. Ennek nem volt akadálya.

« A magyar demokrácia válsága » a « Valóság » október-decemberi számában került el az olvasóhoz. A megjelenést követő Bibó-vitában Révai József — nyilvánvalóan pártjának beavatatlan vagy függetlenebb gondolkodású tagjai felé kiáltva « caveat »-ot — azt állította, hogy Bibó a kommunista pártról torzképet rajzolt: « gyerekesen helyt nem álló és informálatlan ember állításaival vetekező az olyan feltevés a mi pártunkkal szemben, hogy aki nincs vele, ellene van ». Bibóval ellentétben, ő a kommunista párttal szembeni idegenkedés okait nem saját pártjának taktikai hibáiban kereste. Hanem abban, hogy a kommunisták a magyar közéletben szokatlan « nagy politikai szenvedélyt » képviselik, « a népre való apellálás és a néppel való apellálás töretlen bátorságát ». Lukács György a maga felszólalásában a Bibó-tanulmányt « a demokrácia jobboldali kritikájának » mondotta és olyan

« pszichologisztikus konstrukciót » látott benne, amely « tartalmában jobboldali » és « eltereli a figyelmet az egyedül aktuális reális veszedelemről, a reakció restaurációs kísérleteiről ».

Ez a mondat világította meg azt, hogy a néhány száz példányban megjelenő tanulmányt miért kellett országos veszedelemnek érezniök: kiindulópontján támadta meg azt a dialektikát, amelynek a kommunisták fokozódó alkalmazására készültek fel. Pártagitációjuk ekkor már egyre inkább a jobbra taszítás és balra szorítás taktikáján alapult. Az 1945-ös társadalmi változásokat, mondták, egyedül jobbról fenyegeti veszedelem, s ez ellen az egyedüli védekezés a baloldaliak közeledése a kommunisták pártjához és pártvonalához. A Bibó-tanulmány viszont arra utalt, hogy a 45-ös eredményeket a proletárdiktatúra éppen úgy megsemmisítené, mint a régi állapotok restaurációja, s közben átvilágította a kommunisták magyarországi működésének immanens ellentmondásait is.

Révai József riadalmát és rendkívüli ingerültségét különben alighanem személyes okok is magyarázták. Elvégre annak a népfrontos koalíciónak, amit Bibó nem-kommunista tartalommal töltött meg, ő volt a kommunista mérnöke. Ő volt felelős azért, hogy ez a konstrukció miképpen működik és hová vezet s néhány év múlva önbírálatában be kellett ismernie azt, hogy pártja ebben az időben még olyan célokat is szolgált, amelyek polgári demokráciának is céljai lehettek volna. Becsületére válik azonban, hogy hajsztát a vita után Bibó István ellen nem indított.

Bibót magát sem a vita, sem nézeteinek kommunista félremagyarázása nem tudta elkedvetleníteni. Ez éppúgy nem csüggesztette el, mint az a jobbról érkező zsörtölődés, amely Illyés Gyula egy mondatának igazát idézte fel: « aki a helyzetbe belenyugszik, vagy csak egy kicsit is okosan mérlegeli, az nálunk már egy kicsit labancszámba is megy. » A kétfelől jelentkező értetlenség Bibót nem győzi meg arról, hogy a harmadik út járhatatlan. Hivatálában a köztársasági alkotmány törvényjavaslatának szövegét dolgozza ki és publicisztikai munkásságát se hagyja

abba. 1946 tavaszán adja ki « A kelet-európai kisállamok nyomorúsága » című röpiratát. Ez először folytatásokban jelenik meg, majd különálló füzetben is az « Új Magyarország » című hetilap kiadásában. Későbbi tanulmányait egytől-egyig az Illyés Gyula szerkesztésében és Sárközi Györgyné kiadásában megjelenő « Válasz » közli. Ezek vagy a demokrácia helyzetének elemzését folytatják a « Valóság »-cikk modorában (« A koalíció egyensúlya és az önkormányzati választások », 1946; « A koalíció választáson », 1947; « Válság után — választások előtt », 1947) vagy a harmadikutas gondolkodás történelmi és társadalmi hátterét vázolják fel (« A magyar társadalomfejlődés és az 1945 évi változás értelme », 1947; « Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem », 1948; « A zsidókérdés Magyarországon », 1948).

Tanulmányaival Bibó István nem a nagyközönséghez szólt; a köztársaság politikai és intellektuális vezető rétegét akarta velük meggyőzni. Javaslataival olyan emberekhez fordult, akik az érintett témákkal eleve familiárisak. Innen a tények részletezésének hiánya: az utalás elég. Ezek astudiumok egy olyan gondolkodó írásai, aki csak a szerkezeti felépítés tisztaságával és gondolatainak belső kohéziójával törődik. Olyan ember szól itt, aki aggályosan konstruktív, minden szónoki fogást, hatásos fordulatot elkerül. Mondatai gyakorta azért körülményesek, mert az amúgy is növekvő szenvedélyeket kritikájával nem akarta növelni: az orvosságot ostyában igyekszik a betegre rátukmálni. Az ellentéteket is tompítani akarja. Fogalmazása ezért lesz árnyalt és körülíró, néha tulságosan az. Stílusa a reformkor magyar gondolkodóinak irányára emlékeztet és a német hatásokkal is birkózó Eötvös Józseféhez áll közel. Az észjárás azonban inkább nyugat-európai, mintsem németes: idegenkedik a meghatározásoktól, sehol se teoretikus, tényekkel érvel. Tetszetős vagy kerekded világkép kialakítására véletlenül se törekszik. Ideológia vagy politikai filozófia kiépítésének szándéka nem jelentkezik írásaiban: alapelveket nem szögez le, értékrendszerét nem fogalmazza meg. Mondandói nem csoportosulnak olyan címszavak alá, mint állam vagy tulajdon vagy hatalom — politikushoz illőn ő az éppen

esedékes veszedelem elhárítását és a legközelebbi sürgős teendő megragadását tekinti feladatának. Írásaiban a problémák megközelítésének egy megvesztegethetetlenül tárgyilagos fajtája jelentkezik, a Széchenyi-féle « lelki független ember » beszél. Tulajdonképpen különféle témákra alkalmazott szempontjainak belső szilárdsága és következetessége hat. Ez éri el azt, hogy időszerű kérdésekkel kapcsolatos állásfoglalásaiból időtálló szemlélet bontakozik ki. Ez a szemlélet nincs hozzákötve a háború utáni demokrácia helyzeteihez és körülményeihez, más helyzetekre is alkalmazható: gondolatai nem évültek el azzal a történelmi helyzettel, amely kiváltotta őket. Nézei szerves egészzé akkor ötvöződnék, ha szétszedi és aprólékosan vizsgálja őket az ember. Arra a látásmódra, amit annyira következetesen alkalmaz, tételesen nem tanít. Olvasója azonban, hogy úgy mondjam, « elkapja » tőle a tisztánlátásnak azt a sajátosan tárgyilagos fajtáját, amely írásaiban jelentkezik.

Az a politikai rendszer, amely Bibó István írásaiból kibontakozik az európai szabadságeszme és a magyar helyzetismeret eredője. Mivel gondolkodását elsősorban a sajátos magyarországi helyzet határozza meg, általánosan elfogadott kategóriákkal nem jellemezhetjük őt. Liberálisnak például nehezen mondhatnók, noha gondolkodásának vezérlő csillaga a szabadság. Írásaiban egyedül ez a szó kap olyan fohászszerű hangsúlyt, mint az « örök igazság » Rákóczinál. « Teljes emberi szabadság » után sóhajt; « egyetemes érvényű emberi szabadságot » követel; « az ember szabadságának ideálját » állítja elénk és « a teljes emberi felszabadulás ügyének » szolgálatára szólít. Vagyis a szabadság hagyományos, európai, egyénre szóló értelmezését vallja. És mégis félrevezető volna, ha egyszerűen szabadelvűnek mondanók. Éppoly pontatlan, mint az, ha egyszerűen szocialistának minősítenők, azon az alapon, hogy a kommunistáknak ő veti szemére — 1945-ben — « a társadalomról való szocialista vízió » nyílt meghirdetésének elmaradását, vagy azon az alapon, hogy « szocialista átalakulásokat » kér számon a munkáspártoktól és « a szocializmus komoly előnyeit » emlegeti.

Ömaga se szabadelvűnek, se szocialistának nem mondta önmagát. Írásai azt az érzést keltik fel, hogy a szó szokványos értelmében vett liberalizmust és szocializmust olyan első és második útnak tekinti, ahol harmadikutas megoldás a helyénvaló. Azt a « negatív », nyugati szabadságeszményt, amelyet Isaiah Berlin nemrég megjelent könyvében szembeállít a « pozitív », keleti szabadságeszménnyel, ő már 1945-ben igyekszik emezzel összeegyeztetni. Ezért liberális szemmel szocialistának, szocialista szemmel liberálisnak látszik. A liberális eszmevilághoz is, a szocialista reformokhoz is mélységes rokonszenv fűzi őt. Abban azonban nem hisz, hogy ezek valamelyikének egyszerű alkalmazása Magyarországon üdvöztető, pusztán azért, mert a már kialakult formák valamelyikét valamilyen nagyhatalom képviseli. Ő abban hisz, amiben Kölcsey, a helyi állapotok elfogulatlan, empirikus vizsgálatában. Külföldi példák változtatás nélküli, vagy éppen szolgai utánzására nem gondol. Külföldi erők csak annyiban és azért befolyásolják, amennyiben a magyarországi helyzetre hatással vannak, vagyis nem önmagukért: azzal hogy a világpolitikai helyzetek megváltoznak, maga a hazai feladat még nem változik meg, jegyzi meg 1947-ben. Gondolkodásának kiinduló pontja, éppen azért, mert látóhatára Európa egészét felöleli — mindenkor hazai. Ebben hasonlít Széchenyire. A « nagy parlag » helyére azonban nála egy kevésbé romantikus kifejezés kerül: annak a felismerése, hogy a magyar társadalomfejlődés a nyugat-európai társadalomfejlődéstől elmaradt, a XVI. század óta.

Ebben a helyzetben — áldemokráciához, úri kormányzáshoz szokott középosztállyal, polgárság nélkül, elszigetelt munkássággal, jobbágyi alázatú parasztsággal — a törvényes jogok biztosítása egymaga nem elég. Ez még nem teremti meg a demokrácia valóságos lelki és társadalmi bázisait. Ebben a magyarországi helyzetben annak a mértéke, hogy « a magyarság szabad-e vagy sem » már szociális: « a paraszti milliók emberi állapotának foka », az egyéni, emberi szabadsághoz társadalmi felszabadulás kell. Tapasztaláson épülő vizsgálat Bibót arra tanította, hogy 1945 alapvető reformjai, elsősorban a földreform, megteremtették e társadalmi felszabadulás előfeltételeit.

De olyan társadalomban teremtettk meg, amely korábbi korlátokhoz szokott. Ezért van szükség egy « lelki felszabadulásra » is « az isteni, születési, vagy egyéb természetfeletti hatalmasságok lélektani nyomása alól »: e nélkül ez a társadalom nem tud élni a demokrácia lehetőségeivel. Ezért Bibó a felszabadulás társadalmi folyamatának állandósulását és intézményesítését kívánja. « Teljessé kell tenni az 1945-ben csak megindult, de be nem fejeződött felszabadlási folyamatot! » — ismétli makacsul. A politikai hatalomtól korábban távoltartott néprétegek öntudatra ébredését, aktivizálódását érti ez alatt. Olyan « közügyek intézésében forrongó aktív önkormányzati élet » lebeg a szeme előtt, amelyben a tömegeket tapasztalat tanítja meg arra, hogy « a köz ügye, az ő ügyük is ». Ez a zárandoki komolyságú demokrata arról volt meggyőződve, hogy a proletárdiktatúra kiépítését Magyarországon ugyanaz hárítaná el, ami a régi állapotok restaurációját: a népi erők mozgósítása. Az, ha maga a demokrácia lesz forradalmas.

A múlt felől kísértő és a jövő felől fenyegető rendszerek ellen, az ilyen rendszerekbe való engedelmes beletörődés ellen, « az emberi méltóságnak egy alapvető felkelését » látta szükségesnek. Azt kívánta, hogy a kormányzottak tehetetlen és passzív alázatához hozzászokott, következőképp a diktatúra igájába is könnyen befogható nép « tapasztalja meg a maga erejét », válogassa meg, s ha kell, kergesse el a hatalmasokat, mert csak ez úton tanulhatja meg, hogy « demokratának lenni annyit tesz, mint nem félni ». 1945-ben — forradalmi forráság híján — az önkormányzati fejlődésben bízik. Ezért tulajdonít feltűnően nagy jelentőséget azoknak a népfrontos szovjeteknek, amelyeket ő legszívesebben « demokratikus összerveknek » nevez. A kettős hatalom általában átmenetinek értékelt tanácsszerveiben ő a demokratikus forradalmiság kereteit látja. Ezekben alakulhat ki a « zajos, mozgalmas, követelő » új rend, a szabadságé. Az ő nézőszögéből minden szocialista reform szélesebb alapokat teremt a demokratikus szabadságjogoknak és demokratikus szabadságösztönöknek, — ha eredményeit nem bürokrácia, vagy állami centralizáció használja ki. 1945-ben már annak a szocialista alapozású demokráciának az útját kereste, amely

tíz év múlva a tömegek jelszavaiban jelentkezett, Magyarországon is, Lengyelországban is.

Ezeknek a tömegeknek azonban akkor még se híre, se hamva, Bibó nem is a tömegekhez, hanem az « elöljárókhoz » szólott. Érvelésének modora is harmadikutas. A kor a tézis-antitézis-szintézis logikájába szédül. Ő a kétfelől felhangzó « fikciók » cáfolásával emeli ki a valóságot. « Zsákutcák » és « tévutak » tilalomfáinak fölállításával keresi azt a harmadik utat, amelynek megtalálása « azon múlik, hogy milyen alternatívákat állítunk fel első és második útként ». Hamis alternatívák ingoványairól tereli az elméket a valóság szilárdabb talajára. Azt, hogy a magyar demokrácia erre az útra lépjen, a köztársaság megszilárdulása, a nemzetgyűlés, az államfői állás és a kormány tekintélyének kiépülése biztosíthatná az államéletben. A politikai életben a középpártok (szociáldemokrata párt, nemzeti parasztpárt) megerősödése volna kívánatos, és az, hogy a pártok mindegyike megtalálja a maga külön feladatát is a koalícióban, mint munkaközösségben. A fontolva haladó kisgazdapárttól ő azt várta volna el, hogy « a magántulajdon alapján álló, de radikális parasztdemokratizmust képviselje ». A kommunistáktól azt, hogy megtalálják saját eszméik és « a parlamentáris demokrácia összeegyeztetésének ösvényét, amely keskeny ugyan, de járható ». A szociáldemokrata párt « kitűnő iskola lehetett volna azoknak a szocializmusra és demokráciára hajló értelmiségi, kispolgári és középpolgári rétegeknek », amelyek máshova húzódtak. Végül a parasztpártról úgy vélte, hogy « radikális szellemiségénél és a magyar realitáshoz közelálló voltánál fogva kiválóan alkalmas arra, hogy egy radikális, de alkotó reformpolitika hordozója legyen ». Ezenfelül, restelve nagyigényűségét, a koalíciótól morált is követelt. Hogy a négy párt koalíciója — a maga 45-ös állapotában — feladatának színvonalára nem képes feljutni, azt Bibó István tudta a legjobban. « Távolsági perspektívában — írta 1945-ben — a kisgazdapárt parasztdemokratái és fiataljai, a parasztpárt, a szocialisták fiataljai és a kommunista pártnak a hazai realitást elevenebbül megragadó, egyáltalán nem feltétlenül a legmérsékeltebb elemei, valamint az ezekkel kap-

csolódni kész válogatott értelmiségi reformcsoport között kell majd a 'második koalíció', a nagy nagy reformpolitika közös platformjának kialakulnia. »

Ez a második koalíció 1956 őszéig váratott magára.

Magyarországon a valóságos demokrácia, a pártok hatalmi egyensúlyával mérve, csak két esztendeig tartott, de Rákosinak további két év kellett a demokrácia formai felszámolásához. Noha a földreform ekkor indította a népet új bonfoglalásra, Feszty-körképre az első két esztendő se kívánczik. A piktor Bosch és Daumier ihletéből is kellene hogy merítsen, nem feledkezve meg a « Los Desastros de la Guerra » témáiról se. Bibó magos alakja magános volna e csoportképen, különálló is, a napipolitika pártkalmáraitól őt jelentékeny távolság választja el: egyedül a demokrácia közös érdeke foglalkoztatja, parasztpártisága pártos gondolkodóvá nem teszi.

Mivel szelleme emelkedettebb a többiekénél, mélyebbre lát és messzebbre tekint. Ennél súlyosabbat is írhatunk kontójára: minél jobban belenéz a bajok rettentő mélységeibe, annál magasabb célokat tűz a rokkant nemzet elé. Itt van, kezünk alatt, egy kicsiny, megtiport, elcsüggedt ország. Két hadjárat után, megszállás alatt, pincékből és koncentrációs táborokból feltántorgó vezetőivel. Jelentékeny megszügyenültségben, hogy az elmúlt időkben magához olyannyira méltatlannak mutatkozott. A lábadozót a század betegségével, a tudományos totalitárizmussal oltják be, s őrei egyben kényszerzubbonnyba is szorítják: így hat biztosan a szérum. Ettől a megfáradt, erejében hitetlen nemzettől várja azt, hogy megküzdjön a kórral? Nemcsak ezt várja tőle.

Azt várja el, hogy feltápaszkodás közben nyomban példát is mutasson a világnak, s « a demokratikus konszolidáció, a szocializmusra való átmenet és egy új harmonikus társadalmi értékelési rendszer » műhelye legyen, olyan demokráciában, amelyhez, történetesen, nincsenek begyakorlott demokraták. Nem tesz-e példátlan irrealizmusról tanúságot ez a realista, ezzel a várakozással? A nyugtalanító az, hogy nem. Ilyen egyszerűen nem térhetünk napirendre fölötte. Mondandója korántsem irreális,

ha utólagos bölcsesség helyett, háború utáni szemmel nézzük. Mások is vártak akkor ilyesmit csehektől, magyaroktól; amerikaiak is. Egyikük a genfi tóra hívott, s a sétatájó fedélzetén magyarázta, Kálvin városától Vevey váráig, hogy tőlünk várják a feloldását mindannak, amit ők összebogoztak: tőlünk a kiegyenlítő közép-európai középutat. Angolok és franciák is gondolkoztak így. Ezenfelül a nagyralátó realizmusnak Bibó munkáiban jelentkező fajtája nálunk korántsem példa nélkül való. Ha jól meggonódljuk, Zrínyi is, a maga pattogóbb modorában ilyesmiről tett tanúságot, jobb kortársainak többségével együtt. A múlt században a példák elszaporodnak. Széchenyt Petőfivel egy jogon említhetjük. S itt van, ugyancsak példának, Kölcsey. « ... Jelszavaink valának — dörgi ő — a haza és haladás! » A fogalmazás egy század múlva fellazul: az a kérdés, hogy « a közösség, a nemzet ügye egy üggyé tudjon válni, egy üggyé tud-e válni a haladás, a szabadság, a teljes emberi felszabadulás ügyével ». Ezt viszont Bibó írta. Vég nélkül sorakoztathatnók mögé e magatartásában elődeit, Adyn át a kortársakig, József Attilát s Németh Lászlót nem feledve Illyésig. Vannak elmék, a legjobbak, amelyek a veszély és remény kétágú ostorcsapására veszik észre a kilátástalannak látszó helyzet legmélyén « az el nem játszott lehetőségek állapotát ». Amikor Bibó István a mélypontról tör a szabadság és szocializmus párosított ikercsillagai felé, nemcsak a magatartás ismerős, eszméinek szövése is az. Egy méltatója, Krassó Miklós helyesen jegyezte meg, hogy « voltaképpen politikai módon ő azt fejezte ki, ami a magyar kultúra uralkodó szemlélete volt ». Nem felfedező, összegezö. Negyvenhatban-negyvenhétben írásai még csak egy tudós gondolkodó józan javaslatainak hatnak. Tíz év múlva derül ki, hogy már akkor az ötvenhatos forradalomban kifejeződő népakarat csapásán járt. A nagy elmék szerénységével tette.

A negyvenötös forradalmi méretű változások és az ötvenhatos forradalom közé tíz esztendő húzódik. Ez három szakaszra oszlik. Az első a demokráciáé, a második a sztalinizmusé, a harmadik azé, ami emebből a forra-

dalomba torkolt. Bibó István az első szakaszban annak a másodiknak az elhárítására törekedett, amelynek ötvenhatban forradalom a következménye. Az első négy esztendő — ha nem a döntő társadalmi változásokat nézzük — történelmünk két előnytelen korábbi korszakának árnyékát is felidézi. Az egyetemi katedrájára a Pasarétről begyalogoló Szekfü a bomlás büze mellé a Zápolya-kor lehelletét is érzi, felmerül azonban ráadásnak Csák Mátéék kísértete is. A pártok, tisztelet annak, aki bennük tisztakezü, az oligarchákra is emlékeztetnek, ezek négyen azonban föld helyett pozíciókon osztozkodnak. Ez kelet-irányt adná el az országot, feledve, hogy aki bevett egy várost, nem fogja megvenni is; amaz annak a Nyugatnak, amely a befektetéstől vonakodik. Mind a fölös szolgálalkúság, mind az önáltató kínálkozás értelmetlen, kopogtat ceruzájával az asztalon Bibó, felindulás nélkül. Mind Nyugat, mint Kelet akkor jár jól, ha ez az ország nem a másiké. Ebből a harmadik út, emebből a függetlenség lehetősége következik, föltéve, hogy követjük Bocskay tanácsát: s « mind a kettő között igen okosan és szorgalmatos vigyázással » járunk. Bibó helyzete azonban nem hasonlít a hajdúkapitányéhoz. Erdély helyett megszállott ország, hajdúserég helyett csak érvek regimentje áll rendelkezésére. Jobb híján az érveket veti küzdelembe, amit győzelmek nélkül is folytat. Az esélyek is csökkennek, rohamosan. — Felül már kétfelé hasadt a koalíció? Jó: pántoljuk meg alulról, javasolja, a nemzeti bizottságokkal. Természetesen hiába beszél. A közigazgatás reformja füstbe megy, az Erdei-terv is. Hogyan létesítene görög városállamok példájára mezővárosokat olyan párt, amely búzagyárat akar? Egyetlenegy javaslata se válhat valóra, a legkisebb se. Nagyjából biztosra vehető, hogy az általa fölvetett józan megoldásnak az ellenkezője kerül megvalósításra, pár hónap múlva. 1947 januárjában például azt javasolja, hogy a közoktatásügyet emeljék ki a párt-harcokból, s a miniszter zavartalanul nevelhessen jó demokratákat jó magyarokká, jó magyarokat jó demokrátaikká. Két hónap múlva Rákosi jóvoltából olyan kisgazdapárti miniszter került a Hold utcába, akiről ez biztosra vehette, hogy a kommunistákkal szavaz a minisztertanács-

ban. Így lett a magyar nevelésügy gondnoksága a minisztertanácsi szavazatarány függvénye. Rákosi hatalmának növekedésével párhuzamosan fokozódó és gyorsuló ütemben vált valóra a Bibó-javaslatoknak — mindig a fordítottja. Mintha Rákosi az ő írásaiból olvasná ki, hogy néhány hónap múlva minek az ellenkezőjét váltsa valóra. Vagy ennek az ellentéte az igaz? Bibó, a kommunista lépéseket előrelátva, időben teszi meg a maga védekező ellenjavaslatait? Jámbor szándékainak kifejezése így lesz a soron következő antidemokratikus fejlemény leleplezője. 1947 elején az összeesküvéseket gyártó rendőri politikát jellemzi. A cikk rendőrséggel foglalkozó passzusának ezt a tanáros címet adta: «Néhány módszerbeli kérdés». A cím alá felsorakozó mondatok Swiftnek is becsületére válhattak volna. Figyeljük meg a hanghordozást. «Nem jó — figyelmeztet határtalan jóakarattal a tudós — ha a nyomozásnak nagyon élesen körülhatárolt politikai feltevései és tételei vannak, mert ha ezek szerint veszi az egyes adatokat komolyan vagy könnyen, ezzel gyakran saját magát vezeti ferde vágányra. A felderítés akkor jó, ha nem kész elképzelésekkel dolgozik, hanem mindenképp felett kíváncsi. A közlések hitelességét semmi sem rendíti meg jobban, mint hogyha az adatok kezdik túlonúl felvenni a különféle politikai tantételek iskolás példázatainak a formáját... Nem jó egyszerűen fasisztáknak kezelni az összeesküvőket... Hiábavaló őket minden további nélkül Hitler imádóinak és Szálasi barátainak megtenni, mert ez éppen azokat nem győzi meg, akik nem tételeznek fel egy vagy néhány szereplőről aljasságot s ingadoznak az összeesküvés megítélésében, akiket tehát éppen érdemes meggyőzni... Nem jó az összeesküvést politikailag nagyon türelmetlenül kihasználni akarni. A meggyőző erő rovására megy, ha úgy tűnnek fel az összeesküvésekről szóló híradások, mint új csatabárdok már előzőleg is folyó politikai küzdelmek számára.» 1947 őszén még mindig arra figyelmeztet, hogy mindenkinek közös érdeke a politikai élet, a sajtó, a publicisztika, a szellemi élet elért szabadságának megőrzése és rendületlenül azt hangsúlyozza, hogy «a félelem eddig kialakult gócait, különösen ha az államhatalomból sugároznak ki» fel kell

oldani. Ezek a mondatok, ebben az időpontban, már valóban megátalkodott jóhiszeműségre vallanak: a tudatosan alkalmazott polarizálás, amely előbb csak a kisgazdapárti parlamenti többséget faragta le, már üzembe helyezte a rendőri megfélemlítés sztalinista apparátusát, Kovács Béla elhurcolásával és Nagy Ferenc külföldre szorításával letörte a kisgazdapártot, s a szovjet katonai hatóságok fokozódó beavatkozása a megszállás válságát növelte és állandósította. Bibó István 1948-ban már nem foglalkozik többé azzal a koalícióval, amely már névlegessé vált. Ebben az esztendőben már csak két nagyobb tanulmányt ad ki, az egyik az eltorzult magyar alkat és megromlott magyar politikai gondolkodás okait és tüneteit elemzi, a másik — ez jelenik meg utolsónak — a zsidókérdésről szól, de tulajdonképpen a közéleti morálnak és emberi tartásnak az idegen befolyással és megszállással kapcsolatos elzüllését is elemzi — a bolsevizálás előestéjén. 1949-ben, a Mindszenty-per és Rajk-per esztendeiben, elhallgat. Személyes sorsa is lejtőre kerül. Belügyminisztériumi osztályfőnöki állásából a szegedi egyetem politikai katedrájára jut, majd ezzel párhuzamosan a Kelet-európai Tudományos Intézet Társadalomkutató Osztályának vezetője lesz. Tanszékéről, illetve az Intézet vezető állásából azonban rövidesen elmozdítják, s a fővárosba csak az « új szakasz » idején jut majd vissza, az Egyetemi Könyvtár tisztviselőjének. Közben az ország közvetlen tapasztalatokat szerez arról, hogy a gyakorlatban mit jelent annak a kommunista párttaktikának a kibontakozása, amelytől ő már 1945 decemberben óvta a kommunistákat is. A kisgazdapárt bomlása után előtérbe és terítékre kerülő szociáldemokrata pártból Rákosi 1948 márciusában kizáratja a munkásegység ellenzőit s a két munkáspárttal két hónap múlva mondatja ki az egyesülést. A Magyar Dolgozók Pártja 1948 őszétől 1949 tavaszáig százezer tagjának kizárásával töri le esetleges belső ellenzékét. 1949 májusában Rákosi már elég erős ahhoz, hogy a demokrácia formai maradványait közöslistas választással semmisítse meg. A szovjet mintájú népszavaztatáson először jelentkezik a később konvencionálissá váló közel százszázalékos szótöbbség. Három hét múlva Rajk

letartóztatása nyitja meg a már kommunisták ellen is alkalmazott polarizálást. 1949 Szent István napján az új szovjet-alkotmány a magyar szuverénitást adja fel és az országot formai tagállamiság nélkül ugyan, de csatlós-helyzetbe juttatja, olyan népi demokráciával, amelyről Rákosi már nyíltan azt mondja, hogy « proletárdiktatúra szovjetrendszer nélkül ».

A harmadik út, a független nemzeti élet kapuja ezzel bezárult, a kossuthi szabadságharc orosz leverésének századik évfordulóján. Ebben az esztendőben már az egész magyarság azt az életet kezdi élni, amelyet Bibó kisebbségi élet gyanánt jellemzett. Olyan « háttérbe szorított, nyomott élet » ez csakugyan, amit csak « egy reális vagy kevésbé reális remény kompenzál ». Konzervatívok, demokraták, szocialisták után Rákosi Mátyás most már saját pártjának tagjait tizedelte rendőrségével és 1952 februárjában egy pártiskola hallgatóságának jelentette ki, hogy a « szalámitaktikát » — ez volt a henteskifejezés a polarizálás rendőri változatára — már 1945 elejétől alkalmazta. A nagyralátó iparosító terveket általános elnyomorodás, az erőszakos kolhozosítást kenyérjegy bevezetése követte. Azt a Bibó-tételt, hogy a kommunisták valóságérzéke csak akkor működik jól, ha « mintául szolgáló oroszországi helyzetek megragadásáról van szó », Rákosi még azzal is igazolta, hogy 60. születésnapján « magyar Sztalinként » ünnepeltette önmagát, majd a miniszterelnökséget is maga vette át. A proletárdiktatúra ezzel pártidiktatúrából formailag is személyi diktatúrává változott, olyan esztendők után, amelyekben a népi demokráci egy « elhatárolt és tervezett forradalom », egy « magyar érdekű reformpolitika » műhelye helyett a baloldal szétdarabolásának műtője lett. Hogy mindez nemcsak bűn volt, hanem hiba is egyben, az csak a Sztalin halálát követő hónapokban vált világossá fokozatosan.

Impavidum ferient ruinæ? A négy esztendő élménye Bibó preventív kritikai tételeinek igazát húzza alá legvastagabban. A kezdeti bizalmatlanságból csakugyan « süket és csendes ellenségesség » fejlődött ki, országszerte. Ez szükségszerűen belejuttatta a kormányt, illetve

a kommunista pártot « abba a cirkulusba », amelyben minden kudarcot « szervezett aknamunkával » magyaráz meg s erre megtorlással válaszol. A megtorlás az ellenségességet növeli, ez a kudarcok számát. Ezek ellensúlyozására a kormányzat csakugyan működésbe hozta azokat « a brutálisan célszerű módszereket is, amelyeket a hatalom koncentrációjára és az emberek kiszolgáltatottságára épülő rendszerek alkalmaznak ».

E módszerek felülkerekedésével velejárt a negyvenötös társadalmi felszabadulás korai eredményeinek leépítése is. Olyanformán, ahogy Bibó előre jelezte: « az állami szerveket a minisztériális centralizáció, a népi szerveket a pártcentralizáció » vette kézbe. Keservesen beigazolódott az is, hogy « maga a kormányzás ezekkel az eszközökkel nem volna különösebben nehéz, hiszen az államhatalomnak való passzív engedelmeskedés régesrégi beidegződéseire támaszkodnék ». Vagyis ugyanarra a « jobbágyi alázatra », amely a korábbi gyarmati jellegű, konzervatív vagy jobboldali rendszerek bázisa volt. Bibó szemszögéből Rákosi négy esztendeje « az ellenforradalmi kormányzás » negyedszázada, a « kiegyezéses konstrukció » félszázada és a monarchia gyarmati jellegű évszázadai mellé került anélkül, hogy emlékeztetett volna arra a boldog békeidőre, amelyről az öregek beszélnek. A Rákosi-évek után Bibónak még a jobbfelé sújtó érvei is balfelé ütöttek; a diktatúra felújította azt a régismert állapotot is, amelyet ő így jellemzett, reakciós állapot gyanánt: « a dolgokat a maguk nevén nevezni nemcsak nem lehetett, hanem nem is volt szabad... a tényeket nem az okok és okozatok egyszerű láncolatában, hanem azokon kívülálló feltevések és várákozások jegyében kellett magyarázni », hogy a hazugságkerek konstrukcióján csorba ne essék. Ifjabb elmékben a marxizmus forradalmi elméleteinek szókincse a bolsevizmus uralmi gyakorlata ellen fordult: a sztalinizmus, diktatúra lévén, odazökkent a reakció, ellenforradalmiság, fasizmus mellé. Az olvadás rianásai között eszmélő értelem már jobbra-balra ítélve fedezhette fel, immár kétoldalt a rosszat. Az új hazugságkonstrukcióból lábadozó elme olyan független, magyar és demokratikus útra kíváncszott, amilyent Bibó a betegség megelőzésére javasolt.

1956 nyarára gyakorlatilag egy antisztalinista népfront jön létre. Ebben a szabadságfrontban, 1956 kora őszén, már ott vannak az ország összes haladó értelmiségi elemei: a « magyar valóságérzékkű kommunisták », a szocialisták és népi radikálisok fiataljai, a kisgazdapárti parasztdemokraták, és az « értelmiségi refromcsoport », az Írószövetségben. Vagyis gyakorlatilag az a második koalíció, amelyet Bibó már 1945 végén kívánt volna a demokrácia védelmére. Ennek az új egységfrontnak az ifjúsága van ott az október 23.-i tüntetésen.

A következő napok lényegében azt is bebizonyítják, amit Bibó a korábbi hazugságkonstrukciókról mondott: ezek, ha « hosszú ideig valóban érvényesülni is tudtak », nem egyenlőek « magával a társadalmi realitással ». Hogy a jelenkor magyar társadalmi realitásait Bibó annakidején helyesen érzékelte, az a forradalom szerkezeti alapvonalában és programjában is bebizonyosul. A forradalom levée en masse jellegével jelentkezik: ami már egymaga is Bibónak azt a tételét igazolja, hogy az « 1945. évi változások » magukban foglaltak egy társadalmi felszabadulást is: a nép felkelésével bizonyítja, hogy a közügy az ő ügye. Az idegen haderővel és a politikai rendőrsztagokkal « az emberi méltóság egy felkelését » szegezi szembe. « Megtapasztalja a maga erejét » is, amikor az első hét harcaiban az orosz helyőrséget visszavonulásra bírja. Egyben « megválogatja a maga fölött álló hatalmasságokat », amikor csak a földreform mérnökét és az új szakasz miniszterelnökét hajlandó elfogadni kormányfőnek és « szükség esetén elkergeti » az ő kormányának tagjait is. Az erejét érző nép a fegyveres szabadságharc mögött ama « demokratikus összervek » forradalmi változataival, a forradalmi, nemzeti és üzemi bizottságokkal és tanácsokkal fejezi ki akaratát, amelyeknek Bibó korábban oly nagy jelentőséget tulajdonított. E bizottságok pontozatokkal fejezik ki a nép kívánságait.

A százfelől felhangzó programokban az egység a szembeötlő. Az a népi akarat, amely az ország különböző vidékeiről, a társadalom különféle rétegeiből szólal fel, egységben van a múlt radikális hagyományaival is. A forradalmi bizottságok antisztalinista programpontjai hason-

litanak a Márciusi Front egykori antisziszta program-pontjaihoz. Ha a Márciusi Front akkor « minden nagybatalmi imperializmusnak a Dunavölgyből való kirekesztését » kívánta, most minden népi deklaráció a szovjet-erők azonnali kivonulását követeli, a tüntetők azt, hogy « minden ország katonája menjen saját hazájába ». A párhuzam kimutatását potnról-pontra folytathatnók, s azt, amit 1945 a háború előtti követelésekből végrehajtott, a földreformot, nacionalizálásokat, a forradalmi bizottságok a maguk programpontjaival szentesítik. Vagyis a forradalom, akár Bibó korábban, a demokrácia alapját a negyvenötös változások elfogadásában jelölte meg. A forradalmárok, akár Bibó korábban, az 1945 előtti rendszerektől magukat elkülönítették. A felkelés erőit fegyvernyugvásra és munkafelvételre csak az bírja rá, hogy Nagy Imre visszaállítja azt a negyvenötös koalíciót, amelyet Bibó oly kitartó makacssággal s olyan hiába védett.

Mindez arra vallott, hogy a társadalom negyvenötben felszabadult eleven erőinek mozgásirányát Bibó István jól látta annakidején. Az, amit ő látott, s az, amit ő látott jónak, egy évtized múltán az egész társadalom népi igényeként jelentkezett. Tanításának mérlege ebben a pillanatban így állt: minden olyan erő, amely kívülről zúdult az országra, rácafolt reményeire. Minden olyan erő, amely az országon belül fejlődött ki, igazolta a nézeteit. Az elnyomás ellene, a forradalom mellette szólt.

A magyarországi forradalmat végső fokon az hívta ki, ami a háború utáni demokrácia helyzetét — Bibó diagnózisa szerint — válságossá tette. A két alapválságot, « a megszállás válságát » és a « kommunista párttaktika válságát » a magyar kommunisták a Szovjetunió katonai biztonsági politikájának szolgálatában állandósították és elmélyítették. Ezzel kiérlelték az első szovjetellenes népföradalmat. Bibó maga nyilvános fórumon 1956-ban nem szerepel, a Petőfi Körben nem szólal fel, a forradalom napjaiban se hallatja szavát. November 4.-e előtt a neve is csak kétszer jelenik meg a forradalom krónikáiban. Először akkor, amikor a nemzeti parasztpárt, Petőfi-párt néven, a réginél egyetemesebb igényekkel, újjáalakult, s őt végrehajtó bizottságának tagjául választotta. Másod-

szor akkor, amikor a november harmadiki kormánylistán Nagy Imre egyik államminisztereként szerepel. Felszólalni csak azután szólal fel, hogy a hatalmi-gyarmatosító vonalvezetés újra felülkerekedik s Oroszország történelmünkben harmadszor szegődik el a demokratikus és haladó törekvések eltiprására. Ha Bibó Nagy Imre miniszterelnök hívásának november 4.-e hajnalán nem enged, ha mint minisztértársainak többsége, ő is otthon marad, s ha a parlamentben a helytállást a törvényes kormányért magára nem vállalja, se bántalom nem éri, se szemrehányás nem érheti később. Bibó azonban a reá hárult feladatot — ez most már nemcsak saját meggyőződésének, hanem a nép szándékainak képviselete is — azzal a minden pátoztól mentes természetességgel vállalja el, ami írásait is annyira jellemzi. Nézetei mellé személyét, jövőjét veti nyomatéknak.

Nyilatkozatának megszövegezése, kikézésítése, sokszori lemásolása után, otthonában folytatta munkáját, rendületlenül. A szovjet katonaság ekkor már lefegyverezte a még ellenálló magyar csapatokat. A szabadságharcosok egyes csoportjai azonban folytatták a kilátástalan utóvédharcot, gyárépületekben, kapualjakból és mellékutcákban. Bibó István se kapitulált. Tovább képviselte azt a forradalmi kormányt, amelynek miniszterelnöke s egy minisztere már a jugoszláv követségre húzódott s honvédelmi minisztere az oroszok foglya volt. «Tervezete a magyar kérdés kompromisszumos megoldására» november hatodikára készült el. Ebben megismételte és részletezte a november negyedik nyilatkozat tételeit. A kibontakozás kiinduló pontját továbbra is a parlamentarizmus, a többpártrendszer visszaállításában, a meglévő gyáraknak munkásigazgatáson alapuló közösségi tulajdonában, a kibontakozás letéteményesét továbbra is a törvényes Nagy Imre kormányban jelölte meg. A kibontakozás feltételének továbbra is az orosz csapatok kivonását mondta. Ennek célszerű ütemezésére is kitért. A tervezet ötödik pontja alkotmányjogi formulázással összegezte mindazt, amit a forradalomban a népakarat vetett fel. Ez a tervezet ugyanúgy terjedt el a fővárosban, mint

a korábbi nyilatkozat: « A higgadt hang, az okos érvelés, a semmilyen szenvedélyek irányában nem engedékeny szilárdság — vallja szemtanú gyanánt Molnár Miklós — leírhatatlan hatást gyakorolt a szenvedélyekre: meggyorsította azt a páratlan folyamatot, amely szinte az egész forradalmi tömeget az államférfiak tömegévé alakította át, amilyen szervezetlen és spontán volt a forradalom, olyan átgondolt, bölcs és egységes volt a hónapokon át tartó nagy népi visszavonulás, amely lépésről lépésre védte a kivívott pozíciókat, tapogatta azt a pontot, ahol az ellenállás a lábát újra megvetheti s ahonnan útjára indulhat egy józan kibontakozás. »

A forradalom eszményeiért és kivívott eredményeiért helytálló államminiszter most csak látszatra magános; csak akkor látszik annak, ha elfeledjük, hogy a legszélesebb tömegek a fegyverek elhallgatása után mozdultak meg, sztrájkokkal és néma tüntetésekkel passzív ellenállásra. S ha a forradalom első két hetében a közbizalom a kommunista Nagy Imre felé fordult, a hosszú, kitartó és kilátástalan végső szakaszon azt a nemzeti akaratot, amelyért a sztrájkoló munkásság állt helyt, Bibó István fejezte ki. Eltökéltége összhangban van a tömegek eltökéltségével, kockázatvállalása és helytállása párhuzamos a munkásság helytállásával. Az egész magyar néppel van egyedül abban, hogy a történetek ellenére sem képes feladni makacs helytállását a forradalom célkitűzése miatt. « Ha a forradalmat utóbb eredendően kilátástalannak nyilvánították, akkor ilyenné nem saját esztelensége, hanem cserbenhagyottsága tette » írja később a külföldnek szánt emlékiratában. Ezzel a nagyvilághoz fordul. Erre az utolsó lépésre csak akkor határozza el magát, amikor kibontakozási tervszövege, amely « minden elvi engedmény nélkül tartalmaz méltányos kiegyezés formájában megjelenő megoldást », válasz nélkül marad. A « Magyarország és a világhelyzet » Bibó István utolsó szava a magyar kérdésben. Hanghordozása egy vádiraté: « Kitörhet még Kelet-Európában ennél nagyobb felkelés, több fegyverrel, harcossal és áldozattal, de aligha van annak valószínűsége, hogy a világpolitika napirendjére való tűzésnek ilyen hibátlan jogi, politikai és erkölcsi jogcímek pro-

dukálja még egyszer egy ország: hogy elsöpri a gyűlölt, elnyomó és bürokratikus diktatúrát, törvényesen uralomra juttat egy meggyőződéses kommunistát, aki számot vetve a kommunista párt magyarországi erkölcsi s politikai hitel-vesztésével, elfogadja a többpártrendszeren alapuló parlamentáris demokráciát s bejelenti, hogy országa a katonai tömbökön kívül akar elhelyezkedni. Mi kell, ha ez nem volt elég, hogy összekényszerítsen egy olyan világhatalmi konferenciát, mely a Szovjetuniónak nyújtott kielégítő garanciák mellett kialkudja Magyarország függetlenségét és szabadságát? »

A Memorandumot, amely a magyar helyzetet a Szovjetunió, a nyugati hatalmak és a semleges országok szégyenének, megoldását mindezek érdekének mondja, egy semleges ország diplomatája hozta ki Magyarországról. A bécsi Die Presse 1957 szeptember nyolcadiki számában jelent meg. Még idejében ahhoz, hogy az Egyesült Nemzetek éppen esedékes magyar ülését a megjelenés megelőzze. S már későn ahhoz, hogy Bibó István mondandója a tárgyalásokon szóba kerülhessen.

Bibó István ekkor már második hónapja fogoly volt. Az újjászervezett politikai rendőrség május 27.-én tartóztatta le, s ebből az alkalomból különös körülménnyel járt el. A házat, ahol lakott, erős különítmények vették körül. Arra a roppant valószínűtlen eshetőségre készültek fel, hogy Bibó a hatósági közegekkel fegyveresen száll szembe, feledve, hogy közel félesztendeje már korábbi hivatalába, az Egyetemi Könyvtárba is bejárt. A könyvtárból börtöncellába juttatott gondolkodó, ítélőszék elé csak másfél év múlva, 1958 júliusában és augusztusában került. A zárt tárgyaláson hozott ítélet életfogytiglani fogságra szólt, s a hatóságok csak néhány hónap múltán, 1958 karácsonyán hozták nyilvánosságra. A szűkszavú újsághírek az ítélet részletes megindokolását nem tartalmazták, s nem utaltak arra se, hogy Bibó visszavonta volna nézeteit. Tudjuk, hogy nem vallotta magát bűnösnek. Bűnét abban fedezték fel, hogy ő, « aki a semlegesség bajnokának szerepében tetszelgett, november negyedikén sürgette a nyugati imperialista hatalmak katonai intervencióját ». Mint nyilatkozatának szövege ta-

núsítja, ezt nem cselekedte, s a nyugati hatalmak 1956-ban nem mutatkoztak se imperialistáknak, se a szabadságeszmék hű megvédőinek. Olvashattuk még azt is, hogy Bibó 1945 és 1947 között « a nemzeti parasztpárt jobboldali ideológusa volt », valamint azt is, hogy vezetője lett annak a parasztpárt örökébe lépő Petőfi-pártnak, amely « a tömegek megtévesztéséért folytatott harcban a revizionizmus után talán a legtöbb és legkorszerűbb municiót szállította az ellenforradalomnak ideológiájával ».

A fogoly államférfi tanulmányainak egybegyűjtését értékük indokolja s kiadását az írja elő, hogy az Emlékirat közzétételét — a Die Presse tanúsága szerint — minden személyi melléktekintet félretételével kérte annakidején. Védelmét is írásai szolgálják hatásosan: személyében a magyarországi kommunisták azt az embert hallgattatták el, akinek meghallgatása elháríthatta volna tőlük azt a megpróbáltatást, hogy az első kommunistaellenes népforradalommal a Szovjetunió Magyarországon szembesüljön. Tanulmányai egy józanabb jövő politikai kultúráját alapozzák meg. Könyvéhez útravaló mottónak ezek a híres verssorok kívánkoznak: « Mert ha sehol is: otthon állok, - mert az a való, mit én látok, - akkor is, ha mint délibábot, - fordítva látom a világot ».

*

Otthon? Ha a lepergett két évtizedre s Bibó sorsára gondolk, felmerül a Kölcsey sor, az a « nem lelé honját a hazában ». A hatvanas évek elején Bibó még mindig fogoly. « Jobb helyre vitték! Jól bánnak vele! » bizonygatták a Magyarországról jövők s menők, kissé zavartan, s ha valaki egyszer összehasonlító tanulmányt írna Kazinczy kufsteini s Bibó magyarországi börtönéletszínvonaláról, alighanem a Habsburg-dinasztia királyai kerülnének ki a humánus glóriájával övezetten a párhuzamból. Bibót 1963-ban helyezték szabadlábra, s ezt akkor meg is említettem, ahogy illik, egy akkori róla szóló előadásban írt utóiratban: így « ... E sorok kinyomtatásának előestéjén, Kádár János közkegyelmi rendelete kö-

vetkeztében, Bibó István visszatérhetett börtönéből otthonába. A jó hír még nem ígéri, de már fölkelte azt a reményt, hogy a független gondolkodó és moralista hamarosan elfoglalhatja azt a helyet a nemzet nagy tanárai közt, amely tudása és jelleme szerint egyaránt megilleti.»* Reményt? Az ilyen ügyekben intézkedésre illetékesek alárendelt könyvtári állásba utalták, ahol a börtönévektől megviselt, s gyenge egészségű embernek jelentékeny munkát kellett végeznie elégtelen bérért. A pozíció mineműségét megfelelően érezteti a hivatali cím, amit megadott angliai barátának, hogy jobb, ha oda küld angol nyelvű anyagot stúdiumaihoz: « Központi Statisztikai Hivatal. Szerzeményezési Osztály ». Ez volt az a lehetőség, amely a tehetséget, Bibó Istvánét, élteti? Az, hogy egyre többen, egyre lelkesebben lettek « kiegyezés »-nek hívei, az « elvfeladás nélküli kompromisszumok » prókátorának lehetőségeit és szabadságát korántsem gyarapította. Egy *évtizeddel* a közkegyelmi szabadlábra helyezés után újságolta egy rokonszenves esszéista, hogy egy folyóirat Bibó-cikk kiadását vette tervbe. Még is jelent egy rövid tanulmány « Tanya és urbanizáció » címmel még 1973-ban s elvégezhetett egy stúdiumot az Akadémia Igazgatástudományi Bizottságának a közigazgatási területrendezés ügyéről. 1976-ban kiadott angol könyvét** Révai András, Huszár Lászlóék és végül Crick professzor segítették megjelenéshez. Ebben hozzáértés híján s annak az előítéletemnek a foglyaként, hogy az elmélyülés ebben a témakörben veszteséges gazdálkodás a tehetségével, nem vettem részt. Bibó börtönévei nem rontottak se szellemén, se jellemén, de halála óta hiába igyekszem elnyomni magamban azt az érzést, hogy bizonyos átvitt értelemben azt az életfogytiglani szabadságvesztésre ítélő végzést végrehajtották. A hagyaték szám-bavételét talán elvégzi majd, ha képes lesz örökségének felismerésére, egy új nemzedék.

* « Mit cselekedjünk? » Útitárs. Oslo-Bécs, 1963.

** L. alább, /161 o.

A fenti portrét, illetve portré-vázlatot, régi társamról, barátomról — Bibó Istvánról — nagyjából húsz évvel ezelőtt írtam. Amikor ezt írtam, ő harmadik éve volt börtönben — törvénykezés útján elkövetett államhatalmi bosszúállás következtében — Magyarországon. A forradalmat követő harmadik évben készült ez a szöveg, a Bibó válogatott politikai és történeti tanulmányait begyűjtő kötet bevezetőjének.*** Az ő fogsága, az évszám és az előszó-funkció határozta meg az írás műfaját, hangvételét és hanghordozását: nem a soron következő utókoroknak készült. Magam a betűvetőknek abba a fajtájába tartozom, amelyik régebbi írásaitól, indokoltan vagy oktalantul, általában elidegenedik, erre a bevezetőre azonban a megszokottnál jóval intenzívebb gyanakvással gondoltam vissza később, s ennek a különleges rosszérzésnek több oka volt. Az egyik — valószínűleg nem ez a leg súlyosabb — az, hogy a tények, adatok, események rekonstruálásában több helyt egyedül a magam, illetve — 1956 novemberétől — mások emlékezetére voltam utalva, s az adatok ellenőrzésére alig-alig volt lehetőség. Pontosságra ugyan általában csak a kifejezésre törekedtem, többnyire sikertelenül, de válságos fordulópontokról, azokról a szürke és katasztrofális történelmi pillanatokról, amelyek oly sokszor s oly sűrűn értek engem és kortársaimat, a historikusok mesterségbeli precizitását az írói tisztességtudás is előírja, különösen, ha kiváló elméjű, tehetségű és becsületű emberről van szó, aki fogoly. Hogy ezt a pontosságot a rekonstruálásban mennyire tudtam

*** Bibó István: *Harmadik út*. Sajtó alá rendezte és a bevezetőt írta: Szabó Zoltán. Magyar Könyves Céh, London, 1960. — A fenti szöveg dőlt betűvel szedett első része a kötet előszava volt. A csillag utáni kiegészítés 1979 májusában íródott.

megközelíteni, bizonytalan volt, valahányszor elővettem a könyvet, rossz érzés fogott el; s amikor közös barátunkat, Sárközi Mártát viszontláttam, s ő kérte a könyvet, fenntartásaimat az előszóról elmondtam neki. Alighanem ez váltotta ki azt, hogy Bibó a róla szóló bevezetőmet megigazította, anélkül, hogy én erre őt megkértem volna. A helyesbítéseket egy noteszből kitépett papírlapra írta rá, nehezen kiolvasható kézírásával, de pontos utalással — oldalszám, sorszám — arra, hogy mi hová való. Ezt elég régen tehette, a papír sárgaságáról ítélve: azt, hogy ez minek a korrektúrája, a papírlap tetején a « H. Ú. 1961 » jelzés fejtette meg. Olyan mondatokon, amelyek az én nézeteimet fejezik ki, Bibó nem javított, s az, hogy aránylag kevés tárgyi pontatlanságot talált, tájékoztatóim lelkiismeretességét dicséri. A módosítások jelentőségét megfelelően érezteti, hogy én, mivel nem tudtam megállapítani, hogy Bibó meddig maradt az Országházban, miniszteri szobájában, az után, hogy 1956 november 4.-én az orosz katonák megszállták a parlament épületét: az időpont megjelölését kikerültem, s ezt írtam: « A miniszter a maga helyzetét ekkor már egy csöppet nevetségesnek találta. » Ez a mondat Bibó helyesbítésével így módosul: « Két nap múlva a miniszter a maga helyzetét már egy csöppet nevetségesnek találta. » Így tudtam meg, ebből a korrektúra-sorból, hogy két napig maradt hivatali szobájában, őrhelyén fegyvertelenül, a parlamentben. Mivel ezt az elsárgult papírlapot nehéz felindulás nélkül kézbe vennem, a Magyar Füzetek szerkesztőit kértem meg arra, hogy Bibó módosításait az eredetibe átvezessék. Magam a régi előszó szövegén nem változtattam, ami eltérés van a néhai s e mai szöveg közt: Bibó Istvánnak köszönhető. Magaménak nem az egykori bevezető eredetijét tekintem, hanem ezt. Ez a hiteles.

A magyar demokrácia válsága (1945)

Az alábbi szöveg részlet az emlékezetes « Valóság »-cikkből. (Lásd Szabó Zoltán bevezetőjét.) Bibó tanulmánya a fenti címen a « Valóság » 1945. okt.-decemberi számában jelent meg. Kezdetől fogva nehezen lehetett hozzájutni, ugyanis a « Valóság »-ot kiadó MaDISz röviddel a megjelenés után visszavonta a kinyomott példányokat.

Az alanti részlet a teljes szövegnek mintegy kétharmadát tartalmazza. Az elhagyott utolsó harmad az 1945-ös koalíciós viták adottságait és kilátásait boncolgatja.

A magyar demokrácia válságban van. Válságban van, mert félelemben él. Kétféle félelem gyötri: fél a proletárdiktatúrától és fél a reakciótól. Tárgyi okok nem indokolják egyik félelmet sem: Magyarországon mindazok, akik proletárdiktatúrát akarnak, és mindazok, akik a reakció visszatérését akarják, elenyésző kisebbségben vannak, s külső erők sem néznék szívesen egyik fordulatot sem. A politikai élet végzetes félelmeinek azonban az a tulajdonságuk, hogy tárgyi előfeltételek híján is, pusztán a félelem erejénél fogva elő tudják hívni azt a veszedelmet, amitől félnek. Mindazok ugyanis, akik mértéktelenül félnek a proletárdiktatúrától, hatalmassá erősíthetik a reakció táborát, mindazok pedig, akik mértéktelenül félnek a reakciótól, hatalmassá erősíthetik a proletárdiktatúra, vagy legalább is valamiféle szélsőbaloldali diktatúra táborát. Ha az ország nem tud kiszabadulni a félelemnek ebből a csapdájából, előbb-utóbb óhatatlanul kettészakad egy ostobán feltett alternatíva körül: a nemzeti folytonosság hívei a reakcióval, a radikális változások hívei a baloldali diktatúra ügyével kerülnek egy táborba. A kettő között elsikkad minden nyugodt és biztos reformpolitika és újból kátyuba jut az ez év elején oly nagy reményekkel megindult magyar demokratikus fejlődés.

Hogy ezen a válságos ponton túljussunk, szét kell vágnunk a félelemnek azt a hinárját, amibe belebonyolódtunk. Hogy ezt megtehessük, látnunk kell, hogy mi az, ami válságba jutott Magyarországon.

Magyarországon válságba jutott az országnak a megszállókhoz való viszonya. Válságban van a kommunista párt taktikája s a reakció és fasiszmus elleni küzdelem. Zavar van a szocializmus körül és áthidalhatatlannak látszó ellentét áll fenn a demokrácia értelmezése s a forradalom szükségessége tekintetében. Válságban vannak a demokratikus koalíció összes pártjai és válságban az egész koalíciós kormányzás. Közvéleményünk politikai szemlélete újból végletessé vált s ez a végletesség nem hőkken vissza attól sem, hogy az ország külpolitikai egységét, európai elhelyezkedését kockáztassa. Ezek a válság legkritikusabb pontjai.

Miben áll a megszállókhoz való viszony válsága?

Azt a hadsereget, mely magyar földön a fasiszta örület végzetét beteljesítette, mindenekelőtt három dolog jellemezte: először az, hogy — hála a nyilas árulásnak — nem bevonuló hadsereg volt, hanem harcoló hadsereg, másodszor az, hogy totális háborúban harcoló hadsereg, harmadszor pedig az, hogy nép hadsereg. Nép hadsereg nem úgy, ahogyan minden általános védkötelezettség alapján összeálló hadsereg képletesen a nép hadserege, azonban a háborúba valójában az állampolgársági engedelmeskedés és a közigazgatási apparátus hatékonysága viszi bele. Az

orosz hadsereg amellet, hogy egy modern és európai módon felszerelt és begyakorolt hadsereg volt, a felkelt nép hadserege volt abban az egész közvetlen és ősi értelemben, ahogyan csak az 1793. évi francia hadsereg, a Napoleon ellen felkelt tiroliak és spanyolok, a szerb komitácsik, a francia maquisard-ok és Titó partizánjai voltak azok: olyan embereknek a tömege, akik az ellenség fenyegető veszedelmét, a háború pusztításait, a zsarnokság és az elnyomás szörnyűségeit saját személyükre nézve is átélték és átéreztek és harcuk lendítő erői mindenekelőtt nem dresszúrából és nem állampolgári engedelmességből táplálkoztak, hanem az önvédelem és az elégtételestérzés legközvetlenebb és legszemélyesebb élményeiből.

Ezzel a totális háborúban harcoló, nép hadsereggel találkozott szembe a magyar lakosság: az a magyar lakosság, mely 1848 óta nem látott harcoló hadsereget, a török háborúk óta nem látott totális háborút, és Dózsa György hadserege óta nem látott néphadsereget. Hogy ez a hadsereg mitől szabadított fel bennünket, az a tömegek számára nem vált közvetlen élménnyé; a német igazsörnyűségét s a hitlerista elnyomás kísérteties precizitással kidolgozott technikáját csak az érző és gondolkodó lelkek s az üldözésre kiválasztottak ismerték meg; az ország lakosságának túlnyomó része — hála vezetőink bölcs és „nemzetmegóvó” politikájának, mellyel Magyarországot egészben tálalták a német imperializmus számára, — mindezt 1944 október 15. után is csak töredékes formában élte át. A harcoló hadsereg, a totális háború és a néphadsereg élményei tehát magyar földön egy-két nemzedék számára a szovjet hadsereggel kapcsolódnak egybe.

A találkozásnak ezeket a magában sem kedvező feltételeit bizonyos lélektani okok még súlyosbították. A szovjet hadsereget magyar földön egy rémhírpropaganda és egy vágykép előzte meg. A rémhírpropaganda szerint ez a hadsereg világnézeténél és neveletésénél fogva Istentől és minden erkölcsi értéktől elrugaszkodott emberek tömege, és egy olyan hatalmat képvisel, mely nemzetközi beállítottságánál fogva minden országot, melyre hatalma kiterjed, egyaránt tagállammá akar tenni a maga imperialista világbirodalmában. A vágykép szerint az orosz hadsereg a nemzetközi proletariátus fegyveres ereje, mely azért jött Magyarországra, hogy annak régtől elnyomott öntudatos proletárjait felszabadítsa. Magyarországon az emberek többsége, akik az orosz hadsereget várták, erre az alternatívára voltak rákészülve: erre volt beállítva minden reakciójuk és minden várakozásuk. A ferde világnézetesdítől évtizedek óta összezavarva, az orosz hadsereget kizárólag valamilyen világnézetnek a sémája szerint képzelték el, s eleven, húsból és vérből való emberek helyett sémákat megtestesítő ördögöket vagy angyalokat vártak.

Ezen a ponton volt a valóság a legmegzavaróbb hatású: ez a

hadsereg mindenekfelett idegen hadsereg volt. Voltak, akik rettegték tőle, voltak, akik várták, voltak, akik megszerették és voltak, akik csalódtak benne; egy várakozást azonban nem teljesített be, amit pedig rágalmozói és hívei tulajdonképpen egyöntetűen vártak tőle: nem világnézeti hadsereg volt, és Magyarországra nem úgy vonult be, mint egy olyan országba, melyet tagállamként a magáénak tekint, vagy amelyet világnézetiileg át akar gyúrni vagy meg akar nyerni. Úgy vonult be, ahogy általában a győzedelmes szomszéd be szokott vonulni: a lakosság érdekeit keményen alárendelve a háború szükségének, és katonáinak harci kondícióját szigorúan fölébe helyezve a lakosság életmegnyilvánulásainak. Ahol katonai érdekeit veszélyeztetve látta, megnehezítette életünket, anélkül, hogy ez lett volna a célja; ha ereje és biztonságérzete megengedte, nagylelkű volt ott, ahol legkevésbé várták tőle. Mindezek a tények, a háborús megpróbáltatások nagysága és a magyar közgondolkodás judiciumnélkülisége folytán együttvéve odavezettek, hogy a magyar lakosság teljesen képtelenné vált arra, hogy a megszállás különböző tényeit, különösen annak legelső szakaszában, emberi okok és okozatok normális láncolatába beillessze. A megszálló hadsereg ennek folytán a magyar lakosság számára teljességgel kalkulálhatatlanná vált s ez a helyzet az egész életet megtölti a kalkulálhatatlanság bizonyos elemeivel.

Mindennek a tetejébe ezek a megzavaró élmények olyan társadalmat értek, mely több évtizedes ferde szoktatás folytán a legteljesebb elgyávultság állapotában volt: ez a lakosság azt tanulta meg, hogy az egyenruhás emberrel szemben, még akkor is, ha csupán egy idézést hoz is a kezében, még felelni sem nagyon lehet, s aki megpróbálja, anélkül, hogy magasabb hatalmassághoz tudna appellálni, szükségképpen rajtaveszít. Teljességgel csődöt mondtak e társadalom elrontott ösztönei azokban az elemi és kegyetlen helyzetekben, melyekben ember emberrel, szó szóval, gesztus gesztussal áll szemben: személyes helytállás, egyéni lélekjelenlét és a kis csoportok spontán összeműködése és önvédelme jelentik ilyenkor a fegyvertelen fegyvereit, melyek kockázatosak ugyan, de senki által meg nem tilthatók, sem rossz néven nem vehetők, különösen, ha olyan javakról van szó, melyeket értékesebbnek érzünk az életnél. A megszállás emberi feltételeinek leglényegesebb szabályozó tényezője: a megszállottak emberi tartása, magyar földön erőtlenséggel és kihagyásokkal működött.

Mindezeknek a súlyos élményeknek és zavaró momentumoknak az a végeredménye, hogy a megszálló hadsereg és a magyar lakosság viszonya súlyos előzményekkel meg van terhelve, s nem remélhető, hogy ezeket a tehertételeket a két nép karakterének az a közelsége, mely az első világháborúban őket oly közel hozta egymáshoz, s amely ma is sok apró jelben megnyilvánul, egysze-

rűen és gyorsan fel tudja oldani. A megszállás válságával, mint ténnyel, számolnunk kell.

E válság ténye nagyon komoly és nagyon súlyos kérdés, mert nem jelent többet és nem jelent kevesebbet, mint azt, hogy Magyarországon a lakosság túlnyomó többsége a demokrácia és a felszabadulás ügyét és a háborúvesztés nyomorúságának tényeit összekapcsolja és könnyen lehet, hogy történeti emlékezetében tartósan is össze fogja kapcsolni. Ez pedig olyan veszély, aminek súlyosságát nem lehet eléggé leszögezni. Magyarországon máris keletkezőben van egy masszív tömbje az embereknek, akiknek egyetlen gondjuk, hogy vége szakadjon mindannak a bizonytalanságnak és félelemnek, mely a háborúvesztés óta a politikai és a mindennapi életet jellemzik: vége szakadjon akár annak az árán is, hogy Magyarországon a mult legkártékonyabb erői, melyek egy fél esztendeje nem látszottak messze a teljes megsemmisüléstől, újból erőre kapjanak és előtérbe jussanak. Pedig legyünk vele tisztában, hogy Magyarország számára életkérdés, hogy a régi világ összeomlása felszabadulás maradjon, illetőleg felszabadulássá legyen, s a beteg magyar társadalomszerkezetnek azok a nyomasztó tényezői, melyek a szovjet hadsereg megjelenésére tűntek el: a vadászó urak, a zárt kasztban élő tisztek és hivatalviselők, a csendőrök és sváblelkű nemzetnevelők vissza ne térhessenek. Gondoskodnunk kell tehát arról, hogy ha a mi számunkra a felszabadítás ténye örökre összekapcsolódik is a háborúvesztés legváltozatosabb fizikai és emberi nyomorúságainak emlékével, unokáink számára a felszabadítás emelkedjék tiszta, történeti realitássá azok által az eredmények, következmények és kedvező fejlődés által, amelyeket hosszú lejáratra megnyitott. Életbevágó kérdés Magyarország számára, hogy a szovjet hadsereg felszabadító teljesítménye a magyar demokratikus fejlődés számára megtartsa a maga jelentőségét és ne menjen veszendőbe. Ennek biztosítása nagyon súlyos feladat, melyhez kétségtelenül az eddiginél nagyobb nyomatékkal kell magának a felszabadító hadsereg vezetőségének közreműködését kérnünk. A feladat teljes sikeréhez azonban a magyar demokratikus erőknek egy sokkalta világosabb program és sokkalta kidolgozottabb eljárás alapján való újabb összefogására van szükség. Sajnos, a magyar politikai életnek azok a demokratikus erői, melyeken ez múlik, éppen maguk vannak leginkább benne abban a félelmi válságban, amelyből ki kell lábolnunk.

E félelmi válság egyik pólusa a kommunista párt taktikájának a válsága.

A kommunista párt jelenlegi hosszúlejáratú irányvonala a demokratikus erők koalícióján alapuló, népfrontos, demokratikus politika. Ennek a politikának 1945 elején történt programszerű

megnyilvánulásai látható megkönnyebbüléssel töltötték el a proletárdiktatúrától való félelemben élő magyar értelmiségi, polgári és birtokos gazdai rétegeket. Ma, csaknem egy esztendei koalíciós kormányzás után, melynek során a kommunista párt felső vezetése igen nagy — néha más pártokénál nagyobb — felelősségérzettel tartotta magát a demokratikus koalíció irányvonalához, az ország közhangulata ott tart, hogy élesen elválik egy kommunistabarát és egy kommunistaelenes részre. Az utóbbi rész szilárdabbul hisz a proletárdiktatúra veszedelmében, mint valaha, s hajlandó minden „nemzeti” erőt koncentrálni ezzel a vészéllyel szemben. Ez a hangulat máris nagyfokú közeledést hozott létre a demokratikus koalíció konzervatívabb szárnya és a szó mindenféle értelmében vett valóságos földesúri, hivatalnoki és kapitalista reakció között, ami okkal hozza a másik oldalt a reakciótól való félelemnek nem kevésbé nyugtalanító állapotába.

A kommunista párt többsége ma erre az egész helyzetre, melyet leginkább a budapesti választások eredménye jellemzett, a következőképpen reagál: „Mi megpróbáltunk őszintén demokratikus politikai vonalat követni, de ha az ellenkező oldal ezzel visszaél, s a demokrácia leple alatt a reakciót csempészi vissza, akkor ütünk!” Ez magyarul annyit jelent, hogy a proletárdiktatúrától való félelem a politikai félelmek ősi szabályai szerint felidézi a semmiből azt a veszedelmet, melyet falrafestett. A szó klasszikus értelmében vett proletárdiktatúra ugyan nem lesz a fentiekben kifejezésre jutó kommunista elkeseredésből, de valamiféle kizárólagos baloldali kormányzásnak a programja vagy kísérlete még lehet belőle, ha ez ma nem is túl valószínű.

Kérdés, helyes-e a fejleményeknek az a mérlege, mely egész egyszerűen a kommunista párt készségét állítja szemben az ellenkező oldal merev ellenségességével. A kommunisták őszintén hisznek benne és ha a dolgok továbbhaladnak az elmérgesedés irányában, nyilván ez lesz náluk az uralkodó és elfogadott értelmezés. Szögezzük le tehát addig, amíg e véleményük dogmatikus meggyőződéssé nem merevedik, hogy ez a beállítás hamis. Annak a félelemnek a felidézésében, mely ma a kommunista párt körül fennáll, a kommunista párt maga is részes. Nem egyedül, de nagy részben.

A kommunista párt politikai taktikája nemcsak nálunk, de Európaszerte válságban van. Mi ennek a válságnak a lényege? A kommunista párt legfőbb jellemvonása a demokratikus többségrejutásra békésen váró szociáldemokratákkal szemben mindenekelőtt az, hogy a százszázalékos szocializmusnak, a direkt, forradalmi akciónak s az öntudatos, ha kell támadó kisebbségnek a pártja. Ennek megfelelően a kommunista párt taktikai nevelése elsősorban egy válogatott gárdának abszolút fegyelemhez való szoktatásán, földalatti szervezkedésen, konspiráción, az ellentétek dialektikus kiélezésén, minden ellenféllel szemben való bizalmat-

lanságon és a világnak a legszigorúbb módon társakra és ellenségekre való fölosztásán alapszik, az „aki nincs velem, az ellenem van” elve alapján. Ez adja meg a kommunista párt karakterét. Mi ezzel szemben a közelmúlt tanulsága, a pillanat parancsa és a közeljövő valószínűsége? Nem mondom, hogy mindennek az ellenkezője, de kétségtelenül egy csomó olyan dolog, amely a kommunista párt kialakult karakterével nem egyezik. A fasizmus szörnyű intermezzójának az egyik döntő tanulsága, hogy a kommunista pártnak más baloldali és demokratikus pártoktól való izolálódása lényeges tényezője volt a fasizmus uralomrajutásának. Ebből a tanulságból született az 1934 óta mindinkább előtérbe kerülő népfrontos politikai vonal. A népfront egyelőre merőben harci közösség volt, mely egészen a második világháborúig a legtöbb országban nem jelentette a kommunistáknak magában a kormányban való aktív részvételét. Ma azonban a háttérbe szorult harci szempontoknál sokkalta parancsolóbb okok kívánják a népfrontos politikának nemcsak a tartós fenntartását, hanem a kimélyítését is. Szükséges ez mindenekelőtt azért, mert Európa romokban hever és Európát fel kell építeni. A pusztulás olyan mértékű, hogy komoly ígérennyel és a komolyság igényével senki nem állíthatja, hogy mielőtt az építéshez fogunk, előzőleg még egy külön, késhegyig menő harcot is le kell folytatnunk az építés kizárólagos jogának a kérdésében. Különösen nem lehetséges ez Magyarországon, ahol az újjáépítés olyan súlyos előzményekkel indul, hogy egy párt sem viselné szívesen egyedül az ezzel járó felelősség és szükségszerű közbeeső balsikerek terhét. Szükséges a koalíciós politika másodszor azért, mert a fasizmussal együtt csaknem a teljes hitelvesztésig lejáratódott a forradalmi romantikának néhány olyan momentuma, mely a kommunizmusnak is az elemei közé tartozott. Ma a céltudatos kisebbség direkt akciójával, a győzni akarás ellenállhatatlan lendületével s egyáltalán a forradalommal szemben az egész világ több-kevesebb fenntartással él, mert megtapasztalta saját bőrén azt, hogy nemcsak előrevivő forradalom képzelhető, hanem torz forradalom is.

De vajjon miért kell ennyi szóval fejtegetni a pillanat teljes forradalmiatlanságát, kérdezhetik joggal a kommunisták, mikor a kommunista párt jelenlegi irányvonala fenntartás nélkül demokratikus alapokra helyezkedett, nem törekszik sem kizárólagosságra, sem diktatúrára, az a bizalmatlanság tehát, amely vele szemben mégis megnyilvánul, nem más, mint egy rosszindulatú és rosszhiszemű suttogó propagandának az eredménye. Valóban a kommunista párt mindezeket nagyon világosan és nagyon helyesen leszögezte. Csakhogy vannak dolgok, amiket nem elég leszögezni. A kommunisták tudják legjobban, hogy minden politikai irányvonalhoz hozzátartozik egy részletes kidolgozott eljárási és taktikai program, amely alkalmas arra, hogy ezt az irányvonalat

sikeresen át is vigye a gyakorlatba. Teljesen hiábavaló dolog szóbelileg leszögezni és ismételni a helyes irányvonalat, ha ugyanakkor a pártagitációban és akcióban továbbra is fennmarad a kizárólagosságnak és a direkt akciónak ha nem is az igénye, de az atmoszférája. Van a problémáknak egy bizonyos beállítása, melyet a kommunisták megszoktak, melyeket azonban egy demokratikus, koalíciós rendszerben nem lehet alkalmazni. Az a gondolat például, hogy minden eredmény s minden előrehaladás a kommunista pártnak köszönhető, egészen természetes ott, ahol a kommunista párt az egész társadalomnak a szervezett elitje; ezzel szemben ott, ahol csupán egy koalíciónak egyik pártja, lehet a legügyesebb és legaktívabb, lehetnek kiemelkedő érdemei ebben vagy abban, de az érdemek egészen valamiképpen mégis csak meg kell osztoznia a többi párttal. Az az eljárási mód, mely a konkrét tárgyi tennivalókat minden pillanatban politikai taktikai fontosságuk szerint méri le s hajlandó a politikailag közelálló egyének, csoportok, tárcák látható sikerét az egész országvezetés és az egész újjáépítés céljait nem szolgáló kedvezésekkel növelni, a sikertelenségeket pedig valami címen feltétlenül más csoportoknak tulajdonítani, mindez érthető egy hamarosan beálló szakítás árnyékában, magyarázható egy közeli választás izgalmaival, de egy komollyá vált koalícióban aztán igazán abba kell hagyni, ha nem akarjuk, hogy az újjáépítés és gazdasági talpraállás menete meg ne zavarodjék s a politikai közszellem meg ne mérgeződjék. Az a gondolat, hogy minden megszerzett pozíciót tartani kell, teljesen helyén van egy olyan helyzetben, ahol egy hamarosan kitörésre kerülő végső harcra kell készülődni, de a legnagyobb mértékben riasztó egy hosszú lejáratra szóló koalícióban, mely csakis egy kölcsönös engedekenységen és rugalmasságon alapuló egyensúlyi állapotként maradhat fenn. Az az eljárás, mely minden engedményt új meg új követelésekkel követ nyomon, vezethet itt vagy ott részletsikerekre, egészben azonban az együttesből kiöli a kölcsönös lojalitás atmoszféráját. Az a gondolat, hogy a jogszabályokat nem kell szorosan alkalmazni, hanem a legteljesebb rugalmassággal a jogszabályok mögött álló világnézet nagy, végső céljaihoz igazítani, teljesen használható egy olyan helyzetben, ahol a terveket formáló célok és eszközök tekintetében nincs vita; olyan helyzetben azonban, ahol a jogszabályok egy kényes egyensúlyi helyzet eredői és az észjárások és eljárási módok különbözősége folytán ők adják az egyedüli irányadó normákat, közös játékszabályokat, ott a jogszabályokat, különösen a koalíciót érintő részükben, precízen, mondhatnám túlzott lojalitással kell alkalmazni. Lehet koalícióra nem lépni, de ha koalícióra lépett valaki, le kell vonnia a következményeket. A feltétlenül baloldali taktika is elvezet bizonyos fajta eredményre, nemcsak a koalíciós taktika, de valamelyiket alkalmazni kell. A kettőt

szavakban és tettekben így kombinálni nem lehet, mert ennek az eljárásnak az az eredménye, hogy fölkelti mindazokat a félelmeket, melyek a feltétlen és kizárólagos baloldali taktikával járnak anélkül, hogy ezt a hátrányt az alkotás kizárólagos lehetősége kiegyenlítené.

A helyzet valójában az, hogy a kommunista párt látszólagos nagyfokú politikai rugalmassága mögött, mely „mindenre képes”, mert mindent alá tud rendelni taktikai szempontoknak, a valóságban a legnagyobb fokú rugalmatlanság áll. E rugalmatlanság gyökerénél, mint minden lélektani megmerevedés gyökerénél, nem elvek, hanem történeti élmények állanak. A világ kommunista pártjainak van egy nagy közös archimedesi pontjuk, mely számukra bátorság s elbátortalanodás forrása egyaránt: ez a Szovjetunió. Az 1917—1920 közötti idő volt Európában a szocializmus forradalmi uralomrajutásának nagy lehetősége, mely Oroszországon kívül végül is megragadatlanul maradt. Azóta a történelmi szükségszerűség szakértői ezerszer bebizonyították, hogy ennek mind így kellett történnie, ez azonban nem változtat azon, hogy a forradalmi szocializmus európai hívei egy nagy elmulasztott alkalom érzésével gondolnak vissza az első világháború utáni pár évre és nem tudnak szabadulni egy mágikus erejű dátum, 1917 bűvölete alól. A Szovjetunió megalakulásáig a világ kommunistái egy világot átfogó, azonos ritmusú mozgalmat alkottak, melyben a meglévő polgári rend megdöntésének s a jövő szocialista társadalmi rend előkészítésének munkája egyenlő dinamikával folyt. A Szovjetunió megalakulása e vonatkozásban döntő választóvonalat jelent: a Szovjetunió megindult a szocialista építő munka páratlan diadalútján, az európai kommunista pártok viszont 1917 óta alig építették tovább a jövő társadalom szocialista vízióját, annál többet a politikai taktika tudományát, vagyis annak az elméletét, hogy melyik az uralomrajutás helyes módja, magyarul: hogyan lehet és hogyan kell az 1917—1945 közötti páratlan oroszországi sikert másutt is megismételni. Erre pedig a történelmi folyamatok ismeretében egyféleképpen lehet válaszolni: ugyanazt sehoggy. A lélektani fixáltságnak az az állapota, melyben az Oroszországon kívüli kommunisták élnek, egy bizonyos kontraszelekciót is létrehoz, mert elriasztja azokat, akik a konkrét alkotó munkát többre becsülik a hatalomrajutás központi kérdése körül forgó harci állapotnál. Mindez egy bizonyos falat von a kommunisták s a pillanatnyi realitás közé: minden dogmatikus és programmszerű realizmusuk mellett is elsorvadt bennük az a, politikában alapvető, realitásérzék, mely a pillanat mindig változó parancsait azonnal megragadni képes. Realitásérzékük jól csak akkor működik, mikor a nagy, mintául szolgáló oroszországi helyzetek megragadásáról van szó; ezért volt Európaszerte a kommunisták nagy pillanata a hitlerista rémuralom elleni föld-

alatti harc: az egyetlen helyzet, melynek feltételei az oroszországi akciót determináló cári zsarnoksággal analógiát mutattak. A kommunizmus mai helyzete azonban radikálisan más és lenini vagy sztalin méretű realitásérzék kellene a megragadásához.

A népfrontos, koalíciós és demokratikus vonal tökéletes újdonság és nagyon döntő fordulat a kommunista mozgalom életében, s konkrét módszereinek a kidolgozása ugyanolyan nagy feladat, mint amilyen óriási cselekedet volt Lenin részéről az, hogy a fejlett és iparosodott országokra szabott marxi programot eredményesen át tudta vinni egy elmaradt, feudális agrárország viszonyaira, s amilyen döntő cselekedet volt Sztalin részéről az, hogy az egyetemes világforradalomból kiinduló marxi-lenini programot alkalmazni tudta egy olyan helyzetben, amikor egy területileg körülhatárolt szocialista birodalom áll szemben más, közeljövőben a teljes szocializmusra át nem térő hatalmak között. Ma az a teljesen új helyzet és óriási feladat áll az európai kontinens kommunistái előtt, hogy a demokratikus, koalíciós, népfrontos politika számára készítsenek konkrét akcióprogramot. Az új helyzet legfőbb jellegzetessége az, hogy hosszú ideje tartó merőben harci és ideológiai állapot után konkrét, konstruktív feladatok elé állítja a kommunistákat, de nem olyan feltételek mellett, mint amilyenekre fel voltak készülve. Kérdés azonban, hogy a demokratikus koalíció politikája éppen ezért nincs-e oly mértékű ellentétben a kommunista párt kialakult karakterével és elvi céljaival, hogy azt semmiféle politikai taktikával nem lehet áthidalni? Magyarországon ez a nézet mind a kigazdapárt jobboldalán, mind a kommunista párt baloldalán erősen el van terjedve. Valóban, ha egyszer a kommunizmust a szociáldemokráciától a direkt akció és a forradalmi lendület gondolata különbözteti meg, és az, hogy a harcos kisebbség jogait hirdeti a merőben szavazó többség felett, akkor mi marad meg belőle, ha mégis elfogadja a parlamentáris demokrácia módszereit? Vajjon a szociáldemokrácia nem ugyanazt tette-e és nem ezzel vonta-e magára a legélesebb kommunista kritikát és megbélyegzést? A kérdés súlyos, s ha a válasz negatív, akkor azt az egész politikai vonalat, melyen ma az európai politikai regenerálódási kísérletek haladnak, nyugodtan abba lehet hagyni. Szerencsére a helyzet nem ez. A kommunizmus és a parlamentáris demokrácia összeegyeztetésének ugyan elég keskeny az ösvénye, de az ösvény járható. Hogy a kommunisták reá tudnak-e lépni, az persze a jövő titka. A kommunista mozgalomnak ehhez meg kell tennie mindazokat az engedményeket, melyek a parlamentáris demokráciának, mint platformnak az elfogadásából következnek: meg lehet tennie ezeket az engedményeket azért, mert mindezek után is marad egy külön, sajátos és nélkülözhetetlen mondanivalója, ami megkülönbözteti mindenekelőtt a szociáldemokratáktól,

s természetszerűen minden egyéb demokratikus párttól és mozgalomtól. Ez a mondanivaló abból áll, hogy a kommunista párt tartja és őrzi szilárdan annak a tudatát, hogy demokratikus átalakulás nem létezik a társadalmi erőviszonyok radikális megváltozása nélkül, és semmiféle demokratikus szabályt nem szabad arra kihasználni engedni, hogy a társadalmi erőviszonyoknak a demokrácia érdekeivel ellentétes változását fedezzük vele. A demokrácia helyes értelmezésével kapcsolatban erre az alapelvre még bővebben ki fogunk térni. Elvileg tudják ezt más pártok is, mindamellet ma egyedül a kommunista párt az, mely állandóan és tudatosan számontartja a pártok és pártharcok mögött a társadalmi erőviszonyok állását s ha ezt nem tenné, akkor politikai életünk hamar beleesnék abba a kényelmes meggyőződésbe, hogy a földreform és a demokratikus választójog után nincs más dolgunk, mint szépen, szabályosan működtetni beindított demokratikus intézményeinket.

A kommunisták minderre azt felelik, hogy mindezt ők nagyon jól, sőt jobban tudják s éppen ezért állottak élére a fasizmus és a reakció elleni harcnak. Sajnos, éppen ebben van a legkevesebb köszönet.

A demokrácia magyarországi válságának a központi része a reakció és a fasizmus elleni harc válsága. Nem kétséges, amint ezt büszkén hangoztatni is szokta, hogy ennek a harcnak az élén a kommunista párt áll. Egy esztendő óta az ország társadalmi, gazdasági és politikai életének legkülönbözőbb pontjain ragadja üstökön és semmisíti meg a reakciót, és minden héten újabb és újabb fészkeket fedez fel. A csodálatos csak az, hogy a reakciónak és a fasizmusnak minél több fészket fedezik fel, annál szűkebb lesz a demokrácia platformja és annál szélesebb a reakcióé, s minél több ponton semmisíti meg a kommunista párt a reakciót, annál inkább izolálódik ő maga az egész országban. Mindez nem ok nélkül van így, mert ez is beletartozik a kommunista párttaktika válságának elemei közé.

Annak a reakció és fasizmus elleni harcnak, melyet a kommunista párt inaugurált, a következők az alaptételei: a reakció és a fasizmus egységes világnézet, melynek minden hívét kíméletlenül napvilágra kell hozni, valamiféle büntető akció (nemigazolás, internálás, népbíróság) formájában ártalmatlanná kell tenni s ez az akció már önmagában is az újjáépítést szolgáló konstruktív politikai cselekedet, minthogy az újjáépítés minden akadálya a fasizmus és reakció mesterkedésére megy vissza.

Mindebben van egynémely igazság, egészében azonban az egész beállítás teljességgel félrevezető.

A legnagyobb félrefogás a reakció és a fasizmus egy kalap alá vétele. A kommunista taktika régtől fogva megszokta, — éppen a politikai kizárólagosságra való törekvés jegyében, — hogy egyetlenegy, kizárólagos ellenfelet tételezzen fel, mely minden rosszban ott van, ha nem láthatóan, akkor mögötte. Ez a beállítás tárgyilag nyilván téves, de egy bizonyos harci helyzetben kétségtelenül logikus és hasznos: kizárólagos harchoz meg kell találni az egységes ellenfelet is. Így találta meg a kommunizmus a minden mögött ott álló kapitalizmusban, Hitler a minden mögött ott álló zsidóban, s mindezek valójában csupán szekularizált átírásai a kereszténység minden rossz mögött ott álló egységes Sátánjának. Ezzel szemben a mai, koalíciós és demokratikus irányvonalnál ez a beállítás meglehetősen használhatatlan. Európa politikai frontjai ma egészen világosan nem két részre, hanem három részre oszlanak: konzervatív tradicionalizmusra, baloldali szocializmusra és mindkettőjük torz egyvelegére, a fasizmusra. Ha reakció alatt megmerevedett, torz tradicionalizmust értünk, akkor reakció és fasizmus között van mély összefüggés, de ha el akarunk igazodni a tények között, akkor nincs értelme szimplán szövetségesekként beállítani őket. Különösen veszedelmes egy kalap alá venni őket az ellenük való harc szempontjából. A fasizmus egy aktív, támadó álláspont, mely végső, teljesen kibontakozott, torz formájában az európai múlt és az európai jövő elleni együttes bűnös támadásként jelentkezik. Akik ebben részesek, azokat meg lehet és meg kell büntetni, enyhébb esetben meg lehet nekik bocsátani, de mindenképpen úgy lehet őket kezelni, mint bűnösöket. Viszont ez a büntetés elsősorban nem valami újjáépítő, konstruktív cselekedet, hanem egy multat lezáró elégtételszerzés és elégtételadás. A nyilasokat és Hitler bérenceit nem azért kell megbüntetni, hogy ezáltal a magyar demokratikus fejlődés útját megnyissuk, mert ezzel magával a demokratikus fejlődés útját egyáltalán nem nyitottuk meg, hanem azért, mert ezzel tartozunk az igazságnak, tartozunk a megsértett emberiességnak, és tartozunk a magunk bemocskolt becsületének. A demokratikus fejlődés útjának igazi megnyitása nyilvánvalóan a másik, a reakció elleni harc. Ezt azonban tárgyalótermekben nem lehet nemcsak hogy lefolytatni, de nagyon veszedelmes egyáltalán el is kezdeni. A reakcionárius elsősorban nem támadó emberfajta, hanem minde nekfelett egy valamihez kötött, érdekviszonyokba vagy előítéletekbe mereven beágyazott emberfajta. A fasizmussal való sokat emlegetett szövetsége is elsősorban azon épül, hogy a fasiszta — többek között — olyan dolgokat támad, amelyekről a reakciós fél. A reakció sokkal kevésbé látható, s inkább állapot lévén, mintsem szándék, sokkal kevésbé szemrehányható, tehát büntetésekkel meg nem fogható valami.

Mindez nem jelenti azt, hogy a reakció erőivel szemben nem

lehet keményen harcolni. Nagyon is lehet és kell is, de ez a harc sokkal nehezebb és sokkal komplikáltabb dolog, mint a fasizmus elleni harc. Sokkal több körütekintést, sokkal raffináltabb taktikát és sokkal differenciáltabb eljárásmodot követel. A reakció hatalmi bázisait lehet igen kemény jogszabályokkal, például földreformmal sújtani, de ennek a hátránynak nem kell, sőt nem is jó büntető és megbélyegző jellegűnek lennie, mert ez az akciót nem erősíti, hanem gyengíti. Nem volna például jó kimondani, hogy a földet azon a címen kell elvenni a nagybirtokosoktól, mert embertelenül bántak a cselédjeikkel, mert ezzel kivételt indokolunk a cselédjeikkel jól bántó földesurak számára, holott az ország számára jó és rossz földesurak csaknem egyformán kártékonyak, nem rosszasságuk, hanem a társadalmi és gazdasági életben való egészségtelen elhelyeződésük miatt. Ugyanilyen félrecsúszásokra vezethető vissza az igazolási eljárás csődje is. Az igazolási eljárást egyszerre vádolják enyhességgel és embertelen szigorúsággal s mindkét vád jóhiszemű, csak a kiindulópontok térnek el. Egy eljárástól, mely feljelentéseken, vádakon, tanúkon és védekezésein épül föl, hiába várjuk azt, hogy megtisztítsa a tisztviselői kart a reakciós, a maradi, vaskalapos, tehetségtelen és kasztszellemű tisztviselőktől: ha ezt várjuk tőle, akkor valóban túl enyhe volt, mert túlnyomó részben nem a tisztviselők egyéniségét és szakmabeli értékét, hanem az ellenük felhozott adatokat nézte. Ha azonban rájövünk arra, hogy egy végeredményben megtorló eljárás csak felróható tények alapján járhat el, akkor egyszerre valóban embertelenül túlszigorúnak kell tartanunk, ha helyenként fellebbezési lehetőség nélkül ítélték és elítélték érzelmi megnyilvánulások, alantasokkal való szigorúság, hivatali konzervativizmus s egyéb alig megfogható momentumok alapján. A tisztviselői kart igen erélyesen fel kell frissíteni, de nem megtorló alapon: attól a bizottságtól vagy más szervtől, mely a kicserélést és felfrissítést végzi, nem várhatunk hatékony munkát, ha abban a tudatban kell dolgoznia, hogy akit kiselejtez, azt egyben meg is bélyegzi s esetleg élelmszerjegyétől is megfosztja. Nem csoda, hogy ott, ahol mégis ráléptek az igazoló bizottságok erre az útra, súlyos és elmérgesedő sebeket ütöttek anélkül, hogy működésük szelekciós hatása számbavehető lett volna.

A reakció elleni ilyen harcnak a legnagyobb betegsége az, hogy nem tud különbséget tenni a szorosan vett reakció szűk köre és azok között a konszolidációs elemek között, akik az által válnak reakciósokká, hogy a reakció elleni harc megfélemlíti őket. Annál pedig igazán nincs haszontalanabb, mint egy emberfajtát, mely a legtöbb kárt azzal okozza, hogy fél, büntetésekkel fenyegetni, mert ezzel csak azt érjük el, hogy még jobban félni fog. Az még nem volna baj, ha egyszerűen reakciónak bélyegezünk minden konzervatív politikai álláspontot. Valóban Magyarország

1944-ben a fejlődési zsákutcának, az eleven tradícióktól való végleges elrugaszkodásnak és a politikai erkölcsök lezüllésének olyan mélypontjára jutott, hogy a legtisztességesebb konzervatívizmussal szemben is felvethető az a kérdés: mit akar egyáltalán Magyarországon konzerválni? Ahhoz, hogy ma Magyarországon konzervatív legyen valaki, ha az osztályérdek tényezőjét nem számítjuk, vagy egy temperamentumbeli merevség, vagy egy ítéletbeli vakság kell. Kétségtelen azonban, hogy van a konzervatívizmusnak egy ennél szélesebb értelemben vett nem megvetendő eleme, amely egészen egyszerűen azokból áll, akik akár társadalmi helyzetüknél, akár neveltetésüknél, akár temperamentumuknál fogva csupán a biztonságnak egy bizonyos fokán belül képesek élni s akik számára a reakció elleni harc kilengései folytán reájuk eső bizonytalansági tényező, hozzáadva az összeomlás bizonytalanságaihoz, elviselhetetlen. Ezeknek nem tömény politikai konzervatívizmus az igényük, hanem a feltételeknek egy bizonyos kiszámíthatósága, szabályozottsága, rendezettsége, egyszerű és rövid szóval **k o n s z o l i d á c i ó**. Ezt a szót a magyar baloldal előtt a bethleni program diszkreditálta. Azonban nagyon vigyázzunk, hogy a fürdővízzel együtt a gyermeket is ki ne öntsük. Nem véletlen, hogy Bethlen ezzel a szóval a maival sokban egyező helyzetben olyan óriási sikert ért el. Az, hogy visszaélt ezzel a sikerrel és a konszolidáció révén felszabadult erőket egy feudális restauráció szekerébe fogta, az az ő perfidiája s nem a konszolidáció hibája. Ma ugyanezzel a varázsszóval, ugyanolyan, sőt még nagyobb sikert lehetne elérni, és ma még nincs elrontva annak a lehetősége, hogy az ilyen módon felszabaduló erők az új demokratikus Magyarország hatóerőivé váljanak. Mindenesetre azonban már erősen mozgásban van egy olyan fejlődés, mely a konszolidációt mindenekelőtt helyező elemeknek a reakcióval való újbóli egybekapcsolódását készíti elő. S ez az a pont, ahol a reakció elleni harc ellentétbe kerül a koalíciós politikai vonal szükségleteivel. A koalíció lényege — magyar viszonylatban — az, hogy a kommunista párt egyugyanazon koalícióban van a kisgazdapárttal. A kisgazdapárt, bár tudott distanciát tartani a 25 éves kormányzati rendszer ellenforradalmi szellemétől, mégis bevett és elfogadott közszereplője volt sokkal inkább, mint a politikai értelemben gettóban élő szociáldemokrata párt. Azoknak a kommunistáknak, akik ezzel a kisgazdapárttal koalícióra léptek, tudniuk kellett, hogy ezt miért teszik: nyilván azért tették, hogy ezzel leválasszák a nemzeti gondolatot kisajátító 1920—45 közötti közéleti platformnak egy szigorúan nemzeti, meglehetősen statikus, de ugyanakkor becsületesen demokratikus szereplőjét, és általa s rajta keresztül konszolidációs erők közreműködését a demokrácia számára megnyerjék. Tudniuk kellett, hogy olyan rétegekkel léptek szövetségre, melyek számára a demokrácia nem késhegyig menő,

ingerült s ha kell, izgága harc emberi méltóságért, szabadságért és egyenlőségért, hanem mindenekelőtt rend, jog és biztonság. Mindez persze veszélyesen emlékeztet arra, amit a szocializmus a „burzsoá” neve alatt foglal össze, azonban nem a legrosszabb fajtából: a kiscgazdapárt elemei közül a merev, rideg érdekviszonyokba beágyazott kapitalizmus eredetileg hiányzott s ma sem tartozik oda szervesen. Ezek az elemek az ellenforradalmi kormányzatokat a konszolidáció jegyében fogadták el s, ugyanennek a jegyében fejtették ki azt a fasisztaellenességet, amely valóban nem jutott odáig, hogy ellenállási akcióiért európai dícséretet kapjon, azonban mégis csak hitlerellenesség volt, és súlyos zavarokat okoz, ha ez a fajta hitlerellenesség, melyet az országnak igen tekintélyes része hitt elegendőnek, helyel-közzel a legsötétebb fasizmussal kerül egy megítélés alá.

A kommunista pártnak ezekkel a konszolidációs tényezőkkel szemben folytatott akciói, mint mindenütt másutt, itt is sematikusak és merevek. Elvileg megállanak, de a magyarországi társadalmi realitásra nem illenek. A kommunista párt általában azt a kategorizálást követi, hogy a barátságos és biztató nyilatkozatokkal mindig az értelmiséghez fordul, lehetőleg a szabad értelmiség, a haladó értelmiség, vagy a szakszerű (műszaki, stb.) értelmiség jelzőivel, ezzel szemben ostorozza a megcsontosodott hivatalnok osztályt, a fasizmust kiszolgáló vagy gyáván eltűrő polgárságot és középosztályt. Magyarországon azonban a teljesen külön helyzetben levő zsidó értelmiségtől eltekintve az értelmiség, hivatalnokság, középosztály és úriemberség komplexumai reménytelenül összefonódnak és egységes társadalmi csoportot, ezzel együtt egységes problémát alkotnak. Ebből kiemelni, külön kezelni és külön megbélyegezni legfeljebb a jobbágyi alázatot megkövetelő úri szellemiséget lehet, a többi azonban szétbogozhatatlanul egy képződmény, még akkor is, ha egyes tagjai véletlenül szabad értelmiségi pályákon működnek, vagy véletlenül szakemberek is. Nagyon komoly érveket lehet felhozni amellett, hogy ezzel a réteggel egészében egyáltalán nincs mit kezdeni; aki azonban koalícióra lép vele, nem járhat el úgy, mint az egyszeri falusi legény, aki a plébános kérdésére, hogy miért veri a másikat, mikor a felebarátja, azt felelte: azt a felét verem, amelyik nem barátom. A kommunista párt különböző megnyilvánulásának az a hatása erre a rétegre, melynek judiciuma amúgy is, mint a magyar közvéleményé általában, igen ingadozó, hogy állandóan hánykolódik a bizakodás és a megijedés között. Ha egyik nap hallanak felszólításokat az értelmiséghez, akkor láthatóan boldogok, hogy az rájuk is vonatkozik, ha azután a másik nap a hivatalnoki reakció elleni támadásokat hallják, átmenet nélkül visszaesnek a fasiszta és német propaganda szokásos, beléjük rögződött rémképeibe, s a kommunisták biztatásait csak

raffinált és beugrató taktikának képzelik. Nem csodálom, ha a kommunista rendőröknek az a véleményük, hogy nem baj, ha néhány úrral több van az internálótáborban, még ha az illetők saját fogalmaik szerint németellenesek voltak is. De aki a kisgazdákkal koalíciózni akar, az tegye magáévá az ilyenek feletti felháborodást, mert különben ez a koalíció elakad. Nem csodálom, ha kommunisták úgy vélik, hogy a minisztériumok régi főtisztviselőit, még ha nincsenek is kompromittálva valamiféle jobboldaliságban, internálni kell reakciós és vaskalapos jogászkodás címen, vagy valami hasonló címen. Aki azonban az internálást komolyan számbaveszi, mint a közszolgálat felfrissítésének eszközét, az ne csodálkozzék, hogy a hivatalok levegője megmérgeződik s a hivatalok a tüntető baloldaliság és a lappangó reakció fészkévé válnak. Hivatalnokot internálni olyan valamiért, amiért fegyelmet indítani nem lehetne, végzetes félreismerését jelenti nemcsak a magyar bürokrácia, de általában minden hivatal lélektanának.

A konzervatív, tradicionalista reakció elleni harcnak tehát az igazolási eljárás, a népbíróság és az internálás nem alkalmas eszközei. Ezeknél sokkal hatékonyabb, nem egyeseket megbélyegző, hanem egész rétegek feltételeit megbélyegzés nélkül megváltoztató intézkedésekre van ehhez szükség egy átfogó reformpolitika jegyében. A megtorló intézkedések maradjanak meg Hitler bérencei, az emberi méltóság arculesapói, a fajelmélet pribékjei, a magyarság becsületének bemocskolói és a nemzet katasztrófájának okozói részére.

Sajnos, az a helyzet, hogy a szorosabban vett kis és nagy népellenes és háborús vétkek ellen folytatott harc is kátyuba vezetett. Hálátlan feladat a reakció után most a fasisztákat is „védeni”, de meg kell állapítanunk, hogy az ellenük folyó harc is rossz vágányra került, mert nem szabott az üldözendő személyek körének ésszerű és tárgyilag megfogható határt. Aki egy ilyen harcnak Magyarországon nekikezd, annak számot kell vetnie azzal, hogy Magyarország nem egy belsőleg egészséges ország, ahová a hitlerizmus csupán a német hadsereg nyomában jelent meg s néhány politikai szegénylegényen kívül más partnert nem talált. Hanem egy szerencsétlen, ferde és kóros fejlődésű ország, ahol a hitleri agresszióknak éppen az volt az egyik legnagyobb segítője, hogy a fasiszmus bizonyos jelszavaira anélkül, hogy gyökerestül fasisztákká váltak volna, komoly középosztályi, értelmiségi, kispolgári, sőt proletár rétegek reagáltak. Politikai fejlődésünk elferdülése folytán a fasiszmus oldalára rengeteg szociális feszítőerő és reformszándék szorult, és rengeteg olyan rossz judiciumú, de jószándékú elem került, amely a reakciótól való utálatában inkább együtt haladt bizonyos pontig a forradalomnak a fasiszmusban megtestesült torz formáival, mintsem a feudális reakció valamilyen formáját válassza. Annál is inkább, mert Ma-

gyarországon 25 év alatt a tiszta baloldaliság teljes emberi és politikai vesztégzár alatt volt s a fórumon zajló politikai küzdelmek 1920—1945 között a reakció és a fasiszmus egymásközötti harcai voltak. Nemkevésbé reagáltak ezek a rétegek a fasiszmus „szociális” tartalma mellett annak „nemzeti” tartalmára. Reagáltak mindenekelőtt azon a különleges mérgező közegen keresztül, melyet Magyarország megcsönkítése jelentett. Ez alakította ki azt a közkeletű beállítást, mely kizárólag a bennünket ért igazságtalanságra függesztette szemét s teljességgel vakká vált aziránt, hogy a németekkel párhuzamos külpolitika erkölcsi alapja a hitlerizmus uralomrajutása után megszűnt, még akkor is, ha igazságtalanságok reparálására irányult. E rétegek tekintélyes része, még ha kimondottan idegenkedett is a fasiszmustól, Magyarország területi igényei miatt egészen 1944 október 15-ig nem tudta átlátni a német győzelem óriási veszélyeit, s csak akkor és utóbb érte őket ebben a beállításukban óriási megrázkódtatás, s csak a Budapestet rommá védelmező s a Dunahídatok felrobantató németekkel szemben kezdték sejteni — későn — hogy itt valahol eltévesztették a helyes utat. Ez a megzavarodás ezeket a rétegeket politikai síkon egy olyan fehér lappá tette, amire 1945 elején minden komoly meggyőző erővel, összefüggő reformprogrammal és realista taktikával fellépő baloldali mozgalom azt írhatta volna fel, amit akart volna. Ma ez a fehér lap csaknem betelt a félelem, a megriadtság és az elégtételkeresés igéivel. Aki ugyanis ezeket a rétegeket meg akarja nyerni, annak számot kell vetnie azzal, hogy ennek tagjai potenciálisan mind „fasiszták” voltak abban az értelemben, hogy hasonló helyzetekben mindazokat a kisebb fasiszta cselekedeteket (nem gyilkosságokra, feladásra és hazaárulásra, hanem háborús frázisokra, antibolsevista nyilatkozatokra, engedelmes katonai bevonulásra, stb. kell gondolnunk) elkövezték volna, és pedig az esetek túlnyomó részében a lelkiismereti kötelességteljesítés legbiztosabb tudatában, melyekért ma sokan népbíróság és igazolóbizottság előtt felelnek. Minden feltétele megvan annak, hogy ezek a rétegek a maguk beállítását súlyos és kártékony tévedésnek ismerjék be, ehhez azonban szükséges egy olyan közhangulat, hogy ez a tévedés, minthogy egy egész korszak és egy egész nemzedék tévedése volt, a benne résztvevő egyénekkel szemben megbocsátható. Ez a hangulat a reakció és a fasiszmus ellen beindított harcban teljességgel hiányzik: sorra ítélnék el, gyakran igen súlyosan, embereket olyan konvencionális antibolsevista és revizionista kijelentésekért, melyekért ugyanazzal a fáradtsággal ezeket és ezeket elítélhetnének, akik ugyanilyeneket mondtak, vagy mondhattak. Ne felejtjük el, hogy az elmúlt 25 év alatt az irredentizmus és a bolsevizmussal való szembenállás olyan kopott és konvencionális közhelyekké váltak, amelyek a legvidékibb asztaltársaság

névnapi szónoklataiban is megkapták a maguk kötelező helyét. Ha most ma elkezdjük 1920-ig visszamenőleg ezeket a megnyilvánulásokat kutatni, és pláne büntetőszankció alá vonni, akkor gyakorlatilag személyes „jóakarókon” és a legötletszerűbb esetlegességen fog múlni, hogy az ilyen megnyilvánulások óriási tömegből melyik és miért kerül büntetés alá. Külön tetőpontja az oktalanságnak, ha a teljességgel konvencionális, a folyó háborúra nem utaló bolsevistaellenességet még külön összekapcsoljuk a Szovjetunióhoz való viszony kérdésével és 1941 június 22 után minden konvencionális és közhelyszerű kommunistaellenes megnyilvánulást egyben háborúra való uszításnak minősítünk.* Ezzel csak azt érjük el, hogy megnyerhető elemek megnyeretés helyett elvadulnak s oly nagy számú embert juttatunk büntetőszankciók árnyéka alá, hogy azok veszedelmessége vagy rosszakarata úgyszólván semmivel nem valószínűbb, mint a társadalom szabadlábbon maradt többi tagjaié. Ezért állunk ma ott, hogy nem-igazolás, internálás, sőt a népbírószági ítélet is elvesztette diffamáló hatását: nem szégyen, hanem szerencsétlenség. S hiába a dörgedelmek azok ellen, akik „szentimentális” részvételt vannak a bűnösök iránt, mert dörögni azok ellen kell, akik eljárásukkal a vádlottak iránt olyan mennyiségű szimpátiatömeget keltettek fel, hogy azzal nem a fasizmust sebeztek halálra, hanem épp ellenkezőleg lehetőséget adtak neki, hogy ennek a szimpátiának az árnyékában a maga irányában is megengedhesse a közvélemény erkölcsi ítéletét.

Hogy a fasizmus és a reakció elleni harc rossz vágányon van, azt érezte a kommunista politika is, s feltehetően ez a felismerés vezetett a kisnyilasok javára szóló akcióra. Ez helyes volt, azonban össze volt kapcsolva a „hivatalnoki” reakció elleni fokozottabb büntetőakciókkal, melyek más irányban váltottak ki erős visszahatást s a kisnyilasokkal szemben gyakorolt könnyítések hatását teljesen lerontották. Sőt, az az eljárás, mely könnyített a kisnyilasokon, viszont szigorú volt a konzervatív nem-nyilasokkal szemben, a legnagyobb mértékben gyanút keltett a tekintetben, hogy itt nem nagylelkűségről, hanem csupán céltudatos hatalmi politikai akcióról van szó. Ma ott tartunk, hogy a reakció elleni eddigi harc módszereinek hatására fasisztákból, reakciósokból, reformerekből, búsmagyarokból és finom európaiakból a reakciónak egyetlen masszív táborra kovácsolódik össze a kommunistáktól való félelem közös érzelmének a jegyében.

A reakció és a fasizmus elleni küzdelem egészséges mederbe csak akkor juthat, ha először is világosan elválasztjuk a fasizmus

* Jogászilag ez ugyanolyan értékű, mint az ellenforradalmi büntetőbíráskodásnak az a komisz gyakorlata, mellyel minden kommunista szervezkedést egyben idegen hatalom javára való kémkedésnek is nyilvánított s az ennek megfelelő súlyos büntetőjogi szankciók alá vont.

és a reakció ügyét: a fasiszta akciókat üldözni kell a büntetőjog eszközeivel, a reakció ellen harcolni kell a reformpolitika eszközeivel. A népbíróságok elé valóságos, felróható bűnöket kell vinni, nem pedig a 25 évig uralkodott magyar politikai korlátotság tipikus, konvencionális megnyilatkozásait. Aki pedig népbíróság elé nem való, de „van valami a füle mögött”, az adjon a nemzetnek egy meghatározott és szabályozott elégtételt, ezzel azonban nyerjen bocsánatot is. S főleg ne kerüljön rosszabb helyzetbe és rosszabb kezekbe, mint azok, akik bíróság előtt felelnek véltükért. Ezen a ponton kell rátérnünk a rendőrség és az internálások ügyére.

Az egész válságban a rendőrség ügye központi jelentőségű, mert a kommunistáktól és a proletárdiktatúrától való félelem konkrét okait — a megszállás nehézségeitől eltekintve — elsősorban a rendőrség szolgáltatja.

A magyar rendészeti apparátus az 1945-ik esztendő nagyobb részében a kommunista párt számára jelentett „pozíció”-t. Az ezzel kapcsolatos bajokról a vidéki „kiskirályok” címszáva alatt sok elítélő szó esett a kommunista párt vezetői részéről, sok irányban történt tisztogatás és sok engedmény is történt a többi pártokkal szemben. Mindamellet a koalíció balszárnyán a rendőrséget — elismerve egyes túlkapásokat — úgy értékeli, mint a népi demokráciának igen jelentős, előretolt őrsét. Értékelik egyrészt azért, mert pozíció, mely lehetőséget ad a reakció és a fasiszmus elleni harc erőteljes folytatására, másrészt azért, mert véleményük szerint a rendőrség akciói, még ha időnként túl is mentek bizonyos kívánatos mértéken, egészében mégis csak egy évszázados elnyomás alól felszabaduló nép részéről a közvetlen népi igazságtételnek komoly forradalmi akcióit jelentik.

Ez az egész beállítás kileneven százalékgig hamis. Mindjárt előre bocsátom, hogy mi az a tíz százalék, amely miatt nem száz százalékos hamisságot mondtam. Igaz mindenekelőtt az, hogy a magyar rendőrség, noha nem tartozott a magyar adminisztráció legsötétebb pontjai közé, feltétlenül rászorul felfrissítésre és feltétlenül kell hogy átalakuljon a jólőtözött emberek biztonságát őrző apparátusból a mindenki biztonságát őrző apparátussá. Igaz az is, hogy ott, ahol a rendőrséget valóban a nép öntevékenysége állította fel, a rendőrség meg tudta találni a népi igazságtevésnek azokat az elemi formáit, melyek egy radikális átalakulás szempontjából komoly értékűek. Ha azt halljuk, hogy egyes városokban minden Nyugatra szaladt köztisztviselőt visszatérése után 30 napig utcai közmunkára fogtak, azt kell mondanunk, hogy az egészében megérdemli a népi igazságtétel nevet és hallottunk olyan esetekről, amikor maguk az érdekeltek is egy bizonyos készséggel fogadták el az igazságtételnek ezt a formáját. Az ilyesmiben van büntetés,

benne van a talmi tekintélyek ledöntése, s ha megfelelően le tud zárulni, van benne kiengesztelődés is.

Mindezzel szemben áll sok minden egyéb. Ma a népi rendőrség nevét, ha tekintetbe vesszük a háborúvesztés nyomorúságait és a megszállás válságos tételeit, csakis egy olyan rendőrség érdemli meg, amely a népi igazságtevésnek és a népi önvédelemnek a szerve minden vonatkozásban és mindenekelőtt azokban a vonatkozásokban, ahol a nép ennek az igazságtevésnek és ennek az önvédelemnek szükségleteit legkeservesebben érzi. Ha a rendőrség ettől a népi szükséglettől elszakad és kizárólag egyetlen irányban gyakorol igazságtevő szerepet, egyéb vonatkozásban pedig nem-hogy ilyent gyakorolna, hanem saját maga is beáll együttdolgozó-nak a megszállás válságának a tényezői közé, akkor a népi rendőrség nevet többé nem igényelheti.

A rendőrségi túlkapások ügyében közkeletű az a replika, hogy történelmi, forradalmi időket élünk és ilyenkor egyéni sérelmek nem olyan fontosak. Ez történeti távlatban lehet igaz, de az eseményeken belül élő ember erre nem hivatkozhatik. Aki benne él egy konkrét felelősségben, annak, ha arról hall, hogy a maga felelőssége körében igazságtalanság és embertelen szenvedés történik, nincs joga a történelemre és forradalmi időkre hivatkozni, hanem az a dolga, hogy odarohanjon és orvosoljon. Ha ezt elmulasztja, akkor a történelem s a történetíró mondja meg, s nem ő, hogy amit azalatt alkotott, mialatt ezt az orvoslást elmulasztotta, történelmi cselekedet volt-e vagy sem. Minden okunk megvan rá, hogy e vonatkozásban nyugtalanul nézzünk a magunk felelőssége elé. Magyarországon történelmi események zajlottak ugyan le, de azt nem mi hajtottuk végre: a mi részünkről ma, a földreformot kivéve, történelmi cselekedetek nem folynak, s legkevésbé folynak ilyenek a rendőrség körében.

Ugyanez áll a rendőrség által folytatott fasisztaellenes és reakcióellenes akció országos méretű beállítására, speciálisan az internálások kérdésére is. Azoknak a nyilasoknak és hasonlóknak a számára, akik népbíróági súlyú vétkeket nem követtek el, de a magyar nép katasztrófájában valamit közvetve hozzáadtak, az elégtételadásnak rengeteg közvetlen, kemény, de konkrét feltételek mellett ledolgozható formáját lehet kitalálni. Ezzel szemben az internálási apparátus úgy, ahogy ma előttünk áll, teljesen elszakadt a brutális, de közvetlen és magát hamar kifújó népi igazságtétel bármilyen vonatkozásától. Egy basáskodó főszolgabíró, aki előtt régen az egész járás haptákban állott, nyilvánosan megbüntetni vagy láthatóan megszégyeníteni: forradalmi értékű cselekedet, mert demonstrálja az aranykoronák leesését. De ugyanezt a főszolgabíró hónapokra drótsövény mögé zárni, úgy hogy ne tudja eltemetni az anyját, kiújuljon a májbaja és ne láthassa a skarlátos gyerekét: ebben az ég világon semmi forradalmi értékű

nincsen. Mert igaz ugyan, hogy forradalmat csinálni többek között annyit is tesz, mint egy cél érdekében tudatosan vállalni nagytömegű emberi szenvedés okozását. Azonban ugyanez fordítva nem áll: azzal, hogy vélt vagy valódi ellenfeleink szenvedését tudatosan növelem, még nem csináltam forradalmat. Az internálási apparátus természeténél fogva bizonytalan garanciák mellett működik, egyéni önkényeskedésektől meg nem óvható, az időtartam bizonytalansága miatt súlyosan demoralizáló hatású. Egy szóval: egy sivár embergyötrő nagyüzem, mely népi igazságtételnek túl közvetett, jogászai értékű igazságszolgáltatásnak pedig nagyon is rendőri. Ha valami, ez a lehető legnagyobb mértékben megérett a teljes felszámolásra. Ne felejtjük el, hogy tartósan internálva azok vannak, akikkel szemben népbírósi eljárásra nincs ok. Ezt az üzemet tehát egyszer úgyis meg kell szüntetni, mert egyszer be fog állni a bűn és a bűnhődés közötti arány teljes megbillenése. Ez az a pillanat viszont, amikor azután teljes bizonyossággal számíthatunk arra, hogy akik az internálótáborból kijönnek, onnan mint a demokrácia halálos ellenségei jönnek ki. Ezt meg kell előznünk, mert ha kivárjuk, akkor aztán hiába tartunk az internáltaknak búcsúszónoklatokat a demokrácia engedékenységeről.

Nemkevésbé rövidlátó dolog a rendőrséget politikai pozícióként értékelni. Ennek csak egy hamarosan bekövetkező polgárháborúra való tekintettel volna politikai értelme. Egyébként az arra nem alkalmas emberek által betöltött posztok nem „pozíció”-k, hanem tehertételek. A kommunista párt semmivel sem vesztett annyit éveleji magyarországi „pozíció”-jából, mint azzal, hogy a rendőrségben tartott „pozíciói”-hoz ragaszkodott. A rendőrség nem az a terület, ahol nagyméretű, haladószellemű alkotómunka számára sok lehetőség volna. A rendőrség egy szakigazgatási ág, melynek eljárás módjait — a demokratikusabb emberkezelés követelményétől eltekintve — nem a haladó szellemiség, hanem a jó szakigazgatás szükségletei és követelményei kell hogy megszabják. Különös tekintettel arra a kapcsolatra, ami a rendőrség és a konszolidáció között van, alig lehet mást tenni, mint kiadni a legszorosabb konszolidáció jelszavát és feladni mindenféle párt és világnézeti szolidaritást a konszolidáció akadályozóival szemben. A személyi felfrissítés folyjék tovább, de a tárgyias, rendfenntartó attitűdöt minél hamarabb az egész szervezeten úrrá kell tenni. Persze könnyű ezt mondani, de nehéz megcsinálni. Emberfeletti munka folyik ebben az irányban s azoknak, akik ebben résztvesznek, az a legfőbb panaszuk, hogy egyes atrocitásokról mindenki beszél, de azt a haladást, amit egy félesztendő óta ebben az irányban tettünk, nem honorálja senki. Ez a panasz jogos és érthető, azonban az a helyzet, hogy súlyosan téves az egyes panaszok „konkrét” „egyéni” voltát szembeállítani az egész szervezés „közügy”

jellegeivel. Ha azokra a félelmekre vagyunk figyelemmel, melyek egyéni esetek folytán a közösségben születtek, akkor azt kell mondanunk, hogy az egyéni esetek frappáns és látható megtorlása lélektanilag többet számít, mint a szervezés előrehaladása. Semmi sem olyan demoralizáló, mint a visszaélésekkel szemben való tehetetlenség állapota és az az érzés, hogy a megtorlás azért lassú vagy azért marad el, mert presztizs vagy politikai szempontok miatt „kényessé” vagy megoldhatatlanná válik a kérdés. Nem kevésbé kártékony azonban, ha a párttúlsúly helyébe a koalíciós „pártegyensúly” jelszava vonul be a rendőrséghez: a feladat nem ez, hanem az, hogy a rendőrség a legrövidebb időn belül újból komoly „szakmává” váljék.

Mielőtt azonban a rendőrség bajaitól elbúcsúznánk, le kell valamit szögeznünk a rendőrség támadóival szemben. A rendőrség elleni panaszok túlnyomó részének van egy közös s a legkevésbé sem szimpatikus vonása. Úgy látszik, hogy azok a dolgok, amelyek itt panasz tárgyai és a „demokráciá”-nak meg nem bocsáttatnak, nem az emberi méltóságot ért sérelmek, hanem az úri méltóságot ért sérelmek. A panaszok kilencven százaléka arról szól, hogy hogyan is lehet így bánni volt főispánokkal, esperesekkel, úriasszonyokkal, tanácsosokkal, stb. stb. Ugyanez a társadalom lényegesen kevésbé volt magánkívül, amikor az alaptalan internálás, jogtalan letartóztatás, brutális vallatás, aljas privát bosszú visszaélései nem őket, hozzátartozóikat és fajtájukbelieket, hanem különféle társadalomkívüli elemeket, kommunistákat, szocialistákat, zsidókat vagy szegény embereket értek. Felejtethetlen számomra annak az úrnak az esete, aki ölni és akasztani tudna azért, mert nyugalmazott városi tiszt főügyész édesapját három hónapig komolytalan okok miatt fogva tartották, de ugyanez az úr derült lélekkel mesélte el, hogy vágatott annakidején szolgabíró korában 25 botot a Jehova tanúi nevezetű szektának járásába tévedt iratterjesztőire, mielőtt kitoloncoltatta volna őket, mondván, hátha kommunisták? Szeretném megkérdezni, a kettő közül melyik a nagyobb emberi inzultus? Ennek a társadalomnak nincs joga addig az emberi méltóság sérelmeiért komoly súllyal panaszt tenni, amíg meg nem tanulja, hogy az emberi méltóság egy és oszthatatlan, s aki olyan társadalomban akar élni, amely az ő és hozzátartozói emberi méltóságát minden sérelem ellen biztosítani tudja, annak legelső dolga az emberi méltóság mindenféle sérelmét a maga ügyévé tenni, akár főispánról, akár asztalossegédről akár úrról, akár zsidóról, akár polgárról, akár kommunistáról, akár esperesről, akár csavargó szektásról van szó. Ugyanakkor tehát, midőn minden eddiginél elszántabban kell mindenféle igazságtalanság ellen fordulnunk, ugyanakkor mindennél keményebben meg kell mondanunk az úgynevezett magyar úri társadalomnak, hogy a maga viselkedésével egészben mennyire nem szerzett jogot ahhoz,

hogy az emberi méltóságon esett sérelmek orvoslásának az előharcosa legyen. S amennyire kötelességünk minden konkrét ügyben keresni a konkrét igazságot, úgy le kell szögeznünk, hogy annak a történelmi felelősségnek az árnyékában, mely a magyar úri rendet terheli az ország könnyelmű és felelőtlen vezetése terén, nagyon olcsón ússza meg a bűnhődést, ha azzal bűnhődik, amit 1945-ben a rendőrség részéről szenvedett. Ha a magyar úri rend azt nézi, amit nem nagyobb bűnökért francia vagy orosz társai annakidején fizettek, akkor okosan csak azt teheti, hogy a sérelmek kölcsönös leírását javasolja, nem pedig visszaütésre, s a régi pozíciók visszaszerzésére készülődik!

A másik mondanivaló ugyanennek a társadalomnak szól. Közkeletű megjegyzés mostanában, hogy ami ma Magyarországon folyik, az csak az ingek színében tér el a Szálasiék uralmától. Ez a beállítás sandán rosszhiszemű, vagy a legjobb esetben kártékonyan naív. A politikai ellenfél személyi üldözése, brutális vallatási módszerek, közhatalomnak magánbosszúra való igénybevétele, közhivatali korrupció és önkényes szabadságelvonások elterjedése kétségtelen súlyos dolgok, de asszonyok és gyermekek tömeges kivégzésével és dunaparti sortűzekkel jóhiszeműen össze nem hasonlíthatók. Akik ezt az összehasonlítást teszik, azok az országnak abból a biztonságban élt közép és felsőrétegeből kerülnek ki, amely mindig is hajlandó volt arra, hogy a maga biztonságát, szabadságát és kényelmét a közbiztonsággal, a közszabadsággal és az ország jólétével tévessze össze. Ez a réteg nemcsak Szálasi uralomrajutásáig, de azután is az ország többi részéhez képest relatív biztonságban és kényelemben élt és az ország többi részével egyenlő nyomorúság csakis a Szálasi-uralom összeomlása után szakadt rá. Nem csoda tehát, hogy a mai időknek a saját bőrén is érzett nyomorúságát oly szörnyűnek találja, hogy annál szörnyűbbnek a Szálasi uralmát sem hajlandó elfogadni, az azelőtti világot pedig boldog aranykorként emlegeti vissza. Egész egyszerűen azért, mert az azelőtti kormányzatok önkényét nem saját magának, hozzátartozóinak vagy a magafajtájúaknak a bőrén volt kénytelen végigélni, hanem a szervezett munkások, sztrájkoló aratók és kóbor bibliaterjesztők hátán csattant.

Ugyanakkor azonban, amikor leszögezzük, hogy ami ma a rendőrségi és egyéb önkény terén folyik, azt jóhiszeműen a Szálasi- vagy Sztójay-uralommal összevetni nem lehet, be kell ismer-nünk, hogy igenis össze lehet mérni a Szálasi és Sztójay előtti ellenforradalmi kormányzásnak, a bethleni és keresztesfischeri politikának a munkásmozgalmakkal és egyáltalán mindenféle ellenállással szemben gyakorolt internálási, vallatási és elnyomási módszereivel. Ha a felszabadulás első esztendejének hasonló visszaéléseit számbavesszük, akkor kereshetünk és találhatunk eltéréseket, de egészben ezt az összehasonlítást el kell viselnünk. Tisztá-

ban vagyok vele, hogy ez az összehasonlítás mélyen felháborítja a huszonötesztendei ellenforradalom első helyen álló áldozatait, a földalatti munkásmozgalmak harcosait, azonban nem kevésbé felháborítja majd a bethleni és keresztesfischeri aranykor visszasíróit is. Ez utóbbiakat fel kell világosítanunk, hogy itt nem „szórványos” esetekről volt szó, hanem időnként a munkásvezetők ezreiről, s ezek a „konszolidált” világban lefolyó akciók a munkásság elitjének az életében a bizonytalanságnak és a kiszolgáltatottságnak ugyanannyira nehezen viselt s megalázó érzését jelentették, mint azok, amelyeket az úri rend ma olyan lángoló felháborodással bélyegez meg. Tudnunk kell azonban azt is, hogy ez az összehasonlítás a demokrácia számára nem vigasztaló, hanem diffamáló. Ezen azonban nem segítünk azzal, hogy az összehasonlítás jogosságát tagadjuk, mert ezzel nem megyünk semmire, hanem a lehető leggyorsabban tennünk kell róla, hogy ne csak a komolyan nem vehető Szálasi-féle összehasonlításnak, hanem ennek az összehasonlításnak a lehetősége is megszűnjék.

A válság következő tényezője a szocializmus körüli zavar. A két munkáspárt által elfogadott axioma, hogy a népfrontos, koalíciós és demokratikus taktika lényege az, hogy a demokrácia megvalósítása megelőzi a szocializmus megvalósítását, a kifejezetten szocialista célkitűzések megvalósítását tehát távolabbi időpontra kell halasztani. Ennek a politikának a jegyében igen tudatosan és helyenként igen élesen utasítanak vissza minden olyanfajta programot, mely a jelen pillanat bármiféle alkalmát nyíltan és kifejezetten szocialisztikus átalakulások irányában akarná felhasználni. Ha ők maguk programot adnak, az a lehető legszabályosabb szociáldemokrata program: parlamentáris demokrácia, 8 órás munkaidő, öregségi biztosítás, bányák államosítása stb. Ugyanakkor azonban a munkáspártok, különösen a kommunista párt helyi és végrehajtó szervei a reakció és a fasiszmus elleni harcban a legmagától értetődőbben beleértik a kapitalizmus és a kapitalisták elleni harcot, ami gyakorlatilag egyrészt konkrét kapitalisták elleni büntetőakciókban, másrészt pedig kapitalista üzemeken belül olyan politikai és szervezési akciókban nyilvánulnak meg, melyek ha nem is jelentenek szocializmust a szó technikai értelmében, de kétségtelenül felkeltik a szocializmus támadó szellemű előkészítésének az atmoszféráját.

Azt kell mondanunk, hogy ez a taktika egészében éppúgy félresikerült, mint a kommunista párt többi akcióinak a taktikája. A kommunista pártnak a magántulajdon mellett állástfoglaló hivatalos megnyilatkozásai, összevetve a kapitalizmus és a kapitalisták elleni helyi akciókkal, együttvéve pontosan azt a hangulatot teremtik meg, mely szerint a hivatalos állásfoglalás egy alig komolyan vett álcázása mind célkitűzésekben, mind módszerekben

változtatlanul maradt szándékoknak. Az egész taktika gyakorlatilag megint csak oda vezet, hogy a lehető legteljesebb mértékben felkelti a szocializmustól való félelmet, ugyanakkor azonban a szocializmus komoly előnyeitől programmszerűen megfosztja az országot.

Az a beállítás, hogy a demokratikus és koalíciós taktikának a lényege az, hogy először jön a demokrácia és utóbb a szocializmus, egy nagyon primitív séma, azonkívül a kérdés dialektikus hátterének a félreértése. Tudom, milyen veszedelmes dolog a dialektikába, melynek megvannak a maga felkent papjai és fémmeljelzett írástudói, kívülről beleszólni, de az az érzésem, hogy a kommunista párttaktika jelenlegi válsága egy olyan válság, amelyben jó néha kívülről szóló hangnak is hallatszani. Az a felfogás, hogy a koalíciós demokrácia taktikájának az a lényege, hogy először jön a demokrácia és utóbb a szocializmus, nyilvánvalóan abból a talán nem is tudatos, de inkább beidegzett, dialektikus beállításból ered, hogy a koalíciós demokrácia taktikája valamiféle szélső kilengés, amelynek megfelelő pillanatban természetesen át kell mennie bizonyos ellentétes állapotokba. Ebből a felismerésből következik az a taktika, hogy nemcsak hangsúlyozni kell a magántulajdoni alapot, hanem majdnem hogy túlhangsúlyozni, és minden bevallottan szocialisztikus törekvéssel szemben éppen szocialista oldalról szembeszállni. Azt hiszem, a dolognak ez a beállítása épp a helyesen felfogott dialektikus fejlődés jegyében téves. A demokratikus erők semmiképpen sem tekinthetők a szocialista fejlődés dialektikus ellentétének, mert a szocializmus dialektikus ellentéte egészen más. A koalíciós, népfrontos, demokratikus politikai vonal, sokkal inkább a dialektikus fejlődés ingalengéseinek a csökkenését és a temperálódását jelenti. Ebben az értelemben pedig egyáltalán nem zárja ki azt, hogy a szocializmus ügyéért a népfrontos, koalíciós kormányzás ideje alatt is történjék valami és pedig több, mint merőben hatalmi pozíciók megszerzése.

A szocializmus helyzetét a jelen pillanatban a következő elemek jellemzik. Adva van mindenekelőtt egy mélyen gyökerező félelem a kommunizmusra való hirtelen áttéréssel és a tulajdoni viszonyok, szerzett jogok, stb. tekintetében való éles változásokkal szemben, ami összefügg azzal a biztonságot és nyugalmat kereső világtendenciával, mely a fasizmusból a világra kiáradt felfordulást követi. Adva van másodszor az a helyzet, hogy bizonyos szocialista gondolatok és értékítéletek, például a szerzett jogok merev érvényesítése elleni idegenkedés, a tulajdoni jogrend alapján „jogosan”, de munka nélkül szerzett jövedelem elleni ellenérzés, és az elsősorban szükségletkielégítéshez igazodó jövedelemeloszlás gondolatai — részben a fasizmusban lévő félutas szocializmuson keresztül — igen nagy mértékben átjárták a társadalom egészét. Végül adva van egy nagy mértékű nyomorúság és pusztulás, amely

az élet bizonyos területein a javak szűkössé válása folytán egyszerűen megköveteli bizonyos kérdéseknek a teljes egyenlőség jegyében való, vagyis szocialisztikus megoldását. Mindebből együttvéve tehát a legkevésbé nem következik a szocialisztikus megoldások elhalasztása. Sokkal inkább a szocialisztikus megoldások és a szigorúan magántulajdoni megoldások területének a világos elhatárolása. Az újjáépítésnek vannak bizonyos feladatai, amelyeket ma kizárólag kapitalisztikus formák között, vagyis a biztonságérzés növelése, a vállalkozási kedv felkeltése, tőkék előcsalogatása, kölcsönök szerzése, stb. útján lehet megoldani. Ezeken a területeken minél szigorúbban alkalmazkodunk a kapitalizmus követelményeihez, annál gyorsabb tempót várhatunk az újjáépítés terén. Ugyanakkor azonban épp az újjáépítés terén ugyancsak a tények erejénél fogva adódnak bizonyos szocialisztikus megoldások, amelyeket nemhogy elnyomni, hanem a legnagyobb mértékben serkenteni kell és későbbi nagyobb méretű szocialista megoldások előgyakorlataként alkalmazni. Ilyenfajta megoldások adódnak a helyreállítással kapcsolatos örökbérleti és öröklakási formáknak a kiterjesztése révén; ilyenfajta megoldások adódnak a nem tőkeerő, hanem munkaerők szövetkezésén alakuló új vállalkozási és vállalkozói formák kialakulásából, amelyek a gazdasági élet egészébe a kapitalizmus szabályai szerint illeszkednek bele, belső életükben viszont szocialista megoldások kikísérletezésére adnak lehetőséget; ilyenfajta megoldások esedékesek a földreform nyomán óriási jelentőségűvé váló szövetkezeteken belül; mindezek felül széles az eddig szokásos körnél szélesebb körben lehet bizonyos közérdekű ipari és egyéb művek államosítását és községecsítését is sürgetni.

A másik lényeges feladat a társadalomról való szocialista víziónak a jelenleginél sokkal világosabb, nyíltabb és értelmezesebb propagálása. Igen korlátolt dolog únos-untig azt hangsúlyozni, hogy a kommunista párt a magántulajdon alapján áll, mert sem maga nem állítja, sem komolyan el nem hitetheti, hogy mostantól kezdve mindörökké a korlátlan magántulajdon alapján fog állani. Azokat, akik a legkülönbözőbb okokból rettegnek a kommunizmustól, az ilyen nyilatkozatok a legkevésbé sem fogják megnyugtani. Sokkal lényegesebb dolog a magántulajdon kérdésében való gyakorlati állásfoglalás. Azoktól eltekintve, akik mint birtokosok vagy tőkések a maguk érdekviszonyaiba egészen mereven beleágyazódtak, az emberek túlnyomó többsége két okból fél leginkább a kommunizmustól: az egyik az, hogy senki nem mondja meg nekik pontosan és technikai részletezettséggel, hogy a szocialista társadalom a magántulajdon körét milyen területre korlátozza, és bizonyos egyenlőtlenséget jelentő, de termelőszköznek nem minősülő magántulajdont, például családi házat

milyen határig és milyen konkrét jogtechnikai formák között tesz lehetővé: a másik pedig az, hogy senki sem mutatja meg a közép- és kispolgári rétegek számára konkrét és az egyes embert érdeklő részleteiben a szocialista társadalomra való átmenet emberséges és elviselhető útját. Ma tehát a munkáspártoknak nem az a feladatuk, hogy pasztellszínű menseviki programokat bocsássanak ki és a magántulajdon tiszteletét hangoztassák, mert ezzel az ég világon senkit meg nem nyugtatnak. Sokkal inkább az, hogy a szocialista társadalom elképzeléséről, eddigi vívmányairól és mindennapi életéről az eddigi fakó lelkendezéseknél sokkalta elevenebb, technikailag részletezettebb képet adjanak és ezzel leválasszák a szocializmustól rettegők óriási táboráról azokat az elemeket, akiket merev érdekviszonyaik nem kötnek feltétlenül a szocialistaellenes táborhoz.

A szocializmus taktikája terén tehát nem az a feladat, hogy ellentétes dolgokat csináljunk terv nélkül egyszerre, hanem pontosan és konkrét módon meg kell határozni azt a területet, amely a szocialista megoldások területe és azt, amely a kapitalista megoldások területe. Ugyanakkor a politikai propaganda terén is pontosan elhatárolni azt a területet, ahol a magántulajdon elvének a hangoztatása a társadalom pillanatnyi pihentetését jelenti csak és azt a területet, ahol a magánélet ősi, jogi formái a szocialista társadalom végleges szerkezetébe is beleilleszthetők.

A válság összes elemeit összefoglalja s egyben megmagyarázza az az ellentét, mely a demokrácia helyes értelmezése tárgyában a két oldal között fennáll. E két szembenálló oldal, nevezzük őket egyszerűség kedvéért kigazda oldalnak és kommunista oldalnak, kölcsönösen ajkbiggyesztve beszél a másik oldal demokráciájáról és körülbelül úgy állítja be a kérdést, hogy Magyarországon addig nem lesz igazi demokrácia, amíg a másik fél ki nem kapcsolódik a játékból. A formulákat kedvelő elmék szoktak a nyugati fogalmazású és a keleti fogalmazású demokrácia ellentétéről beszélni. Valójában azonban a nyugati demokraták szemében a keleti demokrácia egyenlő a diktatúrával, a keleti demokraták szemében pedig a nyugati demokrácia egyenlő a reakcióval, s mindkét fél inkább csak udvariasságból használja a másikkal szemben a finomabbik kifejezést.

Állapítsuk meg mindenekelőtt, hogy itt elsősorban nem a demokrácia szervezeti kérdéseiről van szó, hanem a demokrácia belső atmoszférájáról. A nyugati — a magyarországi helyzetre áttéve: kigazdapárti — stílusú demokráciánál a hangsúly a játékszabályokon van: gondos, precíz jogalkalmazáson, a szerzett jogok tiszteletén s a többségi elv fenntartás nélküli és zokszó nélküli elfogadásán; ezzel szemben a keleti, a kommunista atmoszférájú demokráciában a demokrácia mindenféle ellenfeleivel szemben

való keménységen, ezeknek a demokrácia előnyeiből való kizárásán, továbbá közelebbről meg nem határozott, széles hatáskörrel bíró demokratikus összerveknek, pl. nemzeti bizottságoknak, termelési bizottságoknak, földigénylő bizottságoknak az életrehívásán, végül a demokratikus tömegakciók, sztrájkok és tüntetések jelentőségének a hangsúlyozásán. Az első beállítás szerint a demokrácia mindenekelőtt bizonyos eljárási módok összessége, a második beállítás szerint harci állapot.

Az ellentét tisztázása érdekében le kell szögeznünk, hogy a demokrácia jegyében lehet játékszabályokat betartani és lehet harcolni, a demokrácia lényegét azonban nem teszi ki sem egyik, sem másik. Demokrácia: a nép uralma, közelebbről egy olyan politikai rendszer, amelyben a nép, vagyis az átlagemberek összessége abban a helyzetben van, hogy vezetőit meg tudja válogatni, ellen tudja őrizni és ha kell, el tudja kergetni. Persze tudjuk, a nép maga nem tesz semmit magától, valaki mindig vezeti, akár tudja, akár nem. Nem is azt jelenti a demokrácia, hogy a vezetés nem egyesek kezében volna, hanem inkább egy lelki felszabadulást az isteni, születési vagy egyéb természetfeletti politikai hatalmasságok lélektani nyomása alól. A demokráciához a népnek tudatában kell lennie valaminek, ami rejtve marad az Isten kegyelméből való politikai tekintélyek uralma alatt álló közösség előtt: annak, hogy a vezetők hatalma az ő beleegyezésén nyugszik. Ahhoz, hogy egy nép ezt a tudatot megszerezze, először kétségtelenül harc kell és csak azután játékszabály. Először az emberi méltóságnak egy alapvető felkelésére van szükség, melynek során a jobbágyi alázatban és a fennálló hatalmasságok megingathatatlan tiszteletében élő nép megtapasztalja a maga erejét és megtanulja azt, hogy neki joga és kötelessége a maga fölött álló hatalmasságokat megválogatni és szükség esetén elkergetni. Ez a változás eddig soha sehol nem jött létre választással, szavazással, többségi akarattal és szabályok pontos betartásával. Egy választás csak fennálló erőviszonyokat juttathat kifejezésre, a demokrácia elindulásának feltétele pedig a feudális erők túlsúlyának és a feudális beidegződéseknek a megtörése. Minden nagy demokrácia történetének kiinduló pontjánál forradalom áll, forradalom, melynek során esetleg királyok fejei hulltak le, de mindenesetre lehullott az aranykorona a királyok és királyi szolgák fejéről. Ez a forradalom nincs kötve társadalmi és gazdasági fejlődési időszakhoz: a társadalmi és gazdasági fejlődési átmenetek megtörténhetnek nagyobb politikai rázkódtatások nélkül is, de az emberi méltóság egyetlen forradalmának, bármilyen társadalmi és gazdasági fejlődési időszakban, de valamikor le kell zajlania ahhoz, hogy demokráciáról beszélhessünk. Ez a forradalom Svájcban a XIII—XIV. században, Hollandiában a XVI. században, Angliában a XVII. században, Amerikában és Franciaországban a XVIII. században,

Oroszországban a XX. században zajlott le, teljességgel különböző társadalmi és gazdasági előfeltételek mellett, de demokráciáról csakis olyan országokban lehet beszélni, ahol ez lezajlott. Nyugati és keleti demokrácia között egészen egyszerűen az a különbség, hogy a Nyugaton ez régebben és véglegesen lezajlott, a többség uralma tehát közös, demokratikus platformon álló ellenfelek meg-egyezésén nyugszik és sohasem jelentheti már a demokrácia ellenfeleinek a többségre jutását; Keleten ellenben nemrégén zajlott le s bár a régi világ visszatérése — Oroszországban legalább is — immár nem fenyeget, az árnyéka még erősen rávetődik a jelenre.

Ez a változás Magyarországon nem zajlott le. Megindultunk feléje 1825 és 1848 között, hogy azután 1849-ben végleg elakadjunk. Azóta voltak kisebb-nagyobb télforradalmaink és álforradalmaink, melyek annyit értek, hogy igazi, mélyen fundált úrtisztelet már csak kevés helyen van az országban, azonban ugyanakkor a magyar népnek 1944-ig az volt az eleven és érvényes történeti tapasztalata, hogy urakkal és hivatalviselőkkel ujjat húzni nem jó s aki mégis megtenné, előbb-utóbb rajtaveszt. Az urak néha eltűnnek, de azután visszajönnek és szigorúbbak lesznek, mint azelőtt. Ez a jobbagynépek történetfilozófiája s a magyar nép nem jutott ki ebből messzire. Mégis, vajjon meddig? Ma mögöttünk van 1944 álforradalma és 1945 félforradalma. 1945-ben a szükséges nagy változásból egy s más lezajlott. Lezajlott belőle valami a nemzeti bizottságok működése révén ott, ahol a nemzeti bizottságok működésében a nép spontán rendező akarata nyilvánult meg, nem pedig a régi közigazgatás ügyeskedése, vagy egyes emberek erőlködése vagy erőszakoskodása. A magyar nép bizonyos részében kézbevette a maga ügyeinek az igazgatását, azonban különösebb átütő erőt nem mutatott és ellenállhatatlan erőfeszítést nem tett ebben az irányban. Lezajlott a földreform, melynek során a nép birtokba vette azt, amit a földreformtörvény neki juttatott, helyenként ezen túlmenően egyet s mást, ami részben a nép iratlan jogérzéke, részben a nyers erőviszonyok szerint birtokba vehetőnek mutatkozott. Eltűnt a csendőrség, helyette kialakult egy új rendőrség, amely egyharmad részben régi szakmabéli emberekből áll, egyharmad részben valóban a nép rendőrsége, egyharmad részben pedig olyan egyéni forradalmi vállalkozások összessége, amelyek a régi uralom erőivel szembenállanak, de a népben sem gyökeresnek. Megalakultak az üzemi és termelési bizottságok, s helyenként kitűnő közösségi termelő és szervező munkát végeztek, helyenként belefulladás igen kétes értékű személyi akciókba vagy szimpla zűrzavarba. Mindkét esetben azonban ott lebeg felettük a rendezetlenség és a bizonytalanság szelleme. Időközben helyreállt a magyar központi hatalom, bizonyos pontokon nagyban és egészben helyreállt a régi igazgatás s a legpáratlanabb ötletszerűséggel lezajlottak a legkülönbözőbb értékű személyi cserék. E pillanatban

szerte az egész országban szívós pozícióharc folyik régiek és újak között, de az egész harc inkább hivatalviselők és hivatalkeresők közötti harc, mintsem világnézetek, társadalmi osztályok vagy régi urak és lázadó jobbágyok közötti harc. Ez a harc nem folyik ellenállhatatlan dinamikával egyik oldalról sem. Félő, hogy 1945 félforradalmának amúgy sem számos lélektani eredményei hamarosan veszendőbe mennek. A földreformot, hála Istennek, már nem lehet visszacsinálni, de a lebonyolítás könnyen vezethető afelé a tanulság felé, hogy amennyi haszon volt belőle, volt ugyanannyi baj is. Összeszámítva a háború és a megszállás bajait, s az urak futásából származó előnyök gyér és szórványos voltát, vajjon nem az lesz-e az egészből a tanulság, hogy az urak előbb-utóbb úgyis visszajönnek, de ha nem jönnek, az csak annál rosszabb lesz!? Hogy ez a lelkiállapot fog beállni, vagy széles területen be is állott, arra sok jel mutat. Ilyen körülmények között minden riadófuvás indokolt, mely arról ad hírt, hogy a jobbágyi alázat alóli felszabadulás folyamata akadozik, sőt a teljes elposványodás felé halad, mindennél sürgősebb tehát az 1945-ben félúton maradt forradalmat újból lendületbe hozni.

De vajjon lehet-e szó forradalomról egy olyan helyzetben, melyben a nép megláthatta ugyan volt urainak gyengeségét, de ebben nem a maga erejét tapasztalta meg, hanem rajta kívülálló, számára elemi erőket? Igen nehezen! Soha magyar földön annyira még nem hiányoztak egy forradalmi akció lelki előfeltételei, mint ma. A szabadságharc bukása óta a legkülönbözőbb kormányok egyben következetesek voltak magyar földön: az ellenállás szellemének a kipusztításában; s e munkásságuk éppen idejére, 1944-re érlelte be a maga gyümölcseit. „Bölcs” kormányaink a legkritikusabb utolsó években a nemzet fizikai életének a megóvása címén visszatartottak bennünket minden „vakmerő” lépéstől. Az eredmény ugyan bebizonyította, hogy a százszázalékos gyávaság a lehető legéletveszélyesebb álláspont, azonban ez a tanulság legfeljebb magábaszállásra indíthat, de ebből ma, elkésve nehezen születnek termékeny forradalmi erők. Hiányzik a forradalmi akció leglényegesebb tényezője: egy egyirányból jövő erős nyomás, mely pontosan a fejlődés irányával szemben hat s mely a közösség minden jó erejét összefogásra készíti. Nem kevésbé hiányzik a forradalmi akció másik feltétele: a fejlődés útjának a világos tudata. Ezzel szemben Magyarország az utolsó tíz esztendő alatt a félforradalmaknak, az álforradalmaknak, a zsákutcába vivő, torz forradalmaknak és a legkülönbözőbb ellentmondó világnézeti rendszereknek egy olyan összevisszaságát és a politikai gondolkodásnak egy olyan méretű fokozatos eltorzulását élte át, hogy ma itt nemcsak fizikai újjáépítésre és összeszedelőzkedésre van szükség, hanem a világnézetek között való ide-oda ráncigálódásba halálosan fáradt és beteg országnak politikai értelemben vett pihentetésére

is. Nem azt jelenti ez, hogy Magyarországnak politikában hígkosztra volna szüksége; nagyon is erős és tartalmas táplálékra van szüksége, de nem drasztikus kísérletekre, mert ez az ország ma nem hisz ilyeneknek s nem is bír ki ilyeneket. Ne képzeljük, hogy politikában a vállalkozás és az ellenállás elaltatott, visszahúzódt szellemét rövid idő alatt újságcikkekkel és harci riadókkal minden további nélkül fel lehet kelteni. Mindazok, akiknek a magyar nép forradalmi megmozdulása szíven fekszik, őszinte pillanataikban be kell hogy vallják, hogy az apátiának, a közönynek és az akaratbénaságnak olyan félelmetes falába ütköznek, mellyel szemben tehetetlenek. Ha összehasonlítunk egyes, forradalminak értékelt megmozdulásokról adott sajtótudósításokat a résztvevők valóságos hangulatával, az eltérés meghökkenítő. Forradalmat csak egy bizonyos határig lehet akarni és aki a realitással szemben erőlteti, az előbb-utóbb odajut, hogy a forradalmat markírozni kell. Ezzel pedig az álforradalmiságnak egy olyan ingoványára téved, mely sok politikai vállalkozást elnyelt már, legutóljára éppen Hitlerét és Göbbelsét, nálunk pedig Gömbösét, Imrédyét és Szálasiét.

Két igaz tétel áll tehát egymással szemben. Az egyik az, hogy Magyarországon az 1945-ben megkezdődött forradalmi változást nem szabad megakadni hagyni: ebben van feltétlen igazságuk a kommunistáknak. De ugyanakkor igaz az is, hogy a történeti pillanat teljességgel forradalmiatlan és a közeljövőben nem igen fog termékeny irányban forradalmivá válni. Lehet-e ezt az ellentétet gyakorlatban megoldani? A feladat ellentmondó, de nem megoldhatatlan: a politikai feladatok ellentmondásai sohasem a tárgyi adottságokban, hanem mindig az ellentétekhez kapcsolódó indulatokban válnak kiegyenlíthetetlenekké.

Mit lehet itt csinálni? Az angolszász politikai módszerek híveinek van egy nagyon szimpatikus, nagyon emberséges, nagyon divatos, de más helyzetre szabott formulájuk: a m e g e g y e z é s e s f o r r a d a l o m formulája. Formulának kétségtelenül nem rossz és bizonyos mértékig haszonnal is alkalmazható. Kétségtelenül meg lehet egyezni hatalmi helyzetek átengedésében, szervezeti változásokban, gazdasági és nevelési módszerekben. Ilyen forradalmi megegyezések előtt áll pl. Anglia. Magyarországon azonban ennél több esedékes: a feudális, úri öntudat és a jobbágyi alázat alaphelyzeteinek a felszámolása. Ezekre nézve pedig nincs miben és nincs kivel megegyezni. Nincs miben, mert ebben egyezkedésnek, engedménynek helye nincs. Nincs kivel, mert az úr és a szolga nem egyezhetnek meg arra nézve, hogy ők ezentúl teljes és egyenlő emberi méltóságot fognak tulajdonítani maguknak és a másiknak, s még kevésbé képzelhető, hogy valamiféle megegyezés által valóban egyenlő emberi méltóságra tudnak eljutni. A szolgák felszabadulása csak az urak ellenére vagy legjobb

esetben az urak nélkül történhetik meg. Annak az átalakulásnak a során, melynek folyamán alázatos jobbágyokból a maguk méltóságának és egyenlőségének zavartalan tudatában lévő szabad emberek lesznek, az aranykoronáknak világosan, félreérthetetlenül és elkerülhetetlenül le kell esnie a fejeikről és pedig úgy, hogy a nép, az istenadta nép megérezze ebben az eseményben a maga erejét. A megegyezés momentuma ilyenkor csak zavarja és szűkíti a problémák megoldását.

Ismerve azonban a pillanat teljes forradalmiatlanságát, kérdés, mi folyhatik le az elengedhetetlenül szükséges forradalmi változásból. Ha egyetemes és dinamikus forradalom nem képzelhető, s a megegyezéssel forradalom a feladathoz mérten elégtelen, még képzelhető a kettő között egy határolt és tervezett forradalom. Meg kell keresnünk az állami, társadalmi, gazdasági és kulturális életnek azokat a pontjait, ahol az ú. n. konszolidáció végzetes megmerevedést, a régi beteg erőviszonyok visszatérését, egyszerűen a szó legszorosabb értelmében vett reakciót jelent. Ezeken a területeken a legnagyobb és a legtudatosabb erőfeszítéssel meg kell tartanunk, sőt fokoznunk kell az 1945-ben megindult radikális változásoknak a tempóját. Ismerve azonban az ország nagyfokú konszolidáció-szükségletét, szélesen, sőt még szélesebben ki kell jelölnünk a konszolidáció területét is, mert egyedül ez tudja útját állani a közéletünket elborító félelmeknek és rémképeknek. A két területet világosan el kell határolni és teljességgel más eljárásmóddal kezelni. Az abba nem hagyható radikális reformok területei: a közszolgálat, az önkormányzatok, a közoktatásügy és a szövetkezetek alapvetése. A közszolgálat alapvető reformja szükséges ahhoz, hogy uralkodásra beállított közszolgálatunkat a népet tárgyi feladatok megoldásán keresztül szolgáló apparátussá tegyük. A helyi önkormányzat alapvető keretbeli, szervezeti és személyi átalakulása az egyedüli biztosíték arra, hogy a magyar nép nagy tömegei megtapasztalják a maguk erejét a hivatalbeli hatalmasságokkal szemben és közvetlenül és közletről birtokba tudják venni a maguk fölötti igazgatásnak éppen a legközvetlenebb egységeit. Ugyanebből az okból érdemes volt meg- tartani, sőt rendezettebb formában a közigazgatással szerves kapcsolatba hozni a nemzeti bizottságokat, mint olyan szerveket, melyekben nagyobb közéleti aktivitás nyilvánul meg a merőben szavazó tömegek képviselői szerveivel szemben. A közoktatásügy az a terület, ahol az iskolai végzettség sáncai mögé elbújt beteg társadalmi szelekciós szerkezetünket sarkaiból ki kell fordítanunk: ez az a terület, ahol a jelenlegi elgyávult, lezüllesztett, előítéletektől terhelt, mégis mindenben megbizonytalanodott, tehát végeredményben a jövő szempontjából használhatatlan mai nemzedék helyébe lépő új nemzedék lelki és erkölcsi és társadalmi alakításának a feltételeit megszabhatjuk. A szövetkezetek jelentik

végül azt a területet, ahol a szabadság, önkormányzat és emberi méltóság politikai biztosításával párhuzamosan a gazdasági társulásnak új, emberhez méltó formái kinőhetnek. Nem a szövetkezetről, mint jelszóról vagy mint csodaszerről van itt szó, hanem a termelési és gazdasági társulásnak olyan formáiról és típusairól, melyeknek belső életét a társulásnak radikálisan szabadszellemű, minden feudális tekintélytől mentes formái kell hogy megszabják. A termelési bizottságoknak és más hasonló demokratikus összerveknek itt is nagy jelentőségük van.

Ezek azok a területek, ahol a megállás halálos volna: merő hatalomgyakorlásban álló közigazgatás, élettelen önkormányzat, merő tekintélytiszteltetlepre épített nevelés és felülről vezetett álszövetkezetek pontosan elegendők ahhoz, hogy Magyarországot nagybirtokosok és csendőrök nélkül is megtartsák az úri vezetés és népi alázat országának. Ezzel szemben: szolgáló közigazgatás, szabad helyi önkormányzat, kitágult nevelési perspektíva és belső erőn nyugvó gazdasági társulások mellett nyugodtan be lehet indítani a legszigorúbb akciót a közrend, a konszolidáció és a tőkebiztonság irányában: nem lesz, nem lehet belőle többé a tömegek felszabadulásának komoly veszedelme.

Azok a területek, melyeket a biztonság területéül kell ellenszolgáltatásként kijelölni: a közrendészet és az általános gazdaságpolitika területei. Ezeken a területeken a szigorú jogrend és a tőkeelőcsalogató konszolidáció kell hogy az uralkodó jelszavak legyenek.

A határolt forradalom ösvénye keskeny és nem könnyű. Ha azonban keresztül vergődünk rajta, megnyílik egy óriási eshetőség. Ha sikerül forradalmi változásokat úgy útjukra indítani, hogy teljes erővel, azonban tudatosan számontartott és betartott határok között folyjanak, akkor ezzel megtakaríthatunk valamit, ami a nyakló nélküli dinamizmusnak az egyik legsúlyosabb mellékterméke: a félelmet. Minden nagy forradalmon átment közösségre jellemző, hogy egy-két, néha több nemzedéken keresztül nem képes kiirtani a politikai élet determinánsai közül az ellenfelektől, a felkelt néptől, a visszatérő régi hatalmasoktól, az összeesküvőktől, az árulóktól és a külső beavatkozástól való félelmet. Egy forradalom, amely megszabott keretek között teljes és tiszta munkát végez, a politikai fejlődés számára óriási energiamegtakarítást jelent. Ha van ország, amelyiknek ilyenfajta energiamegtakarításra szüksége van, akkor Magyarország az.

A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme (1946?)

A fenti címmel ez a szöveg a « Válasz » című folyóiratban jelent meg, 1947-ben. A szöveg elemzéséből nyilvánvaló, hogy az 1947. évi drámai fejlemények (kisgazdapárt szétzúzása) *előtt* íródott; az is lehet, hogy 1945-ben.

Kötetünkbe azért vettük föl, mert talán minden más Bibó szövegnél világosabban foglalja össze azokat a történelmi megfontolásokat, amelyek miatt a magyar *nem kommunista* baloldali erők az 1945 utáni demokratikus kísérlet mellett voltak, sőt annak sikerében bíztak.

1945 óta Magyarország felelős szellemi és politikai vezetői nem szüntek meg méltatni a német uralom alól való felszabadulásunk történeti jelentőségét. A közvélemény túlnyomó része valóban tudja is azt, hogy mindannak a nyomorúságnak, mely háborúba lépésünk óta reánk szakadt, végső okozói a németek és azok a magyarok, akik az ország ügyét az ő szekerükhöz kötötték. Nyílt titok azonban, hogy a német uralom alóli felszabadulás történeti pillanatának magának a méltatása mögött nem áll világosan egyetértő közvélemény, hanem egy többfelé szakadt és többfelé megzavart közvélemény. Ez bizonyos fokig természetes is, más részben pedig nem természetes ugyan, de megmagyarázható. Természetszerűen nem értékelik ezt a fordulatot a fasizmus különféle változatainak öntudatos hívei; természetesen nem értékelik mindazok az ókonzervatívok, akiknek a számára demokrácia, kommunizmus és fasizmus mind csak a csőcselék felkelésének különféle válfajai; nem értékelik továbbá mindazok a demokraták, akik demokrácia alatt csak a kapitalista termelési rendet biztosító gazdasági és vállalkozói szabadság teljes és elvszerű meglétét hajlandók érteni; nem értékelik azok a demokraták sem, akik csak a teljesen konszolidált, szigorúan jogszerű és szabálytisztelő demokrácia megszilárdulásától számítják a demokrácia kezdetét. Mindezek világnézeti tudatossággal fordulnak szembe az 1945. évi fordulat különböző tartalmaival. Sokan vannak azután, és pedig nemcsak középosztálybeliek, hanem széles kispolgári, paraszti és nem öntudatos proletár rétegek is, akiknek az emlékezetében egyik oldalról a bombázások s a nyilas idők okozta nyomorúság, a másik oldalról az országnak hadszínterré válása, a háborús események és a megszállás a nyomorúságnak egyetlen összefüggő láncolataként él, amelyen belül a németek kitakarodása és a velük összekapcsolódott magyar államhatalmi gépezet összeomlása nem jelent olyan választóvonalat, melynél valami rossz lezárult s valami jó kezdődött volna. Különösen azoknál van ez így, akik a németek kitakarodásával nem szabadultak fel közvetlenül személyük ellen irányuló, vagy személyüket érintő elnyomás alól vagy üldözés alól, vagy nem látták kézzelfogható előnyét a felszabadulásnak. Ezt elegendően megmagyarázza az ország politikai fejlődésének a megelőző zsákutcája: a hosszú ellenforradalmi kormányzás és nevelés súlyosan megzavarta az ország politikai értékítéleteit; a területi sérelmek miatt csak hiányosan működött a hitlerizmussal szemben való emberi és nemzeti visszahatás; ez lehetségessé tett egy olyan politikát, mely az országot a német politika járszalagjára kötötte anélkül, hogy a közvetlen náciuralom szörnyűségeit az ország többsége megtapasztalhatta volna; mikor kiderült, hogy ez a politika katasztrófára vezet, az ország egészben úgy reagált, hogy teljes passzivitásban fogadta a területén összecsapó világerőket és bizonyos részben csak a németek kitakarodása után érlelődtek

meg számára a háborúbalépés, a csatlósállapot és a háborúvesztés következményei. Mindez együttvéve, súlyosbítva mindazzal, amit a megszállás egy ország számára jelent, meglehetősen megmagyarázza azt, hogy nemcsak tudatosan antidemokratikus elemek számítják az időt „a felszabadulás” helyett szívesebben „az ostrom”-tól, hanem a demokrácia mellett őszintén színt valló emberek is félszegül és fonákul érzik magukat, ha a felszabadulás méltatásáról van szó. Különösen nehézé válik ez a méltatás, ha olyanokkal szemben, olyan hallgatóság előtt kerül rá sor, mely a felszabadulás tényeivel szemben ellenséges, gyanakvó vagy kiábrándult beállítással s megnyeréséhez vagy megmozdításához közönséges vezércikk-szólamoknál több volna szükséges.

Nemkevésbé súlyos, sőt talán az eddig említettekénél súlyosabb tünet az a beállítás, mely nagyon is tudja, hogy a németek kitakarodása jelentős fordulat volt, de ezt a fordulatot egyszerűen besorolja a szabályos időközben ismétlődő politikai fordulatok közé, melyeknek az a szabályuk, hogy előbb bejelentik egy új világ kezdetét, azután az eddigi hatalmasokat börtönbe zárják, az eddigi üldözötteket hatalomra juttatják, főhivatalnokoktól kezdve egészen a házmesterekig valamilyen formában mindenkit leigazoltatnak s ennek eredményeképpen lehetőleg minél több embert kimozdítanak helyükből és egzisztenciájukból, hogy másokat juttassanak a helyükbe. Észerint a beállítás szerint ezeknek a fordulatoknak a sorozata elkezdődött valamikor 1918 őszén az októberi forradalommal, folytatódott 1919 tavaszán a proletárforradalommal, majd meglehetősen nagy átfordulással 1919 őszén a fehér ellenforradalommal; azután hosszabb konszolidáció következett, de a harmincas évek közepétől kezdve ismét elkezdtek az ország államférfiai két-három évenként többé-kevésbé esodálatos forradalmakat bejelenteni: a negyvenes években miniszterelnökként váltakoztak az erősen németbarát és a németektől távolodni igyekvő kormányzatok: különösen pedig az 1944 március 19-i és az 1944 október 15-i katasztrófák jelentek meg bizonyos szemszögből úgy, mint addig „üldözött” elemeknek az uralomra jutása. Ebbe a sorozatba illeszkedik bele sok ember számára az 1945. évi fordulat, mint egy azok közül a fordulatok közül, amely hatalmasokat börtönbe és börtönviselteteket hatalomhoz juttat — egészen a következő fordulatig. Ez a következő fordulatok a való beállítottság nem szorítkozik reakciós körökre, akik ilyen fordulatot remélnek, hanem kiterjed demokratákra is, akik ilyen fordulatoktól félnek: az egész inkább az idegekben gyökerezik, mint a politikai álláspontban s így olyanokat is érint, akik az eszükkel alig érzik valószínűnek, hogy az 1945. évi fordulathoz hasonló teljes fordulat bekövetkezhessék. A hangsúly ennek megfelelően nem annyira a fordulat politikai tartalmán van, hanem sokkal inkább a politikai fordulatok közepette való egy éni

eligazodni nem tudás vagy rossz helyezkedés különféle következményein, számonkérésen, új igazoláson, állásvesztésen, becsukáson, akasztáson. Ez az egész közérzés valóságos és jól megalapozott tapasztalatokon nyugszik, azokon a tapasztalatokon, melyeket az utóbbi évtizedekben teljességgel megromlott és lezüllött magyar közélet és magyar sajtó nyújt a szemlélőnek: a hatalmaskodásnak, a frázisoknak és közügy címen személyes ügyek intézésének az ismétlődő, közös látványán. Külön s ezúttal részletesen meg nem válaszolható kérdés az, hogyan terjedt és terjedhetett ki a magyar közösségi élet egyetemes lezüllése olymértékben a magyar demokrácia első nagyobblélegzetű kísérletére is. Fontos annyi, hogy mindez egy csomó szemlélő számára az 1945. évi fordulatot is minden további nélkül besorozza a többi közé, mely után változatlan rezignációval várhatunk a következőre.

Mindebben nem az a tragikus, hogy ez a szemlélet a világpolitika állását jól, kevésbé jól, vagy rosszul ítéli-e meg. 1941-ben vagy 1944-ben sem az volt a tragikus, hogy a magyar közélet vezetői a németek győzelmi esélyeit rosszul ítélték meg, hanem az, hogy a magyarság történeti érdekeiről, a magyar fejlődés zátkáiról, belső szükségleteiről és kitörési lehetőségeiről nem voltak jól működő ösztöneik. Mert ha lettek volna, akkor nem szolgáltatták volna ki az országot a németeknek akkor sem, ha történetesen a németek valóban a világhatalom felé haladtak volna. Hasonlóképpen most is, ha a magyar közélet ösztönei egészségesen működnének, akkor a baloldali radikalizmussal legélesebben szembenálló erők sem akarnák visszacsinálni 1945-öt, tekintet nélkül arra, hogy lesz-e harmadik világháború, vagy nem és ilyen érdekszféra leszünk, vagy amolyan. Nem vitás, hogy a magyar politikában nagyon sokféle és nagyon éles fordulatok következhetnek még be a legkülönbözőbb irányokban és senki sem állíthatja, hogy 1945-tel a magyar politikában az éles fordulatok lehetősége bezárult. Életkérdés azonban, hogy az 1945. évi fordulatot ne sorozzuk be egyszerűen ezek közé a fordulatok közé. Hogy ez a besorozás mennyire hamis és félrevezető, csak akkor láthatjuk meg igazán, ha túlmegyünk a fordulat napi politikai tartalmán és beállítjuk a magyar társadalmi és politikai fejlődés egész történeti folyamatába.

A magyar társadalmi és politikai fejlődés útját a magyar történetírás két élenjáró kutatójának, az európai társadalomfejlődés belső törvényeit kutató Hajnal Istvánnak és a magyar parasztság történetét kutató Szabó Istvánnak az eredményeire támaszkodva abban összegezzük, hogy a magyar társadalmi és politikai fejlődés hazai történelmünk első ötszáz esztendejében együtthaladt a Nyugattal, a XVI. század elején

azonban megakadt s azóta egészen a legújabb időkig nem tudta a fejlődés egyenes útját megtalálni.

Mi az a nyugati értelmű társadalomfejlődés, amiből társadalmi, technikai és politikai téren egész mai civilizációnk megszületett? Ennek a nyugati fejlődésnek a társadalmi alapjai a népvándorlás utáni zürzavaros időkben alakultak ki és körülbelül a X—XI. századra szilárdultak meg, először abban a formában, amit nyugateurópai hűbériségként ismerünk. Ebben a hűbériségben nem az volt a legfontosabb, amit leginkább szoktak tudni róla, hogy t. i. a vezérnek és fegyveres kíséretének szoros személyes kapcsolatán, kölcsönös hűségén alapult. Ez az egésznek inkább csak a germán, törzsi oldala. A döntő az volt, hogy a hűbériség klasszikus berendezésében a társadalom minden tagjának életét személyes, emberi közvetlenséggel kialakított kapcsolatok szabták meg, nem pedig központosított uralmak vagy uniformizált jogintézmények. Ez a rendszer az egymást egyensúlyban tartó társadalomszervezeti viszonyoknak a végtelen sokaságán épült, melyek mindinkább feloldották, személyivé és közvetlenné tették a teljes és egyoldalú kiszolgáltatottságnak az ókori, bizánci és közeli társadalmakra oly jellemző viszonyait. Természetesen nem ismerte ez a rendszer a szabadságnak és egyenlőségnek nagy összefogó intézményeit sem, hanem kis körökben megvalósuló, biztosított és kölcsönös személyes szolgáltatásoknak, kötelezettségeknek, jogoknak és szabadságoknak a sokaságában élt, melyekben nem egy-egy uniformizált társadalmi rend vagy osztály tagjaiként, hanem személyükkel, családjukkal, munkájukkal, szakmájukkal, birtokukkal tartoztak bele az emberek. Az alávetettségnek, szolidaritásnak, érdekvédelemnek a legkülönbözőbb kapcsolatai támadtak így, melyek szívósan ellenállottak azoknak a brutálisan célszerű módszereknek, melyeket a hatalom koncentrációjára és az emberek kiszolgáltatottságára épülő társadalmi és politikai erők szoktak alkalmazni. Ebből következett az is, hogy a szorosan vett nyugateurópai területen az a fajta jobbágyság, amit mi annak ismerünk, nagyjából már régebben megszűnt és előbb különféle szolgáltatásokkal tartozó, de földjéről ki nem mozdítható paraszttá, később pedig szabad és szakszerű földművelővé alakult át. Ugyanazt jelentette kézművesek céhszerű szerveződése: személyi kapcsolaton és szakszerű elmélyedésen alapuló munkaszervezetet. Ezt koronázta be a XI. századtól kezdve a Franciaországból kiinduló és egész Európában elterjedő korai európai írásbeliség, mely egy egyházi eredetű, de hamarosan nagymértékben elvilágiasodó értelmiségi igazgatási réteg kifejlődésére vezetett, amelynek az volt a szerepe, hogy a legkülönbözőbb és esetleg egyáltalában nem a leghatalmasabb társadalmi szervezetek szolgálatában írásbelivé tegye, oklevelek formájában feldol-

gozza és racionalizálja a szolgáltatásoknak, szabadságoknak és kötelezettségeknek ezt az egész bonyolult hálózatát. Ez a gazdagon tagolt, földjéhez, munkájához, szakmájához, szabadságához erősen hozzákapcsolódó társadalom eredményesen szembe tudott fordulni a hatalomkoncentrációnak, az egyoldalú alávetésnek a kísérleteivel, és pedig mindenekelőtt azokkal, melyek a nagy hűbérurak, a földesúri nagybirtokok oldalairól indultak el. Ebben a küzdelemben Nyugateurópában a királyi hatalom a szabadságaikat biztosítani akaró polgári, kézműves, paraszti és értelmiségi rétegek mellett állott s ez az összeműködés törte meg Nyugateurópában a feudális hűbérúri és földesúri hatalmat. Ennek az eredményeképpen alakult ki a modern állam, amely Nyugateurópában még abszolutisztikus formájában sem arra irányult, hogy ezeket a kis közösségeket megtörje, hanem elsősorban a nagy hűbérurak elvett hatalmait összegezte központi hatalommá, míg a céhek, városok, testületek s más társadalmi szervezetek változatos világát inkább csak együvé adminisztrálta, mintsem megszüntette. A legmodernebb társadalomfejlődés, a francia forradalom és vele párhuzamos alakulások során azután bekövetkezett az ideje annak, hogy ez a sokféle, kisszerű, de biztosított szabadságokkal élő s erre ránevelt társadalom nekikezdett ezeknek a kisszerű korlátoknak a lebontásához és egyetemes érvényű, egyenlő emberi szabadsággá való összegezéséhez. Ebben a perspektívában a modern szocializmus nem jelent mást, mint ennek a folyamatnak a további korrigálását és teljessé tételét: azoknak a társadalmi rétegeknek, elsősorban a bér munkásoknak a szabadságigényét, akik a középkori szűk, de biztosított keretek lebontásával nem az egyetemes szabadság javaihoz jutottak, hanem a modern kapitalizmusnak egyoldalú kiszolgáltatottságot jelentő s éppen ezért elviselhetetlen feltételei közé.

A társadalomfejlődésnek ez a szabadság kis köreire felépített és a szabadság felé haladó jellege a középkorban és újkorban nyugatról keletre haladva csökken. Északon az Elba vonalát szokták döntő határvonalnak venni, ameddig a nyugati értelemben vett hűbériség elterjedt, azon túl pedig a szlávokat leigázó német rablólovagok merőben gyarmati jellegű, egyoldalú kiszolgáltatottságot megvalósító, kasztszerűen elválasztott úri rendre és uniformizáltan kiszolgáltatott jobbágyságra épült uralma kezdődött. Délebbre azonban nem volt igen éles az átmenet, Ausztria, Csehország, Magyarország, Lengyelország egyaránt mutatnak társadalomfejlődésükben nyugatias és kevésbé nyugatias vonásokat. A keleti kereszténység területén is fel-felbukkantak olyan belső erők vagy külső hatások, melyek az egyoldalú alávetés, kiszolgáltatottság és kizsákmányolás tényeivel szembefordultak, azonban a keleti kereszténység meg-

merevedése s az államhoz való másféle viszonya, valamint az egészen rideg alávetésen alapuló török-tatár katonai szervezetek hatása ezeket az erőfeszítéseket hamar megakasztotta. A középkor végétől s az újkor elejétől kezdve egész Keleteurópában kialakult az a világ, mely a kasztszerűen zárt földesúri nemességből, ridegen uniformizált, a földesúri önkénynek egyoldalúan kiszolgáltatott keleteurópai jobbágyságból, ezzel párhuzamosan szűk körre szorított, politikai öntudatra nem ébredő polgárságból és a hatalommal szemben merőben szolgáló beállítású értelmiségből áll. Míg tehát a nyugati fejlődést a társadalmi erőviszonyok szüntelen mozgása, előrehaladása, a keleteurópai társadalmakat a társadalmi erőviszonyok mozdulatlan megmerevedése jellemezte.

Németország az Elbától nyugatra egészben a nyugatias társadalomfejlődés területéhez tartozott, de felső politikai struktúrája is megmerevedett; a nagyhűbérurakból kinőtt területi fejedelemségekkel szemben a központi hatalom és a polgárság alulmaradtak s így a társadalomra egy túlméretezett és túlélt arisztokratikus felső építmény nehezedett rá, ami nemcsak a német politikai fejlődést akasztotta később meg, hanem a nyugati mozgalmak zavartalan keletre áramlásának is az útjában állott. Ezért van az, hogy a három Nyugathoz csatlakozott keleteurópai ország, Csehország, Magyarország és Lengyelország egész történelme egy kétségbeesett erőfeszítés a Nyugathoz való kapcsolatok megszilárdítására és a közéjük és az igazi Nyugat közé ékelődött félnyugati Németország politikai és társadalmi hatásának a kiküszöbölésére. Végül is a kelet felé való átmeneti területen némi ingadozás után Ausztria és Csehország egészben a nyugati, Magyarország, Lengyelország és Poroszország egészben a keleti társadalomfejlődés útjára léptek.

A keleteurópai társadalomfejlődés zsákutcájába beszorult országok közül pontosan Magyarország volt az, amelynél a legtöbb lehetőség volt együtt egy szerencsésebb fejlődés irányában. A magyar történelemnek a kereszténység felvétele után eltelt 500 esztendeje azt mutatta, hogy Magyarország társadalmi és politikai fejlődése belekapcsolódik és bennmarad a szabadság kibontakozásának abban a folyamatában, mely a nyugati fejlődést jellemezte és később a modern civilizáció és társadalmi mozgalmak középpontjává tette. A magyar történelem első századait a társadalmi csoportoknak és helyzeteknek a semmilyen irányban meg nem merevedett folyékony változatossága jellemzi, kezdve a szabad nemzetiségeken, folytatva a királlyal, az egyházi nagyurakkal és a földesurakkal a legkülönbözőbb szolgáltatási viszonylatban lévő társadalmi rétegek sokaságán s végezve a szolgálóállapot különböző formáin, melyek hamarosan kinőnek a kölcsönösség nélküli, egyoldalú kiszolgáltatottság, a rabszolgaság

helyzeteiből. A XII. századtól kezdve, a nyugateurópai fejlődést szorosan nyomon követve, megkezdődik Magyarországon az írásbeliség térhódítása, az okiratok elterjedése, melyek egy sokféleképpen tagolt, közeli, személyes, egyenlőtlen, de kölcsönös jellegű kapcsolatokban élő társadalom viszonyait rögzítik le, egy olyan társadalomét, mely egyszerűbb szövődékekben, vidékies jelleggel ugyan, de azért a nyugati fejlődés fontosabb indulási lehetőségeit magában hordja. A XIII. század végétől kezdve szabadokból és királyi szolgákból kialakul az a nagyszámú réteg, amelyet köznemességnek hívnak, ez azonban ekkor még csak a nagyobb szabadság irányában való tömeges társadalmi fejlődésnek a hordozója s csak a következő, akadozó fejlődésű századokban szorul bele abba a helyzetbe, hogy a maga szabadságait a főnemességekkel való szolidaritásban s a jobbagysággal szemben keresse. A XIV. századtól hatalmas virágzásnak indul, s mindinkább megerősödik és meggazdagodik a városi polgárság, mely a XV. században immár országos tényezővé válik. A XIV—XV. század nagy királyainak politikája a legtelteljesebb és legtudatosabb módon halad párhuzamosan a kortárs francia királyok politikájával, akik ugyancsak a polgársággal szövetkezve indulnak neki a nagy hűbéri és földesúri hatalom megtörésének. Ugyanakkor indul meg a paraszti mezővárosok fejlődése, vagyis az a folyamat, amelynek során a parasztságnak tekintélyes része földműves foglalkozású, de városi szabadságokkal élő keretekbe és települési helyekbe tódul, úgyannyira, hogy a mezővárosok számát az akkori Magyarországon 800—900-ra teszik, ami a mai Magyarország területén körülbelül 300—400 parasztvárost vagy parasztvároskát jelent.

Ez az egész fejlődés a XV. században kerül válságba, amikor a főnemesség óriási erőfeszítést tesz, hogy a központi hatalomnak fölébe kerekedjék s ugyanakkor megjelenik egy bizonyos — még nem egyetemes, de később azzá váló — érdekkapcsolat a főnemesség és köznemesség között a tekintetben, hogy a polgárság és parasztság ne szabaduljon fel túl nagy tömegben, a parasztság ne tódulhasson a mezővárosokba és a szabad királyi városok száma ne szaporodjék. Ez a válság robban ki a Budai Nagy Antal-féle erdélyi parasztlázadásban.

A szabad fejlődés erői Mátyás politikájával lépnek utóljára teljes erővel csatasorba, olyan erővel, mely körülbelül magában foglalta legalább olyan mértékű Nyugathoz való kapcsolódásnak a lehetőségét, amilyent Csehország meg tudott valósítani. Mátyás politikája a köznemességet szembefordította a főnemességgel, a polgárságra támaszkodott a földesúri hatalommal szemben és a parasztságot védte minden irányból jövő elnyomástól. Egészben tehát ez a politika egy széles alapú, a nagyobb szabadság felé törő erőket összefogó érdekközösséget teremthetett volna a földesúri nagybirtok politikai hatalmi törekvéseivel szemben. Minthogy

ez az érdekközösség végül is tartósan nem jött létre, mert a mátyási politikának nem lett folytatása, így lett pusztá anekdota és néphagyomány azokból a királyi gesztusokból, melyek a maguk idejében egy tudatos politika szerves összefüggésébe tartoztak bele.

A katasztrófa Mátyás halálával s a nagybirtokos főnemesség végleges nyeregbe kerülésével kezdődik, a Dózsa-forradalommal fokozódik és a mohácsi vésszel s az ebből kinőtt Habsburg-királysággal pecsételődik meg.

A Dózsa-forradalmat egy későbbi, hierarchikussá merevedett társadalomnak a történetírása szívesen állította be úgy, mint vérig keseredett, de komoly társadalmi programmal nem bíró parasztnak, nagyúri ambícióktól fűtött parasztvezérek vezetése alatt folyó, merőben rabszolgalázadásszerű véres tömegmozgalmát. Valójában azonban ez a parasztforradalom éppenúgy, mint Mátyás király igazságossága, azért vált értelmetlen epizóddá, mert egy következő, kártékony társadalmi fejlődés folytán nem lett folytatása. A Dózsa-féle forradalomban megvoltak mindazok a kísérő jelenségek, amelyek az európai forradalmakat a bennük rejlő tudatos társadalomkritikai erőfeszítésnél fogva a legkorábbi idők-től kezdve megkülönböztették a merő rabszolgalázadástól. Ott volt a papok és diákok sokasága, akik egy keresztény alaphangú társadalomkritikának, demokratizmusnak és forradalmiságnak akkortájt egész Európában visszhangzó jelszavait népszerűsítették tovább a tömegekben; ott voltak azok a konkrét szabadságok, jogosultságok és szolgáltatási határok, amelyeknek a kiharcolásáért, a helyreállításáért, a biztosításáért a siker komoly reményével lehetett harcolni; ott voltak a szabad városok és mezővárosok formájában valósággal elérhető és megvalósítható polgári és paraszti szabadságnak a mindenki által ismert példái.

A Dózsa-forradalom leverése, különösen annak módja, végzetes forduló a magyar történelemben. Nem a leverés pusztá ténye folytán, mert a parasztforradalmakat akkortájt Európában csaknem mindenütt leverték. A nyugati fejlődésű társadalmakban azonban a levert parasztforradalom is a szabadabb társadalmi fejlődés irányában hatott tovább. Csehországban és Ausztriában ugyanilyenfajta sikereket könyvelhet el a földesúri hatalom is a XVI. században, mégis később a Habsburg-uralkodóknak és a fejlődő polgárságnak a szövetsége a nyugatias fejlődés bizonyos elemi feltételeit biztosítani tudta Ausztria és Csehország számára. A Dózsa-forradalom leverése két okból vált következményeiben végzetessé. Az egyik oka az, hogy összeesett és Werbőczy személyén és művén keresztül összekapcsolódott a köznemesség politikai öntudatra ébredésével. Az „una eademque nobilitas”, a nemesi kiváltságok egyneműségének elvében nem a főnemesség és köznemesség „demokratikus” egyenlőségén, hanem a parasztsággal

szemben való érdekközösségen van a hangsúly. Ekkor szilárdult meg az a 400 esztendeig szétszakíthatatlannak bizonyult érdekkapcsolat, amely a nagyszámú középnemességnek a kis szabadságát nem a polgárok és parasztok kis szabadságaival együttesen akarta biztosítani, ahogyan az Mátyás politikájának a folytatásából következett volna, hanem a földesurak nagy szabadságaival való azonosulásban.

A másik ok, ami miatt a Dózsa-forradalom leverése végzetes fordulóvá vált, az, hogy a mohácsi vész és a Habsburg- királyság következett utána. Valószínűnek kell tartanunk, hogy Magyarországot a rideg, uniformizált elnyomáson alapuló keleteurópai úr-jobbágy világba végleg ez a fordulat taszította bele: nem annyira a mohácsi csatavesztés maga, hanem az a tény, hogy annak következtében a magyar központi hatalom súlypontja, a Habsburgoknak a magyar trónra való emelésével, külföldre, Bécsbe került. A nagy kereskedelmi utaknak Magyarországról való elfordulása és a városi polgárság hanyatlása részben következménye, részben súlyosbítója volt az egész helyzetnek. Bármilyen furcsán hangzik azt állítani, hogy a magyar társadalmi fejlődést az a tény lökte visszavonhatatlanul a rideg alávetésen alapuló keleteurópai társadalmi fejlődés útjára, hogy egy nyugateurópai dinasztia, még hozzá komoly nyugateurópai tradíciókkal bíró dinasztia tett meg uralkodójának, mégis ez volt a helyzet és egész természetes, hogy ez volt. A Habsburg-uralom egész ideje alatt a Habsburg-uralkodók Magyarországot kívülről kormányozták. Hogy ebben mennyi része volt mély, alkati idegenségüknek, német voltuknak s mennyi a török előretörésnek és az európai politika összefüggéseinek, az ebben a vonatkozásban különösebben nem is érdekes. Annyi lényeges, hogy a Habsburg-uralkodók Bécsben és Prágában voltak otthon és ezekben az országokban jól-rosszul el is végezték azt a feladatot, amely az újkorban a királyi hatalom feladata volt: visszaszorították a főnemességet, támogatták a városi polgárságot és védték a parasztságot. Magyarország azonban külső védelmi vonal volt számukra, ahol nem intenzív társadalomszervező munkát, hanem merőben katonai és hatalmi politikát folytattak. Ennek megfelelően nem azzal a társadalmi réteggel csináltak egy politikát, amellyel együtt intenzívebb, eredményesebb társadalom- és hatalomszervező munkát lehetett volna végezni és a társadalomnak egészben való gazdagítását és szervezését biztosítani, mint Nyugaton, a polgársággal, hanem azzal a réteggel, amely a lehető legkevesebb politikai erőfeszítés, részletmunka és igazgatási gond mellett a lehető legbiztosabb hatalmi és politikai támpont tudott lenni, — vagyis a nagybirtokos földesúri réteggel. A dinasztia és a főnemesség egymásközötti küzdelmei sem változtattak ezen a tényen. Ezek a küzdelmek kezdetben a király és feudális főnemes rendes viszonyához tartoztak,

később a főnemesség *bizonyos fokú* megfékezését jelentették. A dinasztia és a főnemesség társadalompolitikájának a közössége úgysem az aktív célok közössége volt, hanem a kisebb társadalmi erőknek a főnemesi uralom és vezetés számára való átengedését jelentette. Több ízben előfordult, hogy a főnemesi felkelések felvették a nemzeti ellenállás formáit s valóban ezekbe a ki-kiújuló felkelésekbe és szabadságharcokba mind nagyobb és mind hatalmasabb társadalmi feszítőerő tolul bele és időnként komoly, biztató aspektusait mutatják a nyugati fejlődés vonalára való visszatérés lehetőségének. Rákóczi Ferenc szabadságharcában egy pillanatilag megjelenik vagy inkább csak megcsillan a fejedelem, köznemesség és parasztság közös politikájának az a lehetősége, amely utóljára Mátyás alatt volt valóság. Néhány ízben viszont, először Mária Terézia és II. József idejében, másodszor a Bach-korszakban, harmadszor az 1905. évi darabont kormányzás alatt a királyi hatalom próbálja felvenni a parasztság, a tömegek, a demokratikus erők védelmének a nyugatias szerepét a feudális erőkkel szemben. A döntő pillanatokban azonban a Habsburg-hatalomnak és a magyar fő- és közép-nemességnek a harcai valahol szükségképpen holtpontra jutnak: kiderül, hogy a Habsburg királyok Magyarországon, ebben a számukra idegen országban termékeny és alapvető társadalomszervező munkát nem végezhetnek, ugyanakkor kiderül az is, hogy a nagybirtokos földesúri réteg végül is király nélkül nem képes szembenézni az ország bel- és külpolitikai problémáival. Ezekben a kritikus pillanatokban, szatmári békékben és kiegyezésekben mindig újból helyreállítják azt a szolidaritást, mely 400 esztendőn keresztül az egész magyar társadalmi és politikai fejlődés alapja és egyben minden bajának okozója volt, az idegen király és a hazai főnemesség érdekközösségét, s e mögött a főnemesség és köznemesség érdekközösségét a szabad polgári és paraszti fejlődés rovására. Szemben a mai napig szüntelenül termékeny mozgásban lévő nyugati társadalomfejlődéssel, a magyar társadalmi rétegek egymásközötti erőviszonyai 1514 óta mozdulatlanul állottak, vagy ha mozdultak, visszafelé, a szabadság összezsugorodása, a nyomorúság elmélyülése irányában mozdultak.

Ezenközben azonban az egész idő alatt szüntelenül élnek s a többé-kevésbé reménytelen feladatnak újból meg újból nekifutnak a szabadabb fejlődés felé igyekvő erők, a köznemességet a főnemességgel szembefordító érdekek, a polgárságnak és kézművességnek a nagyobb szabadság irányában ható erőfeszítései, a parasztság forrongó szabadságvágya s az értelmiségből a meglévő társadalmi hatalmasságokkal szembefordulni tudó vagy próbáló résznek szellemi és társadalmi erőfeszítései. Említettük már a különféle nemzeti nemesi felkelésekben feszülő társadalmi erőket. A különféle szabad kerületekben szívós harc folyik a földesúri

hatalommal szemben s az ország nyugati felének furesa ellentété-
képpen a török hódoltság az a terület, ahol a mezővárosi, szabad
parasztpolgári életforma túléli a súlyos időket és megtépázva és
megszűkülve ugyan, de mind a mai napig ható eredménnyel meg
tudja őrizni ezt a különleges formát a jövő számára.

Mindezeknél hatalmasabb erőfeszítése a nyugati fejlődés fővo-
nalára való visszatérésnek a magyar reformkor. A polgárságból és
jobbágyfiakból egy minden eddiginél nagyobb méretű és függetle-
nebb értelmiségi kultúra körvonalai alakulnak ki és egy pillanatig
úgy látszik, hogy sikerül a köznemesség egy részének, a polgár-
ságnak és egy modern, szabadelvű értelmiségnek az együttműkö-
dését és szolidaritását létrehozni az idegen királlyal és nagybirtok-
os főnemességgel szemben. Közelről nézve persze ez a kísérlet
is rengeteg felemásságot és zavart mutat, mindenesetre azonban
benne vannak távolabbi lehetőségként egy teljesebb, európai
értelmű továbbfejlődésnek a csírai. A szabadságharc leverése ezt
a lehetőséget is elvetéli, a nemzetiségek felkelése viszont felidézi
a történeti ország felbomlásának a félelmes lehetőségét. Így azután
a 67-es kiegyezésben, ezen az új holtpontra, az idegen király, a
nagybirtokos főnemesség, a maga szűkebb érdekalapjaira vissza-
húzódnak a köznemesség és a megriadt s a hatalommal szemben való
lojalitásra visszatérő értelmiség, miután úgy érzik, hogy önma-
gukban egyikük sem képes a helyzet ura maradni, újból hely-
reállítják azt a kompromisszumot, amely modernizált formák
között, de tökéletesen megmerevített társadalmi erőviszonyok
mellett, tovább őrzi az immár több mint 300 esztendő óta egyensúlyt.
A kiegyezés utáni fejlődés nemhogy javította, hanem még tovább
súlyosbította a helyzetet azzal, hogy az elszegényedett köznemes-
ség az igazgatási, értelmiségi feladatkörre húzódott s ezzel az
értelmiségi fejlődést még inkább hozzákötötte egy védekezésben
lévő társadalmi hatalmi szervezethez.

Az 1918. évi forradalom újból egy pillanatra összehozni látszik
a szabad társadalmi fejlődés irányába előrehaladni képes össze-
rétegek szolidaritását az összeomlott idegen királysággal és nagy-
birtokossággal szemben. A történelmi magyar terület szétesése
azonban olyan pánikot okoz az erre semmiképpen fel nem készült
magyar vezető társadalom köreiben, hogy ebbe a polgári forra-
dalom belebukik, az utána következő proletárforradalom pedig
túl szűk alapra helyezkedik, amivel olyan görcsös defenzív moz-
dulatot vált ki, melyben újból helyreáll a restaurált nagybirtok
és a megriadt középrétegek évszázados szolidaritása. A 25 esztendő
ellenforradalmi uralom ezen a szolidaritáson épül fel, belső for-
dulatai és politikai harcai végsőleg akörül folynak, hogy ebben a
szolidaritásban hol legyen a súlypont, a feudális nagybirtokon-e,
a középosztályon-e, vagy pedig azon a torz alakulaton, mely
erkölcsi gyökereiktől elszakadt nagyurakból és nagypolgárokból,

deklasszált középosztályiakból, romlott kispolgárokból és alja proletárokból összetevődve, fasizmus neve alatt ismeretes. Azon a közkeletű azonosításon, hogy a fasizmus és a konzervatív reakció zavartalan érdekközösségben állanak, lehet vitatkozni. Kétségtelen azonban, hogy a társadalmi erőviszonyoknak az a megmerevedése, mely a magyar társadalom alakulását 1514 óta jellemzi, a huszonötéves ellenforradalmi kormányzás egész ideje alatt, a Szálasi-uralmat is beleértve, tökéletesen változatlan maradt. Sztójay és Szálasi alatt becsukhattak egy csomó régi úri politikust és kiengedhettek a börtönből egy csomó szélső jobboldalit, akiket ez utóbbiak csuktak be. Ezek a becsukások és kiengedések azonban semmit sem változtattak a magyar társadalom megmerevedett erőviszonyain: paraszt és szolgabíró, szolgabíró és miniszter, úr és proletár gazdasági, társadalmi és emberi viszonylatai lényegükben nem változtak semmit.

Ha így nézzük mindazt, ami 1945-ben történt, akkor egyszerre világossá válik, hogy az 1945. évi fordulat többet jelent, mint hatalmasoknak börtönbe jutását és börtönviselteknek hatalomra jutását, többet, mint bármi más politikai fordulat, mely a közelmúltban megrázkódtatta vagy akár a közeljövőben megrázkódtathatja a magyar társadalmat. 1945 nem azért felszabadulás, mert zavartalan örömet és boldogságot hozott a magyar társadalom túlnyomó többségének, úgy ahogyan azt hozott nálunk szerencsésebb népeknek, akik ezt a felszabadulást komoly ellenállással készítették elő és komoly részvétellel segítették kivívni. Súlyos teherterhelés, hogy ezt a felszabadulást nem mi harcoltuk ki magunknak. De mégis felszabadulás, azért, mert a magyar társadalom mozdulatlan nála merevedett társadalmi erőviszonyai 1514 óta most mozdultak meg először, és pedig a nagyobb szabadság irányában.

Ez az a pillanat, amelytől kezdve újból megnyílt a lehetőség, hogy Magyarország bekapcsolódjék abba a nagy folyamatba, amit a nyugati társadalmi fejlődésnek nevezünk. Hogy ezt a lehetőséget egy tőlünk Keletre lévő hatalomnak, a szovjethatalomnak a katonai erőfeszítése és megjelenése hozta meg nekünk, abban nincs semmi csodálatos, ha meggondoljuk, hogy az egész szovjetforradalom nem más, mint az összes közbülső keleteurópai népek idevágó erőfeszítéseit sikeresen túlhaladó nagy történelmi vállalkozás az orosz népnek a keleti társadalmi fejlődés zsákutcájából való kihozására.

Az 1945. évi magyar változás legdöntőbb, vissza nem csinálható eredménye a földreform, és jelentős dolog a régi közigazgatásnak különösen vidéken való részbeni összeomlása vagy átalakulása is. A nagybirtok eltűnésével, a vármegye eljelentéktelenedésével, az

urak futásával valami olyan tűnt el a magyar társadalom életéből, amely mind a mai napig a legdöntőbb szabályozó tényező volt mindenben, ami az emberi lehetőségeket és emberi szabadságokat elosztotta. Olyan szabályozó tényező, amelynek a hatalmi helyzete 400 esztendősz mozdulatlansága folytán tökéletesen örökkévalónak tűnt fel a társadalom összes rétegei előtt és ennek megfelelően azok társadalmi beidegződéseit teljességgel meghatározta. Nem csoda, hogy ma ez az egész társadalom szélütötten kapkod ebben az új helyzetben és a szabadsággal való élninemtudásnak, a régi hatalmaskodási és a hatalomgyakorlási formák továbbélésének, a tartós tekintélyek félelemkeltő hiányának, az anarchiában felemelkedett új hatalmi formáktól való félelemnek és a régi, szilárd, kiszámítható és biztonságos elnyomás visszasírásának a leggroteszkebb példáit mutatja.

Bármennyire érthető és megmagyarázható azonban mindez, egyáltalán nem jelenti, hogy bele is lehet nyugodni. Nem elég tudni, hogy 1945 bizonyos eredményeit nem lehet visszaesíni, mert ennél többre van szükség: arra, hogy a megmozdult társadalmi erőviszonyok tovább mozduljanak és ne rekedjenek meg újból egy némileg átrendeződött, de nem kevésbé merev társadalmi lépcsőrendszerben. A változás lendületének az a megakadása, melyet most látunk, félelmetesen mutatja a 400 éves, alig megszakított mozdulatlansághoz szokott társadalmi erők bátortalanságát. Bizonyos mértékig folyik régi társadalmi tényezők restaurálása is, azonban ez nem volna jelentős dolog, ha nem kísérné két, komolyan riasztó kísérőjelenség. Az egyik az, hogy a társadalomnak valamennyire is biztosított vagy biztosítást kereső rétegeiből nagy tömegekben támad fel a régi, hierarchikusan, rang szerint rendezett világnak a visszakívánása, vagyis közel kerülünk ahhoz, hogy újból helyreálljon a kis kiváltságosoknak a nagy kiváltságosokkal való 400 éves érdekkapcsolata egy merev társadalmi rangsor jegyében s az egyetemes és teljes szabadság rovására. A másik riasztó jelenség pedig az, hogy olyan csoportok, melyek az 1945. évi változás haszonélvezői, s kellene hogy továbbvívói is legyenek, számos területen s nemcsak a demokrácia jobbszárnyán, hanem a baloldalán is, hajlandónak mutatkoznak közreműködni egy ilyen új társadalmi megmerevedés kiépítésében. Mindez összekapcsolódik az emberi és a szerzett jogok védelmével, a rend, jog, biztonság ideáljaival. Az ember szabadságának az ideálja valóban követeli tőlünk, hogy szembeforduljunk minden, az embert mérő eszköznek néző erőszakos célszerűséggel, akár a hatalmi politika, akár a tőke, akár a technika, akár a társadalmi reform nevében jelentkezik is. De a teljes emberi szabadságnak ugyanez az ideálja követeli tőlünk annak a felismerését, hogy a magyar társadalom adott rossz beidegződései mellett a társadalmi változá-

sok terén való megállás halálos veszedelem. Az 1945. évi fordulat eredményei nemesak azt érdemlik meg, hogy felszabadulásként ünnepeljük őket, hanem megkövetelik azt is, hogy meg is védjük és tovább is építsük őket. Semmi sem könnyebb, mint egy szigorú társadalmi rangsorhoz szoktatott társadalomban valamilyen rangsor nevében rendet, jogot és biztonságot teremteni; ez azonban a mozdulatlanság rendje, joga és biztonsága, nem a szabadságé. Megtalálni a szabadság rendjét, jogait és biztonságát, a szabadságét, mely nem alázatos és nem tekintélytisztelő, hanem zajos, mozgalmas és követelő, ez a demokrácia továbbépítésének az igazi munkája.

A magyar közigazgatásról (1946-1947)

Az alábbi két szövegrészlet Magyarországon eddig nem került kiadásra. Az első részlet (« Területi reform városkörnyékek alapján ») egy « A magyar közigazgatási reform problémái » címet viselő kiadatlan kéziratból való, mely a Jogi Reform Bizottságnak a közigazgatási reform tárgyában 1946 *tavaszán* tartott ülésein Bibó István által benyújtott előadói gondolatmenetek összefoglalásaként íródott 1946-ben és 1947-ben.

A második részlet (« Jellegzetes kórformák »): töredék. Bizonyos értelemben az előző gondolatmenet folytatása és kiegészítése.

Bibó István a magyar megyerendszer átszervezésére vonatkozó elképzeléseit Erdei Ferencsel együtt dolgozta ki, s ezek a Nemzeti Parasztpárt hivatalos javaslataként megjelentek a « Szabad Szó » 1946. július 17.-i számában. Az ízig-vérig demokratikus szellemű — s máig időszerű! — reformjavaslat sorsa a teljes mellőzés volt. A felülről szervezett kommunista államrendszer kitűnően megtalálta számítását a hagyományos megyeszervezetben.

A két alábbi írás röviddel Bibó halála előtt kéziratot formában terjedt Magyarországon és Erdélyben (l. a romániai Bíró* Péter idevágó fejtegetéseit a Magyar Füzetek 3. kötetében, 103-107. o.). Nyomtatásban ezúttal jelennek meg először.

I. TERÜLETI REFORM VÁROSKÖRNYÉKEK ALAPJÁN

.....

A megyék fejlődésképtelenségének van egy demokratikus reformokkal és választásokkal önmagában nem orvosolható oka is, és ez *területi* szerkezetük elavult volta. Amíg a vármegye a birtokos nemesség önkormányzati szerve volt, addig az önkormányzatban valóban részes személyek száma úgy oszlott meg, hogy egy-egy megye valóságos érdekközösséget jelenthetett, ami minden önkormányzati élet legfőbb előfeltétele. Amint azonban a megye nemesi vármegyéből átalakult modern közigazgatási egységgé, abban a percben a tömegekre is kiterjedő új, valóságos önkormányzati élet megindulását, minden egyéb tényezőktől függetlenül is nehezzé tette az, hogy a régi megyék többsége ehhez túl nagy volt. Nem beszélve Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéről, mely Vác és Kiskunhalas között tételezett fel érdekközösséget és együttes helyi közéletet, nemkevésbé nehéz volt ugyanezt Jászberény és Dévaványa, Pápa és Enying vagy Sümeg és Nagykanizsa között megtalálni. Még az olyan aránylag szerencsés központtal bíró vármegyék is, mint Somogy, Szabolcs, Borsod, vagy Vas is túlságosan nagy egységet foglaltak magukban ahhoz, hogy a székeltyől távol eső falvakat, amelyekből a megyék lakosságának többsége kikerült, valóságos közéletet élő önkormányzati egységbe tudta volna összefogni. A történeti területtel bíró magyar vármegyék tehát nemcsak azért nem voltak eleven önkormányzatok, mert egy megmerevedett feudális és bürokratikus megyei vezetőréteg nem engedte be a népet az önkormányzat sáncaiba, hanem azért is, mert a nép ezeket a megyei kereteket még annyira sem ostromolta, amennyire a politikai szabadság

országos, községi, vagy városi kereteit több-kevesebb sikerrel mégis csak megpróbálta ostromolni. A vármegye csak rendészeti szervként jelent meg számára, s még az is elsősorban a járási vezetőn, a főszolgabírón keresztül. Valóban a nép többségének érdekköre is általában a járási mértékű egységekig terjedt ki, viszont a járásoknak a megyei kereten belül saját önkormányzatuk, tisztújításuk, képviselőtestületük, költségvetésük nem volt.

Ezek után nem csodálkozhatunk, hogy a magyar élet új, demokratikus fordulata szerte az országban azonnal eleven önkormányzati életet hozott a községekbe, városokba, sőt a járásokba is, ellenben a megyei keret demokratikus birtokba vételére nem mutatkozott igény. A megyei Nemzeti Bizottságokat csupán a közigazgatást ideiglenesen rendező 1030/1945. M.É. sz. rendelet előírása alapján állították fel, azokat is csak azért, hogy közreműködjenek a megyei törvényhatósági bizottságok újrafelállításában. Az így elindult megyei életben azóta sem buzog különösebben eleven közélet.

Magam láttam — már a demokratikus átalakulás után — olyan megyei törvényhatósági bizottság tárgysorozatot, mely kezdődött a főjegyző működési pótlékával és végződött az útkaparó özvegyének kegydíjával, s a kettő között kizárólag személyi ügyek foglaltak helyet. S a kezemben volt egy megye demokratikus, sőt baloldali alispánjának felterjesztése is, mely arra a kérdésre, milyen intézkedésekkel lehetne a megyei ügyintézkést racionalizálni, és eredményessé tenni, 10 oldalon keresztül tett javaslatot arra, hogy mi minden hatáskört kellene *még elvenni* a megyétől, és vagy a minisztériumokra, vagy a szakigazgatásokra, vagy a járásokra bízni avégből, hogy azután a megye még a mainál is jobban átalakulhasson tisztviselőválasztó és belső személyi ügyeket intéző apparátussá. Ma sincs komoly jele annak, hogy a

megye, mint területi egység mögött létezne eleven, önkormányzati igénnyel bíró közösség, mely nemcsak alispánt választ, bizottságokat küld ki, tisztviselőket nyugdíjaz, hanem közvéleménnyel rendelkezik, közös vállalkozásokba kezd, intézményeket alapít, és a maga területének egész gazdasági és társadalmi életét az érdekeltség teljes közelségével kíséri figyelemmel.

Az következik-e ebből, hogy ezekután Magyarországon a községen túlmenő területi önkormányzatra nincs is szükség, s az önkormányzati élet szükségleteit és a demokratikus magyar politikai nevelődés kívánalmait ki lehet elégíteni azzal, hogy a halottá vált vármegyei önkormányzat helyett az eddiginél sokkal erősebb községi önkormányzatot építünk ki? Véleményünk szerint semmiképpen sem. Ez ugyanis csupán a városok és a nagyobb városias községek számára volna magában kielégítő, ellenben a kisebb községekben, vagy külterületeken élő magyarság számára a nagyon fontos községi önkormányzat mellett valami másra is szükség van. Az önkormányzati életnek éppen az az egyik legfőbb jelentősége, hogy Magyarország elhanyagolt és hátramaradt paraszt-sága számára a kisközségi egységeken és azok vicinális látókörén túlmenő politikai nevelődési gazdasági és kulturális távlatokat nyisson meg. Ezt a távlatot a falusi és tanyai lakosság egy olyan egységben találhatja meg, amely elég kicsi ahhoz, hogy még eleven önigazgatási közösség kerete lehessen, de elég nagy ahhoz, hogy politikai, gazdasági és kulturális síkon szélesebb kitekintésű közösségi vállalkozások színhelye legyen. Ilyen színhelyként nyilvánvalóan az a legközelebbi városias, vagy azzá fejleszthető központ kínálkozik, ahová a környék lakossága a mindennapi életből való túlságos kiszakadás nélkül egy napi fordulóval bejár, vagy bejárhat hivatalos ügyeit intézni, piaci kapcsolatokat fenntartani, vásárolni, vagy eladni, gazdasági, termelési és fogyasztási impul-

zusokat kapni, szórakozni, művelődni és gyermekei számára az általánost meghaladó igényű iskoláztatási és elhelyezési lehetőségeket megkeresni; végül ez a közeli központ a közlekedési lehetőségek modern kifejlődése során azzá a helyé is válhat, ahol a lakosság tekintélyes része akár naponként is megfordulhat az otthon és a munkahely, vagy az otthon és az iskola közötti mindennapi helyváltoztatás során.

Az eddig mondottakból nyilvánvaló megoldásként adódik a járási önkormányzat gondolata, mely a közösségi perspektívákon túlemelkedő, az élettől elszakadt vármegyei egységeknél viszont kisebb egészségesebb egységet jelent. Valóban szerte az ország területén számos olyan, évszázadok óta létező, kiépült székhelyű, szerves és régóta alig módosult egységet alkotó járás van, mely egy valóban fennálló, bár hivatalos önkormányzati formát eddig nem nyert eleven érdekközösséget fog össze. Mindamelletts országos viszonylatban nehéz volna azt mondani, hogy a járások, úgy, ahogy most vannak, általában alkalmas önkormányzati egységek. Erről nem lehet szó már csak azért sem, mert a járásokat, s azok határait a valóságos belső erőktől függetlenül, tisztán közigazgatási célszerűségből hozta létre s módosította a vármegye és a központi hatalom, s ennek során helyenként egészen szűk és kicsinyes szempontok voltak az irányadók.

Mielőtt azonban a helyesebb és célszerűbb járási beosztás és az ennek alapján megvalósítható önkormányzati keretek kérdésébe belemennénk, vizsgálat alá kell vennünk egy figyelemreméltó tény, amelynek számbavétele nélkül ezt a kérdést magyar földön helyesen megoldani nem lehet. Ez a figyelemreméltó tény az, hogy Magyarországnak egy tekintélyes részén, a nagy magyar Alföldön, az agrárlakosság igen nagy hányada, kb. egy harmada, ellentétben az ország többi

részének agrárlakosságával, nem nagy- és kisközségekben, s ennek megfelelően nem járási keretekben él. Az ország e részének egy különleges települési és szervezeti forma a jellemzője: a tanyás alföldi mezőváros. Az Alföldön 22 ilyen törvényhatósági jogú vagy megyei város van, amely a városi magon kívül tanyarendszerben élő, földműves foglalkozást folytató, agrárjellegű lakosságot is magában foglal és igazgat. Ennek a tanyai lakosságnak a helyzetéről az utóbbi három évtizedben közigazgatási szempontból a legellentétesebb nézetek kerültek napvilágra. A második világháborút megelőző évtizedekben uralkodóvá vált az a hang, mely keservesen síránkozott a tanyák lakosságának — számos helyen valóban meglevő — kétségbeejtő kultúrális, közlekedési és igazgatási elhanyagoltságán és legfőbb célul azt tűzte ki, hogy az alföldi nagyhatárú városoknak ezeken a külterületein lehetőleg minél hamarabb dunántúli stílusú falvak alakuljanak, melyek azután zökkenő nélkül fölvehessék a nagy és kisközség ismert formáit. Csodálatosképpen azonban ezek a külterületi helyek, még olyankor is, amikor valóban faluszerű településeket hoztak létre, egyáltalán nem siettek azzal, hogy nagyközséggé alakulhassanak, s ezáltal a város fennhatósága alól a főszolgabíró fennhatósága alá kerüljenek. Minden jel arra mutat, hogy meglehetősen határozott tudomásuk volt arról a különbségről, ami a városi élet elevenebb önkormányzata s valóságosabb szabadsága, és a vármegyei és járási főbírói uralom szabadsághiánya között volt. Azok ugyanis, akik csupán a házak és a települési helyek elhelyezkedését, jobb, vagy rosszabb közlekedését vizsgálták, elfelejtettek egy lényeges momentumot, azt, hogy ezek a városok, bármennyire meg voltak is terhelve a magyar politikai, társadalmi és önkormányzati élet általánosan ismert tehertételeivel, azért minden kasztszellem, civisgőg és kizsákmányolás mellett is az önkormányzati életnek, a közvélemény formálódásnak

és érdekközösségnek valóságos és élő egységei voltak. Szemben a történelmi vármegyékkel, amelyek az utóbbi évszázadban élettelenek voltak akkor is és ott is, ahol némi patriarchális népszerűtetet, szociális gondoskodást és szakszerű reformigyekezetet próbáltak felmutatni.

Azok, akik nem térképről, nem statisztikákból és nem vonatablakból, hanem közlelről ismerték ezeknek a nagyhatárú tanyás városoknak a települési és társadalmi szerkezetét, élükön Györffy Istvánnal és Erdei Ferencel, kezdettől fogva tudták, hogy a szántóföldeken egyedül álló tanyaépület nem jelent feltétlenül elhagyatottságot és számkivetettséget; a tanyás település eredeti szerkezete és ma is élő, bár már nem mindenütt megvalósuló rendező elve az volt, hogy a tanya nem lakóhely, hanem a gazdálkodásnak a szükséghez szabott, szűkösen felállított színhelye. Ennek megfelelően a tanyás mezővárosok lakosságának túlnyomó része úgy rendezkedett be, vagy legalább is úgy igyekezett berendezkedni, hogy volt egy városi háza, ahol született, iskolába járt, házasodott, közéletet élt, telet és öregségére visszavonult, és volt egy lényegesen szűkebb, éppen csak a legelemibb szükségleteket kielégítő tanyája, ahol munkaidőben s élete munkabíró szakaszaiban tartózkodott. Természetesen ez a települési rendszer nem maradhatott általános, hanem igen sok helyen egyszerűen az lett belőle, hogy a tehetősebbek éltek a városban, a szegényebbek pedig bérlőként, felesként, tanyásokként, vagy földhöz ragadt kisbirtokosokként a tanyai földeken. Az alapgondolatnak ez az eltorzulása azonban nem változtat azon, hogy maga az alapelv, amint azt Erdei Ferenc kifejtette, rendkívül figyelemreméltó egy demokratikus és realista országrendező terv számára, s érdemes végig gondolni nemcsak hosszú használatra, hanem utánoszható például az egész világ számára is, mert egy világprobléma megoldásának magját foglalja magában. Ez a világprobléma a földműves

foglalkozástól való menekülés problémája. Semmiféle jámbor és kegyes törekvés, mely vissza próbálja fordítani a magasabb életszínlet, szabadabb emberi életet, könnyebben kielégíthető kultúrális és szórakozási igényeket kereső földműves tömegeknek a városba való tódulását, eddig nem járt sikerrel és ezután sem fog sikerrel járni. Az egyedüli megoldás a földműves élet feltételeinek olyan mértékben emberivé, s ami ezzel egyet jelent, olyan mértékben városivá tétele, hogy a földművelő foglalkozású embernek ne kelljen és ne legyen mitől menekülnie, mert földműves foglalkozása mellett is tagja lehet egy szabad és emberi perspektívát nyújtó urbanus közösségnek. A földműves foglalkozásnak és az urbanus kereteknek az az egybeszervezése, melyet az alföldi mezővárosok következetesen meg nem valósítottak, de nyersen és vázaltszerűen mégis csak felvetettek, azt jelenti, hogy egy földműves foglalkozású ember a hétnek, az évnek és az életnek a gazdasági munka által lekötött időszakait a földhöz, a gazdasághoz, a munkához közel, esetleg a várostól aránylag nagy távolságban tölti el, viszont a hétnek, az évnek és az életnek azokat az időszakait, melyeket a termelő munka nem köt le, a nagyobb szabadságot, szélesebb közéletet, nagyobb kultúrális perspektívákat megvalósító városi életben élhesse le.

Ha az alföldi tanyás mezővárosnak ezeket a települési és társadalom szervezési lehetőségeit a közigazgatási területi beosztás számára hasznosítani akarjuk, akkor alig juthatunk más következtetésre, mint arra, hogy az Alföld túlnyomó részén az az egység, melyre egy új területi rendezésnek fel kell épülnie, nem lehet sem a megye, sem a járás, hanem csakis a nagyhatárú tanyás mezőváros. S kiegészítésképpen meg kell találni azt a közigazgatási és önkormányzati szervezeti formát is, amellyel mód nyílik arra, hogy egy-egy ilyen város ne csak a maga ta-

nyavidékével legyen igazgatási szervezeti kapcsolatban, hanem azokkal a kisebb községekkel is, melyek az ő vonzaskörében, a tőle való egynapi bejárási távolságban helyezkednek el.

De vannak ennek a különleges gazdasági és társadalmi szerkezetnek olyan tanulságai is, melyek túlmutatnak a maga szorosan vett elterjedési övezetén, s hasznosíthatók az ország többi, falurendszerben betelepült részein is a járási beosztás megfelelő reformja számára. Ilyen értelemben vetette fel *Erdei Ferenc* „Magyar Város” c. munkájának „Országépítés városokkal” c. zárófejezetében azt a gondolatot, hogy Magyarország egész területi szervezetét meglévő, vagy kiépítendő városok köré kellene felépíteni. Ezek szerint minden önkormányzati területi egységnek egy városi központ, mint székhely és egy vele szervesen összekapcsolódó vidék szerves és szervezett egységében kell kialakulnia: a város nem öncél, mely egy szűk területen kizárólag az ottlakók számára valósít meg emberibb életet, magasabb életfeltételeket és tágabb horizontot, hanem egy olyan települési forma, mely egy tágabb vidéknek, a maga környékének a szolgálatára van rendelve. Magyarország leendő területi beosztását tehát úgy kell megalkotni, hogy minden egyes területi alapegységének legyen egy városias székhelye, mely az egység legtávolabbi pontjáról is úgy legyen elérhető, hogy a városias életben adott magasabb lehetőségek az ország minden lakosa, tehát a földműves foglalkozásúak számára is elérhetővé és használhatóvá váljanak.

Ez a gondolatmenet azt a következtetést foglalja magában, hogy az eddigi nyugat-európai típusú dunántúli és északi városainknak is ki kellene lépniük izolált városi életükből, s meg kell tanulniok, hogy a hozzájuk gravitáló vidékkel valamiféle igazgatási és önkormányzati közösségre tudjanak lépni. Ezek szerint a járások reformja során is elsősorban azokat kell megtartanunk, melyek

már egy ilyen központnak és vidékének az egységet jelentik, vagy amelyek eddigi központját aránylag könnyen lehet teljesértékű központtá fejleszteni. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy ezeket a városokat valamilye mechanikus többségi elv alapján környékük egyszerű többségi határozatai alá vessük, mert hiszen itt is rengeteg lehetősége van a majorizálást megakadályozó, paritásos szervezeti formáknak. Abban talán némi túlzás van, hogy Magyarországnak a tanyarendszert nem ismerő dunántúli és északi vidékein a vidéket a tanyarendszer mintájára kell a városi központokhoz kapcsolni: ez éppen olyan nehéz lenne, mint a tanyáknak falukká való egyesítése. Ott, ahol a falutelepülés az uralkodó, ez természetesen hosszú időig ugyanúgy fenn fog maradni, mint a tanyák. Azonban falvaknál sincs akadálya annak, hogy azokat egy tudatos és átgondolt gazdasági, közlekedési, közigazgatási és kulturális politika segítségével az eddigieknél sokkal intenzívebb közlekedéshez juttassuk az őket érdeklő legközelebbi városias centrummal. Erre nézve vetette fel Erdei Ferenc azt a gondolatot, hogy minden falu számára a városi központban olyan „falu házait” kellene felépíteni beálló és megszálló helyekkel, ügyintézési segítséggel, városban tanuló diákok számára szolgáló környezetképekkel, stb. melyek minden egyes falu számára városi támaszpontot, eleven és szerves városi kapcsolatot biztosítanak.

Egészében ez az elgondolás azt jelenti, hogy a jövő magyar önkormányzati igazgatásának a vármegyeinél sokkal egészségesebb igazgatási hagyományokkal és beidegződésekkel rendelkező városi szervezetre kellene felépülnie, és pedig nem a vidék kisemmizése, hanem a városi életbe való bekapcsolása útján. Ennek a „latin”, városra épített elgondolásnak kellene a tipikusan „germán”, nagybirtokon felépülő vármegyrendszer helyébe lépnie. Ez nem kevesebbet jelent, mint az eddigi várme-

gyék teljes és fenntartás nélküli feloszlatását, vagy legalább is eddigi szerepük felszámolását.

Az első, kézenfekvő ellenvetés ezzel az elgondolással szemben az, hogy ez a magyar közigazgatás tradicionális kereteit teljességgel és feleslegesen felforgatja, közigazgatásilag összeszokott területeket szétszabdál, másokat egyesít, a meglevő állapotokat feleslegesen felbolygatja, úgyhogy sokkal helyesebbnek látszik a régi keretek megtartása mellett azoknak új tartalommal való megtöltése. Hozzájárul ehhez az az érv, hogy ez a reform, amellet, hogy felesleges botránkozást okoz a tradíció híveinek körében, még fokozza is az országnak a második világháborúban szenvedett sebeit és zűrzavarát, talán még többletköltségekkel is jár, ugyanakkor, mikor a haladó erők számára sem ígér közvetlen politikai erőgyarapodást; sokkal helyesebb tehát a meglevő keretek között a közigazgatás minél szélesebbkörű személyi kicserélődését szorgalmazni.

Ezekre az ellenvetésekre a felelet az, hogy a vármegyék örökölt területi szerkezete éppen a magyar tradíció legélettelenebb, legkiüresedettebb részét jelenti, s annak felszámolását éppen a mélyebb és igazibb magyar tradíciók kívánják. Ilyen maga az önkormányzat magyar tradíciója, mely éppen a mai időben mutatja meg a maga spontán alakulásával azt, hogy a nép milyen egységek birtokbavételére törekszik, s melyekére nem; egyenesen szentistváni tradíció az az országrendezés, melynek kiindulása egy-egy központ és az onnan igazgatható környék szervezeti összekapcsolása: mindenek felett egészen sajátos, eleven és életképes magyar tradíció a nagyhatárú tanyás mezővárosban megtestesült települési elv: az agrárvidéknek az urbánus központtal való szervezeti együttmaradása. Továbbá: éppen az ország jelenlegi fenékgig felkavart állapota az, amikor ilyen kezdeményezéseknek helye és ideje van. Nem véletlen, hogy a forradalmi

Franciaország éppen legzűrzavarosabb első éveiben nem sajnálta a fáradságot a régi francia területi beosztás teljes megszüntetésétől és egy új, radikális és racionális területi beosztás bevezetésétől, mely sokkal nagyobb mértékben volt független mindennemű tradíciótól, mint a fentiekben vázolt magyar elgondolás. Semmi sem volna kártékonyabb, mint az országot a meglevő rossz keretek között konszolidálni, ezáltal azokat megerősíteni és kockáztatni azt a veszélyt, hogy a keretek élettelensége és a rossz igazgatási és hatalomgyakorlási beidegződések a nagyméretű személycserék ellenére is megmaradjanak. (Erre nézve jegyezte meg egy ízben Erdei Ferenc, hogy egy konkrét és radikális reformtervhez való viszonyulás sokkal eredményesebben „kiszűri” az alapvetően reakciós magatartásokat és beidegződéseket, mint a „megbízhatóság” absztrakt vizsgálata.)

A gyakorlati megoldás tehát az, hogy Magyarországnak túlnyomó részén, ahol a faluszerű település, s ennek folytán a járásra alapozott közigazgatási beosztás az uralkodó, az új egységeket a jelenlegi elaprózódott járási beosztás megfelelő racionalizálásával és kikerekítésével hozzuk létre. Ezzel szemben az Alföld nagyobb részén, ahol a közbeékelődő nagyhatárú tanyás mezővárosok a járási egységeket helyenként teljesen széttöredeztetik, kiindulási alapul e nagyhatárú mezővárosoknak kell szolgálniuk s ezekhez kell a körülöttük levő, közigazgatásilag eddig nem odatartozó, de közlekedési, kulturális és gazdasági szempontból odagravitáló községeket közigazgatásilag is beszervezni.

Erre vonatkozólag régtől fogva szőnyegen forgó javaslat a városkörnyéki, vagyis közigazgatásilag nem egy járáshoz, hanem egy városhoz kapcsolt község típusa, melyet a magyar viszonyokhoz alkalmazva kitűnően fel lehet használni arra, hogy általuk ezeket a tanyás mezővárosokat egész környékük valóságos közigazgatási köz-

pontjává tegyék. Eddig ugyanis a vármegyei Magyarország éppen az ilyen nagyhatárú városokban elvenebbül lüktető önkormányzati élettől való féltében helyezte a környékükön levő községek járási székhelyét egy kevésbé jelentős községbe.

Ha az új, elgondolt területi reform szemszögéből nézzük Magyarország jelenlegi közigazgatási és települési viszonyait, azt kell megállapítanunk, hogy kb. 30-40 km az a már meglehetősen szélső határ, ameddig egy-egy vidéki hely és egy-egy városi központ között még gyakori és eleven közlekedés létezhet. Azért vehetünk itt nagyobb távolságot, mert ha nemis azonnal, de távolabbi perspektívában a közlekedési lehetőségek igen nagymértű javulásával és kiépülésével számolhatunk. Ebből Magyarország fennálló települési viszonyai mellett az következik, hogy gyakorlatilag kb. 600 és 1000 km² átlagos területű és kb. 60-90 ezer főnyi lakosságú egységek tekinthetők Magyarországon olyan ideális átlagos önkormányzati egységeknek, melyeken belül egy városias központnak az egység legtávolabbi pontjával való jó és intenzív közlekedése megvalósítható. Természetesen ezek a számok megnagyobbodnak olyan helyeken, ahol a székhely nagyobb környékeket, vagy pláne egész országrészeket tápláló nagyváros. Talán legpregnansabban mutatkozik ez meg Szeged és környékén, ahol egymástól szinte szabályos távolságokra sorba következnek Makó, Hódmezővásárhely, Szentes, Orosháza, Kiskunfélegyháza, Kiskőrös, Kiskunhalas, Kalocsa, Baja és Bácsalmás körzetei mind 60-80 ezer lakossal és megfelelő területtel. A legnagyobb mértékben vigyáznunk kell azonban arra, hogy a számbeli kikerekítés jegyében ne kövessünk el erőszakot a tényeken és ha egy valóságos városias központról és hozzá valóságban kapcsolódó környékről van szó, akkor inkább fogadjunk el a fenti típusoknál kisebb, vagy nagyobb egységeket, semhogy az arányosság vagy

egyenlőség jegyében eleven egységeket önkényesen széttagolnánk, vagy össze nem tartozó egységeket önkényesen egymáshoz kötnénk. Sok helyen vannak például olyan maradék területek, ahol két, vagy több városközpont közé beékelődve, de célszerűen egyik alá sem rendelhetően kisebb egységek adódnak, kb. 400 km² területig és 40 ezer lakosig leszálló méretben.

Ha Magyarország egész területét ebből a szempontból kiindulva vizsgáljuk végig, akkor kb. 80-100 ilyen közigazgatási egység adódik, melyek közül 50-nek székhelye már meglevő törvényhatósági jogú vagy megyei város; kb. 15-20-nak a székhelye olyan — többnyire már eddig is járási központot képezett — nagyközség, melynek városi rangra emelése, különösen a 4330/1945. M.E. sz. rendeletben leírt egyszerűsített formában, minden további nélkül nemcsak lehetséges, de indokolt is; további 15-20 olyan erőteljes és fejlett nagyközség, mely meglevő irányítás és segítség mellett igen hamar várossá tudna fejlődni; van végül az ország területén 3-4 olyan vidék, amelynek megfelelő városias centruma egyáltalán nincs, vagy alig-alig van, azonban más városi, vagy várossá fejleszthető centrumoktól való nagy távolságuk parancsoló szükségességként előírja, hogy ezeknek a vidékeknek számára akár a semmiből is — gyakorlatban rendszerint egy jó fekvésű községből — várost építsünk. Erősen bízunk benne, hogy a demokratikus új Magyarországon meg lesz a kedv és bátorság ilyen vállalkozásokra is. Ha hozzátesszük, hogy Magyarországnak ezek az elhagyott, várostalan vidékei éppen azok, ahol városok helyett nagybirtokoknak egymást követő sora fogta el a levegőt a magyar nép elől (Zala nyugati része, Somogy északi része, Somogy, Tolna- és Fejér-megyék szöge. stb.), akkor mindenki előtt világossá lehet, hogy az a program, mely Magyarország néhány pontján semmiből városok építését tűzi ki feladatául nem valami erőltetett,

gyökértelenül racionális program, hanem eleven szükségleteket, eleven hiányokat akar kitölteni és kielégíteni.

.....

Az eddigi vármegyének megfelelő területi egység, a megye jövőjét, mint már mondtuk, az új városkörnyékre alapított egység nagymértékben kétségessé teszi; eddigi szerepét bizonyosan megszünteti, mert a fentebb javasolt városkörnyéki területi egységek, melyeknek országos száma 80-100-ra tehető, semmiképpen nem igényelnek maguk felett nagymegye méretű, tehát országosan 20-25 egységet jelentő felsőfokú szervezetet, sem az önkormányzat, sem az igazgatás szintjén, sem a fórumrendszer vonatkozásában. Ezzel szemben nincs lehetetlenség abban, hogy eddigi vármegyék területén létesült járások (kismegyék, városmegyék) szervei és testületei akár kötelezően, akár önkéntesen bizonyos, csak együttesen megoldható feladatok céljából — például közös gazdasági, vagy kulturális létesítmények, főiskolák, kutatóintézetek, színházak stb. — felállítására vagy fenntartására valamiféle közös szervezett, közös bizottságokat, munkacsoportokat kialakítsanak akár önkormányzati testületeik közös üléseinek és tárgyalásainak formájában. Annál is inkább, mert, mint láttuk, ilyen önkormányzatok közötti közösségek létesítését maga az alapvető városkörnyék-szervezés is megkívánja, ami egyben tágabb közös szervezetek számára is mintákat nyújthat.

A vármegyének mint igazgatási szintnek a megszűnése viszont felveti azt a kérdést, hogy nem szükséges-e az igazgatás és önkormányzat új, kisebb, városkörnyéki alap-egysége és a központi államhatalom között valahol új, közbenső hatásköri szintet létesíteni. A magyar központi igazgatás már eddig is nehézkesen dolgozott 36 további végrehajtó egységgel (25 vármegyével és 11 törvényhatósági jogú várossal), amely szám nagyobb volt annál, mint amit központilag jól át lehet tekinteni és hatéko-

nyan igazgatni. Szüksége látszik tehát az eddigi vármegyéknél nagyobb, országrésznyi, nagytájnyi, *kerületi* jellegű területi egységek létesítésének, melyek igazgatási szervezete egyrészt az egyes törvényhatóságok összefogásának és felügyeletének, másrészt a felduzzadt központi igazgatás decentralizálásának feladatát látná el Kb. 6-7 ilyen egységgel volna érdemes számolni, melyek az ország legnagyobb városai, mint városközpontok körül gazdaságilag és kultúrálisan is sajátos igényekkel bíró egységeket jelentenek, bár nem valószínű, hogy ezek keretében jelentős önkormányzati igény is fellépne.

Meg kell jegyeznünk, hogy az egész reform költségei, annak ellenére, hogy az ország alapvető egységeinek számát 36-ról 80-100-ra növeli, aligha emelkedne akár csak megközelítőleg ebben az arányban, mert hiszen az új egységek alapjául mindenképp ott van a maguk meglevő szervezetével 15-20 alföldi mezőváros, és 70-80 járás, s ugyanakkor ez a reform 25 megyei szervezet és 50-60 eddigi járási szervezet megszűnését is jelentené.

.....

II. JELLEGZETES KÓRFORMÁK

Az 1867-es kiegyezés után következő magyar államélet, s vele együtt a magyar közigazgatás szervi betegségeinek gyökerét egy szóban kifejezhetjük: *őszinteség-hiány*.

Kiindult ez abból, hogy valami módon át kellett hidalni a 67-es kiegyezés és az utána következő állambe rendezkedés hivatalos megjelenése és valóságos tartalma között tátongó űrt. A kiegyezés a politikai feltálatás síkján úgy szerepelt, mint a 48-as vívmányok biztosítása, a 48-as törvényekben leszögezett, de akkor megvalósulni

nem tudott nemzeti függetlenség és politikai szabadságjogok tartós és reális biztosítása és a 48-ban beindított forradalmi változások józan, evolúciós szellemű továbbvitele. A valóságban a 67-es kiegyezés a birodalom szétesésének lehetőségétől megriadt monarchia, a társadalmi forradalom lehetőségétől megriadt birtokos réteg, a fenyegető elszegényedés ellen az államhatalmi apparátus megszállására váró köznemesség és a nemzetiségek elszakadásától és a történeti Magyarország szétesésének lehetőségétől megriadt magyar nemzeti értelmiség merőben védekező szövetsége és kiegyezése volt. Ha szó is volt benne részleges függetlenségről, részleges magyar állami apparátus felállításáról és az alkotmányos kormányzás bizonyos garanciáiról, az egész kiegyezés jellegzetesen és mélyen defenzív jellege folytán csupán sok mindenfélének az őrzését, biztosítását, megállapítását jelentette, de egyáltalán nem bárminek a folytatását, amit 1848 elkezdett, vagyis semmiféle mozgást vagy haladást.

Az egész kiegyezésben nem is az volt a legtragikusabb, hogy az intézmények, a jogszabályok és a biztosítékok terén a 48-as vívmányoknak csak egy részét valószínűsítette meg: katasztrófális az egésznek ez a merőben defenzív jellege volt: az, hogy nem egy folyamatnak a továbbvitele, hanem egy egyensúlyhelyzetnek a mozdulatlan megmerevítése érdekében jött létre. Az ebből származó problémák legláthatóbban a függetlenség és az Ausztriával való viszony kérdésében váltak problémává a kiegyezés alapján álló dinasztia és a kiegyezést fejleszteni akaró erők között; de a kiegyezés nemcsak a közjogi kérdésekben, hanem a politikai és társadalmi haladás összes kérdésében egyaránt merev és mozdulatlan kompromisszum volt. A kiegyezést követő évtizedekben egymás után sor került a modern európai államiség intézményeinek és szervezeteinek a továbbfejlesztésére

vagy létrehozására; valahányszor azonban bármelyik reform arra a pontra került, hogy felmerült valamely intézmény teljesértékű demokratikus kiépítésének kérdése, azonnal mozgásba jöttek azok az erők, amelyeknek defenzív biztonságát a kiegyezés szolgálta. Egymás után létesültek olyan intézmények, amelyek papírformájuk szerint a modern európai államberendezés idevonatkozó szabályainak megfelelően a demokratikus államépítést és a hatalmi pozíciók demokratikus elosztását szolgálták, ugyanakkor azonban tartalmaztak valamilyen eldugott klauzulát, amelynek révén a kiegyezést haszonélvező és a demokratikus önkormányzat játékszabályaitól idegen tényezők a maguk helyzetét biztosíthatták. Kifelé és hangsúlyozottan rendszerint a nemzetiségi veszéllyel és a magyarság szupremációjának biztosításával igazolták ezeket a lényegében meghamisító jellegű intézkedéseket. Ezek azonban nemcsak a nemzetiségi, hanem a magyar tömegekkel szemben is alkalmasak voltak arra, hogy a birtokló rétegek fölényét minden vonatkozásban biztosítsák és a politikai fejlődést az európai szabású polgári önkormányzat útjától távoltartsák.

Ugyanez az őszinteség hiány jellemezte az 1918. és 1919. évi forradalmak után uralomra került ellenforradalmi kormányzatot s annak közigazgatását is. Ennek a karakterét egyrészt egy újból berendezkedő, de régi fölényes biztonságát elvesztett és a forradalmak sokkját felejtani nem tudó vezetőréteg, másrészt egy, a történelmi ország szétesésének megrázkódtatása folytán teljességgel a múlt felé fordult értelmiség adta meg. Egy felületi konszolidációnak kellett elpalástolnia a politikai erkölcsöknek az előző korszakhoz képest is feltűnő elvadulását és lesüllyedését, egy korlátozott alkotmányosságnak kellett elpalástolnia a vezetőréteg mindenre elszánt hatalomörzését; tűntető, de szűkkörű jóléti intézkedéseknek kellett elpa-

lástolniok a tömegeknek a politikai érvényesülés lehetőségéből való kizártságát.

Igy alakult ki a magyar közigazgatásnak az a legújabbkori három jellegzetes tulajdonsága, melyben őszinteség-hiánya, rosszasága és uralmi jellege egyaránt pregnánsan kifejezésre jut: a kulcshelyzetek eldugása, a személyes vonatkozású ügyek központosítása és a központi hatalomnak saját mindenhatóságába való belefulladása.

A *kulcshelyzetek eldugása* felülről kezdődik a minisztériumoknál és mindenekelőtt az egységes fogalmazói kar intézményében valósul meg. Egy átlagos magyar minisztérium vagy más nagyhivatal fogalmazói létszáma ötven és kétszáz körül mozog, akiknek bizonyos, kisebb része pusztán blankettamunkát végez, másik, nagyobb része komoly ügyintéző munkát is folytat, de teljességgel önállótlanul, személyes felelősség nélkül, s csupán egytizede, vagy legfeljebb egyötöde foglalja el a minőségi referálás, az elvi határozathozatal és az országos irányítás kulcspozícióit. Ezek a kulcspozíciók a magyar központi igazgatás jelenlegi rendszerében egészében láthatatlanok: körük lényegesen tágabb a látható hivatalfőnökökéénél, de sokkalta kisebb a legfelső szintet jelentő diplomás fogalmazói karnál. Helyzetük láthatatlan mindenekelőtt azért, mert a kulcspozíció birtoklása az ügybeosztáson múlik, azon, hogy a papíron teljesen egyenrangú fogalmazói beosztások hogyan osztiódnak el valódi képességek, személyes összeköttetések, politikai áramlatok, és merő véletlenek bizonytalan egymásrahatása alapján. A magyar közigazgatási rendszer nem ismeri a fogalmazói kar mellett a magasfokú irányítást végző külön hivatalnoki szintnek szerte a világon bevezetett intézményét, s nem véletlen, hogy nem ismeri. Egy olyan hivatalnoki szervezetben, melyben a hivatalnoki állás társadalmi hatalmi helyzetet jelent, s a hivatalnoki karok pontosan és egészen vilá-

gosan társadalmi rétegeknek felelnek meg, teljességgel idegen és lehetetlen egy olyan hivatalnoki szintnek a beillesztése, melynek jelentősége merőben munkájának minőségén múlik. Egy ilyen szint létezése mindenekelőtt annak a lehetőségét vágná el, hogy a társadalmilag a vezetőréteget képviselő, de ugyanakkor a minőségi munka terén különösebbet fel nem mutató hivatalnok a ranglétrának őt „megillető” legfelsőbb fokán érezhesse magát. A kulcspozícióknak a fogalmazó urak kásás és áttekinthetetlen tömegébe való eldugása egyben a felelősök és felelősségre vonhatók lehető láthatatlanná tételét is szolgálta: a fél, a felek, a közönség, az ország végsőleg soha nem tudta, hogy a hivatal packázásait és saját magának ebből eredő nyomorúságait kinek kell tulajdonítania: a referensnek, a főnöknek, a politikus miniszternek, a rossz jogszabálynak, avagy az Isten büntetésének.

Folytatódik a kulcspozícióknak hatalmi célok jegyében való szétkenése a magyar általános igazgatás legfontosabb helyi intézményénél, a vármegyénél. A vármegye ezt különösen az önkormányzat kérdésében valószínűsíti meg tökéletesen, mindenekelőtt a főispán és alispán viszonyában. Ez a kettősség a maga történeti kialakulásában hosszú ideig úgy rögződött, hogy a kinevezett főispán a központi hatalmat képviselő nagyúr volt, aki személyes és társadalmi súlyával érvényesítette a központi hatalom céljait a választott alispán által vezetett és képviselt megyei önkormányzattal szemben, anélkül, hogy a mindennapi döntésekig és kicsinyes pozícióharcokig leereszkedett volna. Ezt a kialakult hagyományt bontotta meg Metternichnek a negyvenes évek végén megkísérelt adminisztrátori rendszere, mely kisstílű erőszakosságokra, választások meghamisítására, embereket egyenként korrumpáló akciókra kapható engedelmes adminisztrátorokat állított a nagyúri és kényes főispánok helyébe. A Bach-korszak viszont, mely az önkormány-

zatot megszüntette, s így nem volt kénytelen számolni vele, szabályos bürokrata megyefőnököket állított a megyék élére. A kiegyezés helyreállította a főispán és alispán hagyományos kettősségét, azonban hamar kiderült, hogy a kiegyezésnek a maga „elpalástoló” politikájához valami módon veszélytelenné tett önkormányzatra van szüksége. Ezt biztosította a Tisza Kálmán féle reform, mely a főispánt tette meg a vármegye igazi fejévé, a választott alispánt pedig az önkormányzat bátor védelmezőjéből a megyei hivatalnokok főnökévé alakította. Ugyanakkor a főispán volt az irányítója a meghamisított választások egész rendszerének, úgyhogy személyében Metternich adminisztrátorainak és Bach megyefőnökeinek hagyományai egyesültek. Minthogy azonban fenn kellett tartani a hagyományos magyar megyei önkormányzat látszatát, a főispánt nem nyilvánították nyíltan a megye vezetőjévé, hanem különböző mellékesnek tűnő rendelkezések tették olyan, jelentős részben tisztviselők-ből álló bizottságok elnökévé, melyeken keresztül ő vált a megyei döntések igazi gazdájává.

A vármegyei kulcspozíciók eldugásának másik területe a megye és járás közötti hatáskörmegoszlás volt. A megyének voltak önkormányzati intézményei, s némi, eléggé élettelen önkormányzati közélet is, amely a szabad intézmény külsőségeivel ékeskedett; ezzel szemben a járás, amely elsőfokú hatóság és az egyszerű emberek számára a hatalom igazi látható góca volt, a vármegyének csupán mindennemű önkormányzat nélküli kirendeltsége volt, ahol a vármegye kiküldött szerve, a főszolgabíró a legtökéletesebb önkény jegyében igazgatott. Vagyis kirakatba tett önkormányzat mellett az önkény egy félreeső, de döntő ponton tudott érvényesülni.

A legalsóbb szinten a községi bíró és jegyző kettősségében történt meg a kulcspozíció eldugása. A kiegyezés utáni rendezés szerint egy ideig a szabadon választott

bíró volt a községi önkormányzat feje, s mellette a jegyző az írásbeli ügyek intézője. Bármekkora fölényt is jelentett a jegyző magasabb műveltségi szintje, a bíró vele szemben a község bizalmának letéteményese volt, s így bizonyos egyensúlyi helyzet állt fenn közöttük. A Tisza Kálmán-féle reform a bíróválasztást a főszolgabíró három jelöltjére korlátozta, ami a gyakorlatban a legcinkusabb módon úgy történt, hogy a főszolgabíró a saját jelöltje mellé eleve számba nem jöhető jelölteket állított. Így biztosította, hogy a bíró, elvesztvén a mögötte álló közösség bizalmának támaszát, merő báb lett a főszolgabírótól függő és nagyobb szakmai tudású jegyző kezében, miközben formálisan megtartotta a döntésre jogosult községi vezető külső jegyeit. Itt is tehát a látható önkormányzat és a palástolt önkény kettősségét találjuk.

A második jellemző vonása a magyar közigazgatás rosszaságának a *személyi ügyek központosítása*: az igazgatás körébe tartozó, vagy azzal akár legtávolabbi kapcsolatban lévő személyi pozíciók feletti döntések mindinkább fokozódó koncentrálása. Hogy egy magyar minisztérium milyen kiterjedésben koncentrált a legtávolabbi pontokon elfoglalt személyi pozíciók feletti rendelkezést, az minden emberi mértéket meghaladt. Igen, széles körre kiterjedő kinevezési rendszert megvalósított a magyar adminisztráción kívül nagyon sok más ország adminisztrációja is, és nem is kizárólag a diktatórikus jellegűek. Nem hiszem azonban, hogy volna Magyarországon kívül hely a világon, ahol egy-egy fontosabb hivatal munkájának oly nagy részét tenné ki személyi vonatkozású ügyek intézése, különböző személyi előnyök és hátrányok osztogatása és a közigazgatással távolabbi kapcsolatban lévő pozíciók kinek-juttatása feletti mérlegelés. Az ilyenféle munka arányszáma helyenként egyharmadára vagy még többre is felmegy. Ez a folyamat az ellenforradalmi kormányzás elején, a

huszas években gyorsult meg, a harmincas években a gazdasági intervencionizmus kiterjedésével egészen új területeket hódított meg magának, a negyvenes évek elején a faji megkülönböztetésre irányuló jogszabályok jegyében egészen vészes méreteket öltött, a magyar demokrácia uralomrajutása óta pedig némi kis szünet után újból felvette elhagyott medrét és a koalíciós pártkontingensek jegyében vidáman tért foglal tovább.

Ennek az egész folyamatnak a kiinduló pontját nyilvánvalóan szintén a múlt század közepén kell keresnünk, amikor az elszegényedett középnemességnek a hivatalokba való tódulása megindult. Ekkor vált a hivatali pozíció elvesztett gazdasági pozíciók pótlásának és egy egész társadalmi réteg hatalmi regenerálódásának eszközévé. A huszas években aztán egyik oldalról Magyarország megcsonkulása, a másik oldalról az alsóbb társadalmi rétegeknek az iskoláztatás irányában megnyilatkozó nyomása fölvetette az értelmiségi, mindenekelőtt a hivatali értelmiségi foglalkozások terén a szelekció kérdését. Merőben képességi szelekciót nem lehetett alkalmazni, mert ez egészen egyszerűen a dolog mögött álló rendi és osztályszerkezetet borította volna föl azáltal, hogy nem engedte volna elegendően érvényesülni a jócsaládból származás döntő szempontját. Viszont ezt a döntő szempontot nyíltan megvallani sem lehetett, mert az európai és itthoni felháborodást keltő anakronizmus lett volna. Nem maradt más hátra, mint a hazugságnak már megásott árkat tovább mélyíteni és a mindennemű személyi pozíciók felett való rendelkezést oly mértékben koncentrálni, hogy a vármegyének és a minisztériumoknak társadalmi közszellem szempontjából aránylag homogén szűrőjén keresztül továbbra is biztosítani lehessen azt a hamis helyzetet, mely az értelmiség kiképzésének és alkalmaztatásának a nyugat-európai formáin keresztül valójában egy társadalmi hierarchiát pró-

bált konzerválni. Nemsokára azonban az á-ra bé-t kellett mondani és nemcsak a hierarchia legfelsőbb fokát, a fogalmazási karba átmentett úrrendet kellett felülről megszervezni, hanem hasonlóképpen meg kellett szervezni a kiegyenlítés, a társadalmi béke és a pozíciók megfelelő elosztása jegyében a hierarchia alsóbb, számvevősegi, segédhivatali, altiszti tagozatait is. A személyi ügyek intézése kezdett egy mind nehezebben kezelhető gépezetté válni, amelynek mélyenfekvő hazugságait, komplikált szabályanyagát, áttekinthetetlen névtömegét, be nem vallott, de azért mégis számontartott szempontjait már csak néhány különleges adottságokkal bíró személy volt képes áttekinteni. Mindenütt kialakult a mindenható elnöki főnöknek s néhány elnöki beavatottnak a rendszere, mely a csiszolt érintkezés és a pontos jogszabályalkalmazás formáit csodálatos módon egyesítette önkénnyel, bizantínus engedelmességgel, és bonyolult egyensúlyozó ügyességgel.

A nagyhatalmú, de személyét előtérbe nem helyező hivatalvezető intézményét természetesen minden ország ismeri. E főnökök jelentősége azonban kiterjed az illető hivatal egész vonalára, ügyintézési szellemére, koncepciójára, célkitűzéseire, terveire is. Az, hogy speciálisan a személyzeti ügyekkel foglalkozó főnökök szereznek ilyen központi jelentőséget, jellegzetes vonása egy olyan igazgatásnak, mely a maga személyi szelekcióját képtelen valamilyen tárgyi vagy egyáltalán általános szempont szerint racionalizálni, mert azokat a szempontokat, melyeket valóban szem előtt tart, egyszerűen bevallani sem lehet.

A legsúlyosabb a dologban az, hogy ez az egész rendszer, némi megtorpanás után, a magyar demokráciában ott folytatódik tovább, ahol a felszabadulás előtt abba maradt. A demokrácia pártjai úgy látták, hogy nem tehetnek okosabbat, mint ugyanezt a rendszert a maguk

használatára átvenni és esetleg alkotóik ellen fordítani. A dolog első látásra nem is látszik olyan nehéznek; nem kell mást csinálni, mint hogy azzal az egész apparátussal, amely azelőtt azt vizsgálta, hogy valaki elegendően úriember-e, majd később azt, hogy elegendően keresztény-e, most azt vizsgálni, hogy elegendően demokrata-e ahhoz, hogy járásbíróági díjnok lehessen, hivatalos iratokat litvánra fordíthasson, vagy jegyre petróleumot árulhasson.

Konkrétan az egész apparátus mind nagyobb mértékben áttekinthetetlenné, nehezen kezelhetővé és eredménytelenné vált: mind élesebben kiütközött, mennyire nem lehet modern és minőségi értékű szelekciót ilyen rendszerre építeni, mely ugyanakkor mind elégtelenebbül szolgálta az egész apparátust mozgató rendi és osztályérdekeket is. A személyi ügyek központosítása közrejátszik abban, hogy a szakmai ügyek elintézésében is túlburjánozzanak a személyi szempontok, ami végsőleg a hivatali ügyintézés súlyos elakadását, vagy meglassúbbodását vonja maga után: a *mindenhatóság tehetetlenségbe megy át*. A minisztériumok, kezdve a minisztertől egészen az utolsó referensig, egyszerűen fuldokolnak a magánfelek és közbenjárók áradatában, hiába korlátozzák a félfogadást heti egy napra, hiába sikkasztják el azt az egy napot is, hiába bújnának a föld alá is, a társmiszterek, államtitkárok, ismerősök és jóbarátok ajánlóleveleinek és telefonjainak csatornáin keresztül végeláthatatlanul ömlik a fejükre a személyi intervenciók áradata, s a leggorombább elzárkózás sem jelent a valóságban többet, mint azt az igazságtalanságot, hogy a személyi intervenciók csak bizonyos hatalmi fokon felül és hatalmi szűrőkön keresztül tudnak érvényesülni. Minél kétségbeejtőbb az ilyen ügyek áradata, annál több szűrő és ellenőrző apparátusra van szükség, amelyeket rövid időn belül szétszaggat és rongyokká tép ugyanaz az ára-

dat. Az egész apparátus mind csikorgóbban működik és mind kibírhatatlanabb módon lassul; a protekciók és a protekció kiküszöbölésére irányuló ellenőrző apparátusok, no meg harmadikul a pénzpocsékolást megakadályozni hivatott kicsinyes jogszabályok versenyt működnek abban az irányban, hogy az egész apparátus, lehetőleg minél lassúbb, de minden körülmények között kiszámíthatatlan legyen. Ebben az áradatban a hivatalnok lassanként csak a sürgetett ügyekkel foglalkozik, amivel megerősíti az országot abban a sajnos egészében érvényes, de részletében eltúlzott tapasztalatában, hogy protekció nélkül semmit sem lehet elintézni. Ezzel előáll az a helyzet, hogy a protekciók áradata átterjed olyan ügyekre is, melyek protekció nélkül is könnyen elintézhetőek, és a valóságban is protekcióra való tekintet nélkül intéződnek el. Ilyen feltételek között egy-egy magasabb hivatali főnök egyszerűen képtelen áttekinteni a kezén átfutó és felettesek, kollegák, felek és protektorok által rajta követelt személyi ügyeknek a tömegét és szinte csodaként fogadja, hogy az általa elintézés végett elindított ügyeket bizonyos időn belül — nem túl gyorsan természetesen — elintézetten, vagy aláírásra készen viszont is látja. És valóban csoda is ez: az egész apparátusban láthatatlanul, de egyenletesen elosztott, alsóbb helyekre szorított szakszerű hivatalnoki lelkiismeretesség csodája.

Ezzel az egész áradattal szemben igazi menekülés mindaddig, amíg az egész mögött álló uralmi szemlélet épségben marad, nincsen. Az egész rendszer oly mértékben igénybeveszi, pusztítja és eredménytelenségre kárhoztatja a magas hivatali vezetésnek azt az emberfajtáját, melynek kvalitásain és munkáján végeredményben az egész közigazgatás múlik, hogy ilyen módon nem a magyar közigazgatás eredménytelenségén kell csodálkoznunk, hanem relatív eredményességén. Az egyik belebetegszik, a másik belebolondul, a harmadik megszökik, a

negyedik a maga munkájának a hatékonysága érdekében kénytelen valóságos rémuralmat berendezni, az ötödik a felelőtlen ígéretések hínárjába bonyolódik bele, a hatodik kedélyesen szabadjára ereszti az egész eltehetetlenedett hivatali mindenhatóságot minden slendriánságával és megbízhatatlanságával — arra azonban a Magyarországon adott feltételek mellett nincs lehetőség, hogy egy gyors egyenletes, korrekt, megbízhatóan szabálytisztelő, de segítségre készen eredményes, egyszóval európai igazgatás tudjon kialakulni. Mindeme jelenségek felett napirendre lehetne térni, ha közigazgatásunk egyszerűen barbár és primitív volna. Azonban nagyobb részében nem az: ezen az alapvetően és rendszeresen elrontott apparátuson belül a hivatalnoki lelkiismeretességnek, az óraműszerű pontoosságának, szakmai elmélyedésnek, a kiművelt ügyintézési hagyományoknak nemcsak egyéni esetei, hanem igen széles körre kiterjedő gócai léteznek. S ha az ember az egyik oldalon azon csodálkozik, hogyan lehet ilyen rossz rendszerben egyáltalán közigazgatni, a másik oldalon csodálkozhatik azon is, hogyan lehet ilyen jó erőket ilyen lehetetlenül rosszul használni.

Ilyen körülmények között súlyosan megnehezül az, ami a miniszterek és magas hivatali főnökök igazi feladata volna, a nagy irányvonalak megadása, a hosszúlejárátú tervek elkészítése és megvalósításuk irányítása. Aki gondosan kezében akarja tartani az ügyek intézését, az nem képes a feleket fogadni, aki kielégíti a feleket, az nem képes ügyeket intézni: Ha pedig netalán emberfeletti munkával helytáll mind a két téren, akkor bizonyos, hogy kevés ideje marad a nagy átfogó tervek számára...

A kelet-európai kisállamok nyomorúsága (1946)

Részlet a fenti címen 1946-ban az «Új Magyarország» c. hetilapban, majd önálló brosúra formájában megjelent terjedelmesebb tanulmányból. Az alanti szövegrész a tanulmány 6. fejezetét («Kelet-Európa konszolidálása») tartalmazza, úgyszólván teljesen; mindössze az első két bevezető bekezdés maradt el.

Végeredményben miről van szó Közép- és Keleteurópában? Arról, hogy ezen a területen szétrobbantak a történelmi államok és a történelmi nemzetek keretei és az összes itt élő nemzetek egymás közötti határai vitássá váltak. Nem tudom, mire alapítják azt az állítást, hogy az ebből származó zűrzavart ne lehetne konszolidálni, mert hiszen ki próbálta egyáltalán ezt a területet konszolidálni és miért? A konszolidálás lehetősége e területen egyáltalán csak 1912-ben, illetőleg 1918-ban nyílt meg, t. i. akkor, mikor szétrobbant az a két nemzetfeletti államalakulat, az oszmán birodalom és a Habsburgok birodalma, amely itt a nemzetek végleges kialakulásának útjában állott. Ha az 1918. évi békecsinálók nagyon kicsivel körültekintőbbek és gondosabbak, akkor e terület konszolidálódásának a biztos alapjait 1919 végére le tudták volna fektetni. Tudjuk, hogy ez nem sikerült. Azóta mérhetetlen nehézségek, szenvedések és barbárság ömlött ki erre a területre, azonban még mindig alig 30 esztendeje van annak, hogy van minek egyáltalán konszolidálnia. Ez pedig igazán nem olyan rettenetesen hosszú idő. Vajjon talán Nyugateurópa 30 esztendő alatt kapta meg a maga jelenlegi végleges elhatároló kereteit? Nyilván nem. S ha egyszer így áll a helyzet, akkor ne támasszunk rosszindulatúan magas igényeket e terület népeivel

szemben, akik maguk sem tagadják, hogy az egyenesvonalú, zökkenésmentes és nagyperspektívájú európai demokratikus fejlődés útjából némileg leszorultak. Annál kevésbé szabad lemondani e terület konszolidálásáról, mert hiszen 30 esztendő szörnyű zűrzavar után ma már a legvilágosabban kirajzolódik a konszolidálódás útja és a kölesönös gyűlölködések, megszállások, polgárháborúk és irtóháborúk visszahúzódnása után egészen világosan megmutatkoznak az itt stabilizálódó nemzeti keretek egymás közötti határai. Csak az kell, hogy hebehurgia és erőszakos megoldások ezt a szennyes áradatot ne irányítsák vissza erre a területre. A konszolidációt természetesen meg is lehet akadályozni, mert hiszen az nem valami elemi erő, mely mindent elsöpörve birtokba vesz egy területet, hanem egy kényes, körültekintő és könnyen meg hiúsítható emberi erőfeszítés a félelem, ostobaság és gyűlölködés erőivel szemben. A hangsúly azon van, hogy ezen a területen a konszolidáció lehetséges.

Ezt a lehetőséget a fentiekben arra alapítottuk, hogy a nemzetek egymásközötti határai kezdenek e területen végleg kirajzolódni. Igen ám. felelhetné erre valaki, de ki garantálja azt, hogy ezen a minden állandóságot nélkülöző területen a kialakuló új helyzet nem fog-e pár évtizeden belül újból felbomlani és teljesen új nemzetalakulásoknak helyet adni?

Már maga ez a kérdés is az egész keleteurópai politikai fejlődés teljes nemismeréséről tanúskodik.

Keleteurópában csak úgy, mint Nyugateurópában a nemzetek száma 1000 év óta igen keveset változott. Keleteurópában, mondjuk 600 esztendővel ezelőtt, Kr. u. 1300—1350 körül létezett lengyel, magyar, cseh, szerb, horvát, litván, román, bolgár és görög nemzet. Időközben Kr. u. 1400—1800 között megpróbált ezen a területen két alkalmi katonai és politikai vállalkozás, az ozmán birodalom és a Habsburgok birodalma az ittlévő nemzetektől független hatalmi alakulást létrehozni. Maguk alá is gyűrték egy időre e nemzeteket s politikai fejlődésüket megakasztották, de nem voltak képesek sem egyetlen itteni nemzetet megszüntetni, sem egyesítésükből valamiféle új nemzetalakulásnak az útját megindítani. A modern nemzeti mozgalmak megszületésével mind a két vállalkozás megbukott s az itt lévő régebbi nemzetek megtépázva bár, de újból napvilágra kerültek. Ma, ha körültekintünk, nagyjából ugyanazokat a nemzeteket találjuk ezen a területen, mint 600 évvel ezelőtt. Bizonyos változás történt abban, hogy a horvát és a szerb nemzetek összekapcsolódtak és az így kialakult jugoszláv közösség magához vonzott néhány, eddig nemzeti szempontból bizonytalanul elhelyezkedő szláv népet, mindenek előtt a szlovéneket. A román nemzet szorosabb egységgé vált, mint egykor, a görög nemzet pedig elszakadt a keletrómai császárság politikai folytonosságától. Új nem-

zetalakulás, vagy ahhoz hasonló összesen négy esetben történt a területen. Az egykori Észak-Magyarország területén nemzeti öntudatra jutottak a szlovákok és a magyar nemzet helyett a cseh nemzethez kapcsolódtak: ma már ebben az egész folyamatban nyílt kérdés legfeljebb csak az, hogy milyen éles határ marad a cseh nemzeti keret és a szlovák nemzeti keret között. Ezenkívül különféle ütköző területeken kialakultak az észt, lett és albán nemzetek, melyeknek szintén voltak a középkorba visszanyúló történeti előzményeik, azonban az államalapítás lehetősége csak a XX. század elején nyílt meg számukra. Végül legújabbban a litván, lett és észt nemzetek belekapcsolódtak a Szovjetunió nemzetfeletti államalakulatába. További nemzetalakulásoknak semmiféle tárgyi valószínűségük nincs Keleteurópában. Mindez pedig elég szerény változás és nem nagyobb, mint amennyivel Nyugateurópában a nemzetek zárt száma változott, ahol 1300 óta új nemzetekként a svájci, portugál, belga, holland nemzetek születtek, az angolok és skótok britekké egyesültek stb. Ami a nagyobb változás Keleteurópában, az az, hogy ezek a nemzetek egymás között nem történetileg kialakult határok szerint, hanem etnikai határok szerint határolódnak ma már el, vagyis leegyszerűsítve a dolgot, azt lehet mondani, hogy Keleteurópában az egynyelvű emberek összességéből tevődnek össze a nemzetek. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy ezen a területen nyelvi kisebbségek nem élhetnek és nyelvi szigetek nem létezhetnek, hanem azt jelenti, hogy ezen a területen a nemzetek egymás közötti elhatárolódásának a stabilizálását nem a történeti határ mentén kell keresni, mint Nyugateurópában, hanem a nyelvhatár mentén. Mindazok a kísérletek, amelyek ezen a területen nyugateurópai mintára a történeti egységekre támaszkodva többnyelvű népeket akartak egységes nemzeti tudattal megtölteni, mindenekelőtt a lengyel, a magyar és a cseh kísérlet, visszahozhatatlanul megbuktak és ezt ma körülbelül tudják is. Érdekes módon ma a siker reményében egyetlenegy kísérlet létezik, mely egy nemzeti keret számára a nyelvi határokon túlmenően is vonzó erőt tud felmutatni, ez azonban nem történeti alapon, hanem merőben a demokratikus szabadságharc egyesítő ereje alapján folyik és ez a jugoszláv kísérlet. A nemzet magját itt is a nyelvi egység alkotja, azonban az a szerep, amit a jugoszláv nemzet az európai felszabadulás ügyében magának kivívott, ma e nemzet számára a nyelvi kereten túlmenő vonzóerőt biztosít. Természetesen ennek a sikernek is csak történeti távlatból lehet a mérlegét elkészíteni, mindamellett, ha ezt a sikert szembeállítjuk a három történeti állam sikertelenségével, akkor igazat kell adnunk Ortegának, aki az angol birodalom felemelkedését és a spanyol birodalom lehanyatlását szembeállítva azt fejti ki, hogy a nemzeteket nem merőben a közös múlt, hanem ugyanannyira a közös jövő is tartja össze, vagyis az a perspektíva, mely a közösség közös tervei és

vállalkozásai számára a presztizst, az optimizmust és a lendületet megadja.

E felismerések alapján kell megtalálnunk e terület konszolidálásának útját, közelebbről egyrészt azokat az elveket, másrészt azokat a gyakorlati módszereket, melyeknek segítségével a konszolidáció folyamata megindulhat, s létrejöhet újból az a normális helyzet, melyben állam és nemzet ismét azonos kiterjedésű fogalmakká lesznek. Mindenki, aki e terület konszolidálásával foglalkozni kezd, rövid időn belül úgy érzi, hogy az örülethez kerül közel, mert teljességgel elvész a különféle oldalról felhozott elveknek és érveknek a tömkelegében. Ez azonban merő optikai csalódás. Ha felismertük azt a történeti folyamatot, mely e területen döntő volt, akkor rájövünk, hogy Közép- és Keleteurópában minden határprobléma, mely a szó komoly értelmében probléma, két szempont szembenállásából származik: az egyik valamiféle történeti állapot, status-quo, történeti érzelem vagy igény szempontja, a másik az etnikai, nyelvi hovatartozás szempontja. S a probléma mindenütt az, hogy ott, ahol a nyelvi nacionalizmus egy adott helyzetet vitássá tesz, az államhatárt át kell vinni a nyelvi határokra, de ezen közben figyelemmel kell lenni arra az ellenállásra, melyet történeti kapcsolatok, történeti érzelmek és meglevő helyzetek általában jelentenek. Így leredukálván a kérdést a lényegre, egyszerre ki tudjuk kapcsolni azokat a kártékony és közveszélyes babonákat, melyekkel az itteni határkérdéseket el szokták kódósítani.

Az első és legelterjedtebb ilyen babona az, hogy ezen a területen igazságos határt nem lehet vonni, mert annyi lehetséges ellentétes szempont van, hogy azok közül valamelyik feltétlenül sérelmet szenved. Valójában azonban csak egyetlenegy szempont van: jó határ az, amelyik a nemzeti hovatartozáshoz igazodik, az pedig Európában, vagy valamilyen történeti időpontbeli status-quot, vagy nyelvi határokat jelent. Az összes többi állítólagos szempontok: a földrajzi, gazdasági, stratégiai, kikerekítési, közlekedési és Isten tudja még miféle szempontok, melyeket divat. határkérdésekben a legsztelenebb gomolyagban felsorakoztatni, valójában teljesen hiábavalók és nagyméretű alkalmazásuk a legnagyobb bajok forrásává lesz. Nagyon vigyáznunk kell ezekre az első látásra „gyakorlati”, „racionális”, „tárgyszerű” színben feltűnő szempontokra. Az új határvonások gazdasági, közlekedési, stb. abszurdításait mindenkor igen szívesen illusztrálták azzal, hogy a határ házakat és udvarokat vág keresztül és miatta egyes falvak lakossága a legközelebbi város piacára csak határátlépési igazolvánnyal juthat be. A magyar irredentának volt kedvenc eljárása, hogy jámbor külföldieket elhurcolt a határra, ott megmutatott

nekik egy parasztházat, melynek konyháján vonul keresztül a határ, mire a jámbor külföldi fejcsóválva azt mondotta, hogy ez nem maradhat így; másnap ez a nyilatkozat a magyar történeti állameszme óriási győzelmeiként könyvelődött el. Ne felejtsük el azonban, hogy ezek szükségképpen előállnak ott, ahol a határ nem egy régen kialakult helyzetet rögzít meg, melyhez az egész élet régtől fogva hozzá igazodott, hanem egy új helyzet következményeit vonja le. Az egyik leggyakrabban visszatérő helyzet Közép- és Keleteurópában az, hogy valamei nyelvterület határán, azzal összefüggésben fekszik egy azonos nyelvű többséggel bíró város, melynek közvetlen környéke részben, esetleg nagyobb részben már más nyelvű. Ilyenkor kétségbeesett versenyfutás indul meg abban az irányban, hogy a várost szakítsák-e el a maga nyelvrokonaitól a vidéke kedvéért, avagy a vidéket a maga nyelvrokonaitól a város kedvéért. Bármennyire is furcsán hangzik, azt kell erre felelnünk, hogy nagy politikai távlatban a legokosabb dolog a harmadik megoldás: a nyelvhatárhoz igazodni és ennek alapján ha kell, inkább a várost és vidéket elszakítani egymástól. De az első két megoldás is még mindig sokkalta jobb, mint az, amikor az etnikai és gazdasági, vagy más szempontok egyeztetése végett olyan se hal, se hús megoldásokat találunk ki, mintamilyen Dánzig szabad város volt. A feladat ugyanis a nemzetek elhatárolása, minden megoldás tehát, mely egy területet akár azonnal, akár meghatározott időn belül, nem csatol világosan ide, vagy oda, csak arra jó, hogy felhívja a figyelmet a vita lehetőségére. Az a megbékélés, ami a nemzeti keretek megnyugtató elhatárolása nyomán meg tud születni, majd meg fogja találni a város piacára bejáró parasztok határátlépésének is a kielégítő szabályozását. Hogy ez mennyire így van, két frappáns példája is van. Az egyik Nyugateurópában Genf példája, melyet minden oldalról francia terület vesz körül, s az Isten is arra teremtette, hogy Szavója fővárosa legyen. A történelem Genfet mégsem Franciaországhoz, hanem Svájcához kapcsolta, ami rengeteg közlekedési és gazdasági bonyodalmat okoz, sőt nemzetközi jogi vitát is okozott, de semmiféle politikai problémát nem okoz a francia nemzet és a svájci nemzet egymáshoz való viszonyában. Hasonló példa Keleteurópában Sopron esete, melyet népszavazás visszacsatolt Magyarországhoz, míg az egész környező németnyelvű terület, az ú. n. Burgenland Magyarországtól Ausztriához került. A magyarok belenyugodtak a német falvak elcsatolásába, mert megnyugvást találtak a magyar történeti emlékekkel ékes városnak országuknál való megmaradásában. Ennek az lett az eredménye, hogy — noha Sopron minden gazdasági és racionális szempont szerint Burgenland „természetes” fővárosa, — az osztrák—magyar határ lett egyike azoknak a keveseknek az 1918—19. évi határok közül, amelyek mentén

lélektani megnyugvás és kiegyensúlyozódás alakult ki. Az, hogy ilyen, vagy hasonló esetekben a vonatkozó két nemzet kibékül-e egymással, vagy elkeseredett vitákba bonyolódik, nem ott dől el, hogy Poros Falu lakosságának határátlépési igazolvánnyal lehet csak bejutni Dicső Kis Város piacára, hanem azon, hogy az egyik ország fővárosában és iskoláiban ne legyen okuk politikusoknak, történelemtanároknak és iskolás gyermekeknek a nemzet nyelvét beszélő Dicső Kis Város főterén álló nemzeti emlékmű elvesztésén keseregni és a másik ország fővárosában ugyanezeknek ne legyen okuk azon kétségbeesni, hogy az elcsatolt falvak gyermekeit az iskolákban idegen népdalok éneklésére kényszerítik.

Mindez legkevésbé sem akar csúfolódás lenni: ezek az érzelmek éppen olyan tiszteletreméltók, mint azok, melyek a franciákat a chartres-i katedrálishoz, vagy az auvergnei népdalokhoz fűzik és egész gondolatmenetünknek egyik legfőbb célja annak a bemutatása, mennyire ezek a legdöntőbb tényezők e terület háborúságainak. Világért sem akarjuk kétségbevonni annak az oly sok kiváló és nagytudású szerző által vallott tételnek az igazságát, mely szerint mindeme háborúságokat valójában földesurak, monopolkapitalisták és militaristák hozzák létre: ezt a mély igazságot csupán azzal a tapasztalati ténnyel kívánnók kiegészíteni, hogy Közép- és Keleteurópában ezek a machinációk csakis akkor tudják kifutni a maguk formáját, ha a történelemtanárok és népdalgyűjtők is melléjük állanak: ezek nélkül a monopolkapitalisták és társaik tehetetlenek. Ennek egyik legszebb példája a Habsburgok birodalma, mely a földesurak Eldorádója volt, a monopolkapitalisták öröme és a szoldateszka paradicsoma és mégis megbukott, mert a történelemtanárok és a népdalkutatók ellene foglaltak állást. A gyakran hangoztatott gazdasági, közlekedési és más hasonló szempontok „okos” „gyakorlati” volta merő látszat. Mai méretek mellett ezek az országok így is, úgy is kiesinyek ahhoz, hogy önmagukban megálló földrajzi, gazdasági, stratégiai, közlekedési egységeket alkossanak. Vajjon micsoda katonai jelentősége lehet a mai világháborús méretek mellett annak, hogy két keleteurópai kis ország között a határt stratégiai okokból előre viszem a Kis Dombról a Nagy Hegyre? Annak valószínűsége, hogy ennek a ténynek valaha katonai jelentősége lesz, mondjuk tíz százalék, hogy ez a jelentőség az emberiség jövője szempontjából üdvös lesz, legfeljebb öt százalék. Ezzel szemben annak a bizonyossága, hogy a stratégiai határ okából átcsatolt kisebbség sérelmeiből háborús gyújtóanyag lesz, száz százalék. Az, hogy egyik, vagy másik ország ne szoruljon fabehozatalra, vagy olajbehozatalra, alig éri meg azt, hogy a szomszédjával ezért ne tudjon békességre jutni. Ez áll minden határvonásra, mely bármiféle gyakorlati, racionális indokolással idegen nemzetiségű területeket csatol más országhoz. A határ elsősorban mint a stabilizálódás

eszköze számít és ha a stabilizálódás véletlenül nem racionális tényezőkből alakul ki, akkor sem tragikus, ha a határ önmagában gazdaságilag, vagy földrajzilag abszurdnak mutatkozik is.

Másik ilyen babona, sőt leggyakrabban tudatos elködösítés az az állítás, hogy Európának ezen a részén a lakosság kevertsége miatt nem lehet igazságos határt vonni. Valójában szó sincs arról, hogy mindenütt, ahol néprajzi kevertség van, egyúttal probléma is volna. A nyelvi szigetek, különösen, ha telepítések eredményei, önmagukban nem jelentenek gondot: probléma ott van, ahol a nyelvi sziget mögött történeti birtoklás, vagy történeti igény is áll. Vagyis a kevertség csak ott probléma, ahol a kevert terület feletti vitában a két főszempont, a történeti (status-quo) és az etnikai szempont ütközik, vagy fonódik össze s a kevertség a történeti határról a nyelvi határra való átmenetet vagy a történeti és nyelvi igények zavarában való tájékozódást nehezíti. Ilyen helyzet pedig egész Közép- és Keleteurópában összesen 2—3 van. Ilyen volt a danzigi korridor esete, ilyen ma mindenekelőtt Erdély kérdése és ilyen az Égei-tenger északi partjáért folyó görög-bolgár vita. Ezzel szemben Közép- és Keleteurópa legkevertebb területén, a Bánátban, a szerbek és a románok aránylag igen könnyen megtalálták a maguk végleges elhatárolódását és a kevertség nem okozott problémát; a másik nagyon kevert területen, Besszarábiában, a határvita alig függött össze a különféle telepítések folytán létrejött kevertséggel.

Nem kevésbé közveszélyes babona az a tétel, hogy ezen a területen részletező gonddal határokat csinálni már csak azért sem érdemes, mert itt a megoldás úgysem a határviták elintézése, hanem valamiféle nemzetfeletti federáció létesítése, amelyen belül az egyes nemzetek közötti határok jelentőségüket veszítik. Nagyon veszélyes ez az elképzelés, mert ezen a vidéken volt már egy nemzetfeletti federáció, a Habsburgok birodalmának formájában és ez éppen azért robbant szét és merítette el ezt az egész területet a kétségbeejtő bizonytalanság hullámaiba, mert nem tudott kielégítő belső elhatárolódásokat létrehozni a benne egyesült nemzetek között. A federáció olyan, mint a házasság: nem szabad elintézetlen problémákkal belemenni, mert az a lényege, hogy új perspektívát s vele rengeteg új problémát ad fel, nem pedig az, hogy bármiféle tisztázatlan kérdés elintézését vele megvárhatjuk. Bármiféle leendő federáció csakis úgy fog működni, ha előbb a határok terén kialakul az a minimális stabilizálódás, amely a federációba egyesülés lélektani előfeltétele. A nemzetek akkor és csak akkor szoktak federációba egyesülni, ha mindegyiküknek van annyi félténivalója, hogy a federáció biztonságának szükségét érzik.

E vonatkozásban a Szovjetunió példájának az alkalmazása nem olyan egyszerű, mint azt sokan első pillanatra gondolják. Nagyon érdemes a Szovjetuniótól nemzetiségi türelmet és szervezeti megoldásokat tanulni, de ez nem jelenti azt, hogy Kelet- és Középeurópa problémája lényegében azonos volna a Szovjetunióéval. Kelet- s Középeurópában történetileg kialakult nemzetek állanak egymással szemben, amelyeknek a határai a legújabb időkben folyékonyakká váltak ugyan, de mint nemzeteknek, hosszú múltra visszanyúló történeti egzisztenciájuk van, viszont sors- és jellegbeli azonosságuk mellett is eddig életükben összefogó történeti élmények és helyzetek nem jöttek létre. A Szovjetunióban valami egészen más történt. Itt adva volt egy történetileg adott birodalom, az orosz birodalom, mely a maga nemzeti kisebbségeit 1917-ig ugyan még nem olvasztotta egybe, mindamellett az állami egybekovácsolódásnak már hosszú múltra visszanyúló előzményeit jelentette. Ezt a történetileg már meglévő birodalmat egy hatalmas és megrázó történeti eseménysorozat, a szocialista forradalom, majd a nagy honvédő háború, maradéktalanul egyetlen nemzetté forrasztotta össze. Ez az egyetlen nemzet ezek után a benne egyesült nemzetek és nemzettörödékek számára nyugodtan és gond nélkül megadta a teljes nyelvi és politikai autonómiát és még az elszakadás jogát is biztosította nekik, csakúgy, mint a brit birodalom a maga dominiumainak. Valójában azonban, csakúgy, mint a brit birodalom, komolyan nem fél ettől az elszakadástól. Közép- és Keleteurópában, még ha adódnék is a jövőben valami egységesítő és összefogó élmény, vagy ezzel egyenértékű hosszabb lejáratú fejlődés, ez a folyamat — az egész terület aránylag kis volta ellenére is — sokkal erősebb történeti realitásokkal állna szemben, mint amilyenek — egy-két kivétellel — az egykori cári birodalom különféle nemzeti kisebbségei és néptörzsei voltak.

A különféle félrevezető elvi és elméleti szempontok mellett méginkább kártékonyak a határvitákkal kapcsolatos politikai szövegek.

Kártékony babona az a status-quo-ista szólam, hogy jó határ úgy sincs, tehát azt kell stabilizálni, ami éppen van s határkérdések helyett inkább a lelki megbékélés útját kell keresni; s nem kevésbé kártékony az a revizionista szólam, hogy az élet örökös mozgás és változás és a határokat nem lehet örökérvényűen meg rögzíteni. Európa teljesen megérett arra, hogy területi állománya, ha nem is „örökre”, de hosszú időre stabilizálódjék s ez egyúttal Európa egységesedésének és további békéjének is feltétele. Ebben tehát a legnagyobb mértékben „status-quo-isták”-nak kell lennünk. Viszont stabilizálni, pláne gyors ütemben stabilizálni csak észszerű és lélektanilag elfogadható, megszokható határt lehet, ez

pedig Európában csak olyan lehet, mely igazodik a nemzeti egységek lélektanilag és szociológiailag kitapintható határaihoz. Rossz határok mellett reménytelen dolog lélektani megbékélésről beszélni, viszont a jó határt meg kell védeni az „örökös változás” mindenféle dinamikájától.

Nem kevésbé kártékony mellékvágány a határviták elmoralizálása. Ha felismertük azt, hogy a konszolidálás útja ezen a területen egészen egyszerűen az, hogy az államhatárokat hozzá kell igazítani az eltolódott nemzeti határokhöz, akkor rá kell jönnünk arra, hogy itt elsősorban nem erkölcsi igazságtételről, hanem bizonyos tárgyi helyzetek megragadásáról van szó. A leg-sürgősebb tehát az itteni határvitákkal kapcsolatban kikapcsolni azt a moralizáló beállítást, amelyet az itt lakó népek a nemzetközi fórumok színe előtt állandóan felvesznek. A politikailag rosszul álló, háborúvesztes népek morális fegyvertára az igazság hangoztatásában áll, amivel kapcsolatban ennek vagy annak a nagyhatalomnak a fenkölt és hagyományos igazságérzetére, az elnyomottak vagy földresujtottak iránt mindenkor tanúsított nagylelkűségére appellálnak és azt kívánják, hogy a békeszerződések megkötésénél semmiféle hatalmi szempont ne érvényesüljön. A politikailag jobban álló, győztes vagy legalább is magukat győztesnek tekintő országok viszont érdemeikre hivatkoznak és számláikat nyújtják be területi követelések formájában. Valójában mind az ú. n. igazság, mind az ú. n. érdem igen szimpla s rosszhiszeműen forgatott csatabárd abban az irányban, hogy egymásközötti vitáikban, melyek lényegükben kizárólag határviták, kedvezőbb pozíciót nyerjenek. A konszolidálódás feladata azonban teljességgel független mindenféle fenkölt igazságosságtól, éppúgy, mint minden hervadhatatlan érdemtől. Objektív feladatról van itt szó, objektív társadalmi és politikai tények felismeréséről és konzekvenciák levonásáról. Nem kétséges, hogy az igazságosságnak, erkölcsi elveknek és érdemeknek a határkérdések megoldásánál megvan a maguk jelentősége, de csupán annyiban, amennyiben ezek az erkölcsi elvek vagy érdemek a stabilizálódás feltételeiben közrejátsszanak. Közelebbről: van egy minimális igazságosság, amely nélkül a stabilizálódásra és a lélektani megnyugvásra számítani nem lehet, ezt tehát semmilyen körülmények között nem lehet figyelmen kívül hagyni. Viszont vannak a pillanatnyi történeti és politikai helyzetben számbajövő érdemek, melyeket bizonyos mértékig mindkét fél elismer a rendezés kiindulópontjául. Ennyiben vehetők ezek a tényezők számításba.

A népek ú. n. önrendelkezési jogát is ebben a szellemben kell értékelnünk. Nem az a kérdés, hogy ezt a jogot miből vezessük le és milyen erkölcsi érveléssel indokoljuk, hanem az, hogy alkalmas-e arra, hogy rendet csináljon Közép- és Keleteurópában.

Első pillantásra is látnivaló, hogy ez az elv jó helyen keresi a közép-és keleteurópai zavarok megoldását. Mondottuk már, hogy Közép- és Keleteurópában az egész területi összevisszaság mögött az áll, hogy ezen a területen a nemzetek az egynyelvű emberek összességeivé váltak. Aki tehát ezeket a nemzeteket jól el akarja határolni, annak történeti keretek helyett immár a nyelvi keretekhez kellett igazodnia. Az önrendelkezési jognak tehát ezen a területen az az értelme, illetőleg az lett volna az értelme, hogy rajta keresztül megoldáshoz tudjon jutni az a jellegzetes közép- és keleteurópai helyzet, hogy egy csomó ember történetileg olyan közösségekbe tartozik, melyek nem felelnek meg immár nemzeti hovatartozásának. A népek önrendelkezési joga arra lett volna jó, hogy rajta keresztül az emberek kifejezésre juttathassák nemzeti hovatartozásuknak ezt a megváltozását. Sajnos, 1919-ben a békecsinálók nem voltak képesek arra, hogy elfogadott alapelvüket következetesen alkalmazzák és Közép- és Keleteurópa új, érvényes nemzeti térképét századokra lerögzítsék. Ebben része volt politikai erőtlenségüknek, de része volt annak is, hogy Nyugateurópa a történeti határokról a nyelvi határokra való átmenet tipikus közép- és keleteurópai problémáját túlnyomórészt egészen egyszerűen nem értette. Ellenben értette a nemzetek önrendelkezési jogát, amelynek az ő számára nem a határvitákkal kapcsolatban volt értelme, hanem egész nemzeteknek elszakadási, vagy önállósulási akcióival kapcsolatban, amilyenek az Egyesült Államok megalakulása, vagy Belgium elszakadása Németalföldtől, stb. stb. Ugyanilyen alapon örömmel és helyesléssel látták, hogy Keleteurópában egyes, eddig önálló állammal nem bíró, vagy önálló államiságukat elvesztett nemzetek, mint Lengyelország, Csehszlovákia, Jugoszlávia önálló államokká alakulnak. Mikor azonban elkezdődtek ezen a területen a végeláthatatlan határviták és a világon mindenki keresztül-kasul népszavazást kért a legkülönbözőbb szomszédos területekre, akkor a nyugateurópai békeintézők kezdtek megzavarodni. Ők végeredményben a népek önrendelkezési jogát azért hangoztatták, hogy annak alapján egész nemzetek felszabaduljanak, nem pedig azért, hogy minden község vagy város, ahogy éppen eszébe jut, követeljen népszavazást és egyik nemzettől a másikhoz csatlakozzék. Nyugateurópai szemléletben, amely az állami keretek történetileg stabil kialakulására volt alapozva, a szüntelen népszavazás és a velejáró izgalmak egyáltalán nem mutatkoztak a béke szempontjából kívánatos módszereknek. S ez volt az a pont, ahol a nemzetek önrendelkezésének elve nem volt világosan hozzáigazítva ahhoz a konkrét szükséglet-hez, melynek megoldására Közép- és Keleteurópában használni kellett. Minthogy pedig az 1919-es békecsinálóknak ettől függetlenül is terhükre volt s erejükön felül volt az önrendelkezési jog minden vonalon való következetes alkalmazása, örömmel le is

tettek róla. Az elvek eme felrugásának megvolt a maga része a német sérelmi politika s rajta keresztül a hitlerizmus létrejöttelében. Ez utóbbi viszont az önrendelkezési elvre pusztán ürügyként hivatkozott egy mániákus hatalmi politika érdekében, amivel azután betetőződött az egész gondolat diszkreditálása. Ma még emlegetni sem nagyon tanácsos, mert kész rá a felelet: túl sokat hallottunk a népek önrendelkezéséről Hitler szájából.

Szegezzük le mindenesetre, hogy a népek önrendelkezési joga nem München-t jelent, hanem népszavazást. Kétségtelen azonban, hogy ma ezzel szemben is meglehetősen bizalmatlanság uralkodik. Valóban, ha a népek önrendelkezési joga alatt azt értjük, hogy a népszavazásból valami állandó és tetszés szerint előrángatható nemzetközi jogi intézményt csináljunk, akkor erre csakugyan semmi szükség nincsen. Minden konszolidáció ott kezdődik, amikor kialakul egy olyan állapot, melyben bizonyos alapvető kérdésekben nincs vita. Nemzetközi síkon mindenekelőtt a határok kérdése ilyen. Semmiképpen sem kívánatos tehát, hogy ezt bármikor, bárhol vitássá lehessen tenni. De még valóban meglévő vagy fellépő viták esetén sincs erre mindig szükség: Közép- és Kelet-Európában az etnikai, nyelvi határokat a statisztika vagy több egybevetett statisztika alapján rendszerint nagyobb nehézség nélkül meg lehet állapítani. Egyenesen káros népszavazást rendezni pl. olyan területeken, ahol gyérszámú másnyelvű nagybirtokosok befolyásolni tudják a — többnyire elmaradt — lakosság szavazatait, holott a közép- és kelet-európai történeti fejlődés ismeretében nem vitás, hogy a nemzetalakulás folyamata azért itt is a nyelvi hovatartozás alapján dől el. Ebből a szempontból kétes értékűek voltak a sziléziai és keletporoszországi népszavazások, amelyek nyilvánvalóan lengyelnyelvű, de német földesúri és kapitalisztikus nyomás alatt álló területeken nagyszámú német érzelmű tömegeket mutattak ki, holott valószínű, hogy ezeknek csak kis része volt nyelvileg és érzelmileg német, nagyobb része nyelvileg lengyel, érzelmileg pedig még öntudatlan volt. A népszavazás igazi területe nem a nagy, nyelvileg homogén területek megszavaztatása, hanem elsősorban a nyelvterületek határain fekvő és vitássá vált városok megszavaztatása. Ez annál is inkább fontos, mert a történeti határról a nyelvi határra való átmenet során a legsúlyosabb és a legnehezebben megoldható lélektani probléma éppen a bizonyos területekhez fűződő történeti érzelmek feloldása, amelyek az esetek 90 százalékában városokhoz, azok lakosságához, emlékeihez és köveihez fűződnek. Ilyen esetben a lélektani megnyugvás szempontjából komoly jelentősége van annak, hogy az illető város lakossága népszavazással határozzon, mert akár a történeti kapcsolatok ellenére, akár azoknak meg-

felelően üt ki a népszavazás, mindenképpen elősegíti a belenyugvás és lemondás folyamatát.

Ha tehát a népszavazást gyakorlatilag fel akarjuk használni Európa stabilizálására, akkor két dologra kell vigyázni: az egyik az, hogy ne alkalmazzunk népszavazást ott, ahol a nyelvi határok világosak, hanem lehetőleg csak a nyelvi határok egyes kritikus pontjain. Másodszor pedig ne feledjük el, hogy a népszavazás akkor ér valamit, ha a stabilizálódás eszköze, nem pedig a zavarkeltésé; ne használjuk tehát stabil határok vitássá tételére és egyugyanazon helyen semmi körülmények között se lehessen megismételni. A szociológia síkján elismerhetjük, hogy egy megismételt népszavazás kiüthet ellenkezőképpen is, de a nemzetközi jog síkján tartanunk kell azt az axiomát, hogy az egyszer megejtett népszavazásnak irányadónak kell lennie és azt megismételni nem szabad. Ha ebből engedünk, akkor a népszavazás megszűnik a konszolidáció eszköze lenni s ezzel minden értékét elveszti.

Az a felismerés, hogy Közép- és Kelet Európában a nyelvi határok váltak a nemzetek elhatárolóivá, egy új és kihatásaiban igen félelmetes megoldást is felvetett: a népcserék és a kitelepítés megoldását. Ezt a módszert először görög-török viszonylatban próbálták ki, s bár ez a népcseré maga igen rendezetlen, tumultuózus és nem emberséges formában zajlott le, eredményeiben meglepő volt és utánzásra csábított: az évszázadokra visszamenő s évszázadosnak ígérkező török-görög ellenségeskedés alig 10 esztendő alatt megszűnt. A második világháború folyamán azonban Hitler már egészen egyszerűen arra használta fel a népcseré lehetőségeit, hogy egészen távolfekvő területek német lakosságát telepítette le — az őslakosságot kidobva — a német nyelvhatár mentére, egyszerűen a német politikai határ kiterjesztése céljából. Visszahozta a németeket evégből olyan területekről is, ahol azok semmiféle kisebbségi problémát nem okoztak. Azáltal viszont, hogy a német nyelvterület peremén letelepítette őket és az ottani lakosságot kimozdította a helyéből, vagy kiirtotta, szörnyű ellenségeség magvát hintette el. A telepítés ilyen módon, ahelyett, hogy a stabilizálódás forrásává lett volna, a bizonytalanság forrásává lett.

Végzetes következményekkel járna Európa további fejlődésére, ha ennek a hitleri találmánynak az alkalmazása az Egyesült Nemzetek oldaláról válnék állandó gyakorlattá. Azt jelentené ez, hogy megszűnne az az utolsó támpont, amely Európában a határok stabilizálásánál egyáltalán támpont lehet: a lakosság állandósága. A nemzetek többé nem arra várnának, hogy bizonyos területeket megkapjanak, hanem olyan kedvező történeti alkalmakra várnának, amikor lehetséges lesz számukra bármekkora általuk ígé-

nyelt területéről az egész idegennyelvű lakosságot kitelepíteni. Teljesen kizárni a népcseré lehetőségét nem kell, de ha nem akarjuk Európát a hontalan tömegek országútvá tenni, itt az ideje a népcseré módszerével kapcsolatban határozott elvek formájában leszögezni azokat a tanulságokat, melyek egyrészt a török-görög népcseréből, másrészt az azóta lefolyt kitelepítésekől levonhatók. Kiindulópont az, hogy népcserének akkor van helye, amikor bizonyos területeken a néprajzi határt fizikailag nem lehet követni, viszont az ellentétek kiéleződése miatt a történeti állapotot vagy a status-quot sem lehet fenntartani. A leghatározottabban ki kellene ezenfelül mondani azt is, hogy népcseré csakis kölcsönösségi alapon, csakis a nemzetek közösségének határozata alapján és ellenőrzése mellett történhetik s ha egyszer így lefolyt, vissza nem csinálható. Ha ezt nem szögezzük le elég szilárdan, akkor a népcserének amúgy is kétélű fegyvere teljességgel a szerzői ellen fog visszafordulni s az európai konszolidáció eszközéből a legvadabb anarchia kiindulópontjává válik.

Tervezet és memorandum (1956 és 1957)

Az alábbiakban az olvasó teljes szövegében találja meg Bibó István 1956 november 4.-e és 9.-e között fogalmazott kibontakozási javaslatát és az 1957. tavaszán külföldre juttatott emlékiratát a magyar helyzetről a világhelyzettel való összefüggésében.

A két szöveg keletkezésének körülményeit lásd fentebb, Szabó Zoltán bevezetésében.

Bibó István 1956. november 4.-én írott kiáltványát ugyanez a bevezetés tartalmazza.

Tervezet a magyar kérdés kompromisszumos megoldására (1956)

1956. november

Magyarország második szovjet megszállása súlyos és előidőzőinek szinte megoldhatatlan helyzetet teremtett. Elemei a következők:

1. A szovjet csapatok azzal az indokolással szállták meg Magyarországot, hogy a rendet akarják helyreállítani. Valójában az ország elhatározott ellenállási szándéka és a forradalom által teremtett harci kedv folytán az a helyzet, hogy mindaddig, amíg a szovjet csapatok az országban tartózkodnak, az ország konszolidálása egyszerűen lehetetlen: a legkülönbözőbb pontokon, minden szervezés nélkül heteken, sőt hónapokon át újra és újra fellángolhat a harc mindaddig, amíg itt vannak a szovjet csapatok.

2. A szovjet megszállás által hivatalba léptetett kormány azt hangoztatja, hogy a rend helyreállítása után megállapodik a szovjet csapatok kivonására nézve; valójában az ország lakosságának politikai erejét ismerve, bizonyosra vehetjük, hogy amint a szovjet csapatok kihúzzák a lábukat az országból, ez a kormány összeomlik, s vele omlik annak szovjetbarát külpolitikai orientációja és a szocialista vívmányok fenntartásának általa próbált módja. Ez a kormány tehát kénytelen a végtelenségig meghosszabbítani a szovjet csapatok jelenlétét, ami viszont a rend helyreállítását lehetetlenné teszi.

3. Annak feltételei tehát, hogy a szovjet csapatok a szovjet céloknak eddig megkísérelt módon való elérése után kivonuljanak, teljességgel nincsenek, nem is lehetnek meg, ezzel szemben a nemzetközi helyzet a szovjet csapatok kivonulását a legparancsólóbban sürgeti.

4. A szocializmusnak egypártrendszer útján való fenntartása Magyarországon lehetetlenné vált, mert a szovjet csapatok behívása az első esetben az MDP, a második állítólagos behívása pedig a Szocialista munkáspárt és az esetleg rájuk támaszkodó kormányok tekintélyét megsemmisítette. Komoly és tekintélyes többpártrendszer nélkül tehát Magyarországot kormányozni nem lehet, annál is inkább, mert az egyetlen kommunista, akinek a magyar nép előtt tekintélye megmaradt, Nagy Imre szintén a többpártrendszer mellett foglalt állást.

5. A Szovjetunió és az általa hivatalba léptetett kormány attól fél, és joggal, hogy a szovjet csapatok kivonása, s az általános választások olyan helyzetet teremtenek, mely végsőleg országos ortodox kapitalista restaurációhoz, a volt kommunistáknak az összes állami hivatalokból és felelős állásokból való elkergetéséhez, ókonzervatív politikai körök komoly, esetleg döntő érvényesüléséhez vezet, és Magyarországot a keleteurópai szocialista országok testébe ékelődött nyugati ékké teszi. Az az állítás, hogy Nagy Imre kormánya idején így lett volna, nem igaz. Mindezek a tényezők jelentkeztek ugyan, de az éppen megalakult kormánynak lett volna elég tekintélye és ereje ahhoz, hogy ezen néhány napon belül segítsen. Komolytalan és cinikus tehát az az állítás, hogy e jelenségekre a válasz a szovjet megszállás, mely nyilván sokkal inkább a nemzetközi helyzet vélt változásában gyökerezett. Az azonban valószínű, hogy az említett belpolitikai jelenségektől megrémített kommunisták lelkiállapota biztatást és bátorítást jelentett a Szovjetunió elhatározásához. Egy megváltozott külpolitikai helyzetben viszont, amelyben minden szempont a szovjet csapatok minél gyorsabb kivonását követeli, elképzelhető, hogy a kapitalista, antikommunista és ókonzervatív restauráció veszélyének egy jólformulázott és nemzetközileg garantált kiegyezés keretében való elhárítása biztatóan hatna a szovjet elhatározásokra.

6. Meg kell gondolni, hogy az ortodox kapitalista, antikommunista és ókonzervatív restauráció elhárítása nemcsak a Szovjetunió és a kommunisták gondja, hanem a magyar forradalmat végrehajtó és vérével győzelemre vívő, többségében nem kommunista, de túlnyomó többségében magát szocialistának valló ifjúságé, munkásságé és katonaságé is; erkölcsileg is megengedhetetlen, de a szabad magyar belpolitikai fejlődés számára is veszedelmes, ha a forradalmárok vérével megszerzett szabadságnak az idősebb korosztályok szavazatai révén restaurációs erők lennének a haszonélvezői.

7. Meg kell gondolni azt is, hogy egy ilyen restaurációs fordulat, mely Magyarországot nyugati ékké tenné csupa kommunista országok között, egyrészt állandó táplálója lenne újabb agressziós terveknek, másrészt elriasztó lenne a többi népi demokráciák szabadságszerető kommunistái számára, ha saját rezsimjük liberalizálásáról lesz szó. Ezzel szemben egy olyan megoldás, amely a szocialista vívmányokat a szabadságintézmények garanciáival kapcsolja össze, követésre biztató példát jelentene.

Mindezekre tekintettel van az alábbi kibontakozási tervzet, mely minden elvi engedmény nélkül tartalmaz, méltányos kiegyezés formájában megjelenő megoldást.

1. Kormányzati kiindulópont a november 3-án megalkult utolsó törvényes magyar kormány, Nagy Imre elnöklete alatt.

A kormány törvényességét az 1956 október 23-i magyar forradalomból vezeti le, nem pedig az 1949-es Rákosi-féle alkotmányból.

2. (A. alternatíva.) Külpolitikai megoldás az, hogy Magyarország kilép a varsói szerződés katonai kapcsolatából és benne marad mind az európai béke és biztonság kérdéseivel foglalkozó konzultatív egyezményben, feltéve, hogy ugyanilyen feltételek mellett Jugoszlávia is belép.

2. (B. alternatíva.) Külpolitikai megoldás az, hogy Magyarország kilép a varsói szerződésből és a Szovjetunióval kétoldali megállapodást köt.

3. A kommunisták helyzetére vonatkozó biztosítékok:

a) Amnesztia minden néven nevezendő politikai bűncselekményre, valamint minden cselekményre, melyről megállapítható, hogy becsületes politikai meggyőződésből származik; a halálbüntetés eltörlése.

b) Az állami és üzemi apparátus reorganizálása minőségi kiválasztás alapján történik, intézményes garanciákkal arra, hogy ez a reorganizáció nem fog sem a kommunisták, sem általában diplomanéklüliek vagy gyors diplomások ellen irányulni. (l. 5. e) pont.)

4. A katonai kiürítés a politikai konszolidálódással párhuzamosan 7—10 napos szakaszokban, összesen 1—1, 1—2 hónap alatt történik. Pl. a következőképpen:

a) Az első szakaszban kiürítik a szovjet csapatok Budapestet és 5—6 déli megyét, egyidejűleg a szabad magyar kormány hivatalba lép, a forradalmi bizottságok és munkástanácsok helyzetét szabályozza, a közigazgatás reorganizációját megkezdi.

b) A második szakaszban a szovjet csapatok kiürítenek 5—6 nyugati megyét és Pest megyét; egyidejűleg a magyar csapatok a nyugati határt ideiglenesen lezárják és az emigránsok belépését egyelőre nem engedik meg; a kiürítés e szakaszának megtörténtével, vagy esetleg az első szakaszban az 5. pont szerinti forradalmi alkotmányozó gyűlés Budapesten összeül.

c) A harmadik szakaszban a szovjet csapatok kiürítik a hátralévő keleti megyéket, Borsod és Szabolcs megyék kivételével; egyidejűleg Budapesten az 5. pont szerinti forradalmi alkotmányozó gyűlés a szükséges törvénycikkeket megalkotja.

d) Az utolsó szakaszban a szovjet csapatok a hátralévő két megyét is kiürítik; ezzel egyidejűleg a második pont szerinti külpolitikai megállapodások létrejönnek.

5. Alkotmányjogi megoldás. Az általános választások megtörténte előtt a forradalmi bizottságokból és tanácsokból forradalmi alkotmányozó gyűlés ül össze, mely az új magyar demokrácia alkotmányjogi és társadalmi alapelveit alkotmánytörvény hatályával megszabja, majd esetleg államfőt választ és

választójogi törvényt alkot. Az alkotmánytörvény a következő pontokat tartalmazná:

- a) Magyarország államformája az 1946:I. tc. szerinti köztársaság.
- b) Magyarország kormányformája az 1848:III. tc. szerinti független felelős kormányon, népképviseleten és a szabadságjogok teljességén alapuló parlamentáris demokrácia.
- c) Magyarország társadalmi formája a kizsákmányolás tilalmán alapuló társadalmi rend (szocializmus), ami közelebbről jelenti:
 - aa) az 1945-ös földreform fenntartását 20—40 holdas maximummal;
 - bb) a bányák, bankok és nehézipar államosításának fenntartását;
 - cc) a meglévő gyáraknak munkásigazgatáson, munkásrésztvényeken, vagy nyereségrészesedésen alapuló közösségi tulajdonát;
 - dd) az egyéni és szövetkezeti szabad vállalkozás teljes lehetőségét, a kizsákmányolás tilalma által megszübott biztosítékokkal;
 - ee) a magántulajdon szabadságát a kizsákmányolás tilalma által megszübott korlátok között;
 - ff) teljesen kiépített munkásvédelmet és a munkásszervezkedési szabadság teljességét;
 - gg) általános társadalombiztosítást.
- d) A történt gazdasági és erkölcsi igazságtalanságok, jogfosztások és tulajdonelkobzások jóvátétele semmilyen vonatkozásban sem történik az azelőtti helyzet (status quo) visszaállítása alapján; minden jóvátétel a kizsákmányolt helyzetek tilalma elvének szemelött tartásával, nem az elvett tulajdoni, vagy gazdasági hatalmi helyzet mértékéig, hanem csupán a feldúlt otthon, megsemmisített existencia, személyes munka elvett eredménye mértékéig történik.
- e) A magyar közigazgatás újjászervezése kisszámú minőségi kiválasztáson alapuló szakigazgatáson és választott laikus vezetők, vagy bizottságok által vezetett helyi önkormányzaton alapszik, mely utóbbiak funkcióit a végleges szervek megválasztásáig, forradalmi szervek végzik: a közigazgatásba, főleg az általános igazgatásba, hadseregbe és rendőrségbe bekerült diplománélküliek, vagy gyorsított kiképzéssel kiképzettek helyzetét intézményesen — ugyancsak minőségi választás alapján, de szükséghez képest a kötelező százalék megállapításával — biztosítani kell.
- f) A szabadságjogok között különös nyomatékkal nyer biztosítékot a teljes vállásszabadság; az állam az egyházak

életébe semmi vonatkozásban bele nem avatkozik; az egyházak helyzetét az egyház és az állam elválasztásának elve alapján kell szabályozni; az állam és az egyház közérdekű tevékenységét, beleértve az iskoláztatási tevékenységet is, tiszteletben tartja és megállapodás szerint segíyezi.

- g) A fenti szabályok alkotmánytörvény hatályával bírnak, ami azt jelenti, hogy ezeket az országgyűlés csak kétharmad vagy háromnegyed többséggel változtathatja meg, és az alkotmánybíróság őrködik azon, hogy ne működhessek párt, mely ezeket el nem ismeri.

6. ENSZ-csapatokra vagy rendőrségre csak abban az esetben van szükség, ha a szovjet csapatok kivonulása nem történik megállapodásszerűen, vagy valahol súlyosabb incidensek történnek; semmilyen szükség nem áll fenn a szovjet kivonulás után néhány havi megnyugvási idő leteltével megtartandó választásokkal kapcsolatban. Magyarország e pillanatban a forradalom után az erkölcsi fegyelemnek és közéleti emelkedettségnek olyan állapotában van, amilyenben ezer éve nem volt, s a szovjet csapatok kivonulásának megtörténte és egy politikai s erkölcsi tekintéllyel bíró kormány intézkedései a közrend fenntartására teljességgel elegendők.

Aláírás: Bibó István államminiszter

Magyarország helyzete és a világhelyzet (1957)

Magyarország helyzete az egész világ botrányává lett.

Botránya a magyar helyzet a nyugati világnak. Idestova tíz év óta vallja a nyugati világ, hogy a kelet-európai országok az egypártrendszernek a Szovjetunió segítségével náluk bevezetett kormányformáját nem maguk választották és nem kívánják, s idestova tíz éve tartja ez országok lakóit reménységgel, hogy előbb-utóbb valamiféle magukválasztotta más kormányformához kell eljutniok. Azt nem ígérte nekik, hogy atomháborút fog indítani érettük, sem arra nem hívta fel őket, hogy esztelenül fegyvert fogjanak. De azt magukban foglalták ezek a biztatások, hogy ha egyszer a világpolitikai helyzet és e népek komoly fellépése ezt lehetővé teszi, akkor a nyugati világ teljes gazdasági, politikai és erkölcsi súlyát beveti annak érdekében, hogy e népek ügye szönyegre kerüljön és számukra kielégítően megoldódjék. A magyar forradalom megteremtette egy ilyen tárgyú világpolitikai alku minden feltételét és jogcímét. Most utólag divat jobbról is, balról is sajnálkozni a magyar forradalom esztelen lendületén, mellyel túlfutott például a lengyel akció mértékén. E sajnálkozásnak sok értelme nincs. mindenekelőtt azért nem, mert a lengyel ügy és a magyar ügy kölcsönhatásban vannak és éppen a magyar ügy okozta megrökönyödés tette lehetővé, hogy a lengyel ügy meg tudott állni ott, ahol megállott. De egyébként is a magyar forradalom nekilendülését nem saját oktalansága, hanem a vele szemben álló államvezetés és karhatalom konoksága és vérengzése váltotta ki, s e forradalom annak ellenére, hogy előkészítetlen és szervezetlen volt és egy esztelen vérengzésre volt válasz, meglepően józan, emberséges és mértéktartó volt. Ha utóbb mégis eredendően kilátástalannak nyilvánították, akkor ilyenné nem a saját esztelensége, hanem cserbenhagyatása tette. Kitörhet még Kelet-Európában ennél nagyobb felkelés, több fegyverrel, harcossal és áldozattal, de aligha van annak valószínűsége, hogy a világpolitika napirendjére való tűzésnek ilyen hibátlan jogi, politikai és erkölcsi jogcímait produkálja még egyszer egy ország: hogy elsöpri a gyűlölt, elnyomó és bürokratikus diktatúrát, törvényesen uralomra juttat egy meggyőződéses kommunistát, aki számotvetve a kommunista párt magyarországi erkölcsi és politikai hitelvesztésével,

elfogadja a többpártrendszeren alapuló parlamentáris demokráciát és bejelenti, hogy országa a katonai tömbökön kívül akar elhelyezkedni. Mi kell, ha ez nem volt elég, hogy összekényszerítsen egy olyan világhatalmi konferenciát, mely a Szovjetuniónak nyújtott kielégítő garanciák mellett kialakítja Magyarország függetlenségét és szabadságát? E helyett zajlott és zajlik a magyar kérdés drámai tárgyalása az ENSZ közgyűlésének színe előtt, ünnepélyes és hatástalan határozatokkal, az ENSZ tekintélyének beláthatatlan kárára. Holott mindenki nagyon jól tudta és tudja, hogy az ENSZ — alkotóinak meggyőződése szerint is — annyit ér békeszerszámnak, amennyit a benne részes nagyhatalmak ereje és szándékai érnek, s enélkül az ENSZ tárgyalásaiból nem születhet más, mint látványos viták és látványos határozatok. Ami azonban ilyenkor csődöt mond, az nem az ENSZ, hanem a nagyhatalmak politikai felelőssége és erkölcsi tartalma. Az utolsó százötven év, de különösen az utolsó ötven év politikai fejlődésének legfontosabb vonása a haladottabb világnak az a lassan tértfoglaló, szomorú bukásokkal és visszaesésekkel tarkított, de két világháború tűzében megedzett felismerése, hogy a demokrácia és közvélemény uralmának korában az elvi és erkölcsi politika az egyetlen lehetséges politika, de egyúttal a leggyümölcsözőbb reálpolitika is. A magyar forradalomnak s leverésének leg súlyosabb következménye a Nyugat számára az, hogy tíz évi elvi és erkölcsi szempontokra hivatkozó politika és propaganda jutott arra a pontra, hogy kétségessé vált nemcsak az értelme és a kilátásossága, hanem sokak szemében talán a becsületessége is.

De világgraszoló botrány a magyar ügy a kommunista tábor számára is. A Szovjetunió vezetőinek és a kommunizmus gondolkodó főinek 1953 óta a legfőbb és nem minden siker nélküli erőfeszítése volt az úgynevezett sztálinizmus problémájának a felgöngyölítése. Valójában helyesebb sztálini politikai gyakorlatról beszélni, mert nem valami új ideológiáról van szó, melyet Sztálin elméleti vagy közgazdasági műveiből kihámozhatunk, de nem is egyszerűen taktikai vagy technikai hibákról és tévedésekről; hanem a kommunista társadalom megvalósításának érdekében hivatkozó, válogatás és skrupulus nélküli, a kegyetlenségig kemény eszközöknek egy összefüggő rendszeréről. Az a gondolat, hogy az emberi cselekedetek számára nincs abszolút erkölcsi értékmérő, már Leninnél és végsőleg Marxnál is megvan; azonban mindegyik feltételezte, hogy a helyesen, vagyis objektív mértékek alapján felfogott érdekviszonyok azok, melyek zsinórmértéket adnak. Sztálinnál és híveinél azonban a munkásosztály érdeke és a kommunista társadalom megvalósításának érdeke egyszerűen a hatalomért való harcra, az utóbbi pedig a harc vezetőinek vagy vezetőjének a pusztá akaratelhatározásaira szűkült le. Így ezek a taktikai szempontok

szerint változó, mindenféle indulatnak és tévedésnek alávetett akaratelhatározások léptek fel az erkölcsi mérték és az objektív törvényszerűség igényével. Ennek érdekében a Marx által rövid átmenetnek, Lenin által hosszabb átmenetnek szánt proletárdiktatúra, ahelyett, hogy fokozatosan helyet adott volna mindinkább demokratikus módszereknek, állandó kormányforma jellegét kapta azzal az egyszerű megoldással, hogy önmagát úgy, ahogy van, hosszú időre a demokrácia legmagasabb formájának nyilvánította. Ez pedig — a korlátlan hatalom ősi törvénye szerint — pontosan azoknak az érdekviszonyoknak a normális működését zavarta meg, melyeknek a helyes közösségi és egyéni cselekvések mértékéül kellett volna szolgálniuk. Az „ellenség” megtörésére létrejött óriási megfélemlítő apparátus a maga belső törvényeit követve nem fogyasztotta, hanem csinálta az ellenséget és hamarosan elérte, hogy a félelem és ellenségesség a valóságos ellenségről áttérjett az egész lakosságra. Utóbb ugyanezt az apparátust a legkényelmesebben igénybevették a párton belüli ellenzék megtörésére, majd pedig egyszerűen minden népszerű vetélytárs útból való eltételére, s ezzel aláásták a párt belső demokráciáját és a kommunista erkölcsöt. A gazdasági tervezésnek önkényes akaratelhatározások alá való vetése viszont azt tette lehetetlenné, hogy a termelést a társadalom reális, kollektív és egyéni érdekei szabályozzák, ami megbénította a termelést és aláasta a munkaerő erkölcsöt. Ugyanilyen szellemben alakult ki a sztálini korszakban a Szovjetunió, mint vezető kommunista ország és a többi kommunista pártok, majd országok viszonya, ami aláasta a kommunizmus nemzetközi szolidaritását és visszahatásként létrehozta az úgynevezett nemzeti kommunizmust, a normális és reális nemzeti érdekviszonyok érvényesülését a kívülről jövő önkényes irányítással szemben. Mindeme sok, súlyosan latbaeső következmény ellenére mind mostanáig az volt a helyzet, hogy mind a kommunista uralom alatt álló, mind a többi országok kommunistái körében mélyen gyökerező loyaltás élt a Szovjetunióval, mint a világ első és leghatalmasabb kommunista államával szemben, sőt a világ nem kommunista szocialistáiban is élt a szovjet vállalkozás iránti figyelem és respektus. S midőn Sztálin halála után utódai széles körben nekifogtak a sztálini politikai gyakorlat enyhítéséhez, majd megghiúsították az új személyes hatalom létrehozására irányuló kísérletet, s a XX. kongresszuson néhány jellegzetes sztálini tétellel elvileg is szakítottak és Sztálint személy szerint is kritika alá vetették, az a remény kelt fel a kommunisták között, hogy a kommunizmusban, mindenekelőtt pedig a Szovjetunió kommunista pártjában élnek olyan erők, melyek vissza tudják vezetni a szocializmus építésének helyesebb útjára.

Ez a reménység azáltal, ami Magyarországon november 4-én és azóta történt, alig orvosolható sebet kapott. Hogy mi volt a

szovjet elhatározás indoka, — a szuezi támadás okozta helyzetnek hideg reálpolitikával való mérlegelése, vagy a magyarországi helyzet miatti megrökönyödés, — azt nem tudjuk. Annyi azonban bizonyos, hogy mint reálpolitika nem vált be s mint megrökönyödés túlzott volt: a magyar helyzet szabad továbbfejlődése hamarosan megmutatta volna, hogy nemcsak hogy nem veszélyes, de termékenyen tanulságos a szocializmus ügye számára. Magyarázhatja, akinek ez a maga lelkének mentésére fontos, hogy a magyar forradalom így vagy úgy volt, vagy lett, vagy lett volna ellenforradalom, a valóság az, hogy éppen az volt az egyik legfantasztikusabb meglepetés, hogy az idestova tíz év óta mindenki által ellenforradalminak és restaurációsnek feltételezett fordulat mennyire nem ilyen volt. Mindazok az erők, melyeknek fegyver volt a kezében, az ifjúság, a munkásság és a forradalom oldalára állt katonaság többségükben nemcsak szocialisták, hanem marxista-leninista nevelésű szocialisták voltak, ha mégannyira válságban volt is egész világképük. Hogy közben a kitört szabadság hatására a legkonzervatívabb restauráció erői is kijöttek a napfényre (fasiszta erők alig!), az csak azoknak a számára volt rémületes, akik megszokták, hogy ha valamit eltiltanak, az ezzel már nincs is, viszont aminek módjában van napvilágra jönnie és megszólalnia, az már ennél fogva félelmetes is. A szovjet közbelépés pillanatában a helyzet már konszolidálódni kezdett, a népítéletek megszűntek, a szocialista vívmányok mellett határozott és tekintélyes hangok szólaltak meg, s olyan nemzeti egységkormány alakult meg, melynek nem volt oka a jobboldal felé való túlbuzgalomra és gyengeségre. S aki a magyar forradalom s a leverését követő ellenállás valóságával egy kicsit is kapcsolatba került, annak meg kellett éreznie, mégha nem is akarta magának bevallani, hogy a század egyik legizgalmasabb szocialista kísérletének az indulása volt az, amit a szovjet tankok szétlőttek, hogy helyette berendezni segítsenek valamit, ami mindenhez hasonlít, csak jövőt építő társadalomhoz nem. Eddig minden jövőbenező politikai program a hatalom és jólét birtokosaival s az azokat szolgáló bürokráciával és karhatalommal állt szemben, s az ifjúságra, fizikai munkásokra és alkotó értelmiségiekre támaszkodott, azok hitében és lelkesedésében tudván a maga jövő elhivatottságának bizonyítékát. A mai magyarországi rezsím pontosan egy magát kisebbségben tudó, biztonságérzetét elvesztett, helyzetét görcsösen védelmező bürokráciára és karhatalomra támaszkodik, s ellenségeinek éppen az ifjúságot, a munkásságot és az alkotó értelmiséget tudja. Volt már a történelemben nem egy rezsím, mely írókkal, munkásokkal és iskolásgyermekkel hadakozott, de célját egy sem érte el, s ami a legfőbb, egy sem nevezte magát forradalminak és szocialistának. S mindezt hordozza az új magyar kommunista párt, egy olyan kommunista párt, amilyen eddig a világon sem volt, de

amilyenné a többi is válhatik, ha nem vigyáz. Eddig minden kommunista párt struktúrája a következő volt: volt egy legbelső magja, szenvedélyes, eszme- és céltudatos, abszolút önfeláldozó s vasenergiájú emberekből; ezeket követte egy kevésbé intelligens, de rendkívül fegyelmezett csoportja azoknak, akik mesterei voltak a hatalom megszerzésére és megtartására szükséges eszközök kemény és habozásmentes kezelésének; ezek után következtek a lelkes hívők túlnyomórészt munkásokból álló tömegei, akik buzgón végezték a szervezés és eszmetérjesztés részletmunkáit; s végül — a hatalomátvétel után — legkülső körként következtek az opportunisták és bürokraták, kiknek számára a párt elsősorban érvényesülés vagy egzisztencia-biztosítás volt. A jelenlegi magyar párt súlypontja teljességgel ez utóbbiakra tolódott. A vezérkar egy egészen kis csoportra zsugorodott össze, akik hol kétségbeesett nyakatekertséggel, hol cinikus nyíltsággal nevezik meg azt, amit csinálnak. Körülöttük a hatalom technikusai biztonságukat veszítve kapkodnak a brutalitás és engedékenységek egyaránt hatástalan és egyaránt veszélyes módszerei között. A lelkes tömegek, főleg a munkástömegek, ezeknek megszűntek létezni. Csak a legkülső kör teljes, mely a karhatalom tagjaiból és állásaikat féltő tisztviselőkből tevődik össze. Kommunista párt ilyen alacsony munkásaráányszámmal még nem volt a világon. A hatalomra jutott kommunista pártoknak másutt is problémájuk volt a bürokratizmus térhódítása a munkáselem felett, de a levertt magyar forradalom füstjéből és lángjából egyik napról a másikra kísérteties fantomként jelentkeezett ennek a folyamatnak a végpontja: a túlnyomórészt bürokráciából és karhatalomból álló és a munkássággal, mint egésszel szemben álló párt. Maga az ország, mely eddig csak a maga atomizáltságát érezte a hatalom szervezettségével szemben, most el nem felejthető módon megtapasztalta, hogy a karhatalom az országban tökéletesen izolálva van és más nem tartja, mint a kívülről kapott segítség. Mindez szüntelen irritáció forrása mindenki számára, aki a kommunizmus ideáljait egy kicsit is komolyan veszi, akinek számára a kommunizmus egy kicsit is többet jelent, mint bizonyos véleményű embereknek a pusztá hatalom létét. A világ összes kommunista pártjai a legnagyobb erőfeszítéssel kezdik keresni a maguk sajátos szocialista útját, úgy, hogy azért megmaradjanak a marxizmus-leninizmus diadalmasnak tudott ideológiájában. A népi demokráciák az aggodalmasan adagolt engedmények s a görcsösen semmit sem engedő sztálini ortodoxia között ingadoznak, s a magyar rezsimnek mindenáron való fenntartása legalább annyira rossz példa számukra, mint amilyen Magyarország feloldása lett volna, amit nem utolsósorban őmiattuk sem akart megtenni a Szovjetunió. A nem kommunista világban pedig a szimpatizánsoknak annyi munkával összehozott apparátusa mutatja a súlyos sérülés, helyenként az összeomlás

tüneteit: a béke-, nő- és ifjúsági szervezetek, melyek nagy mennyiségű jóhiszemű lelkesedés megtestesítői voltak és olyan erőket fogtak össze, értelmiségieket, munkásokat, ifjúságot, akikre a kommunizmus mindenkor elsősorban számított. Egyszóval: a Szovjetunió magyar akciója, mely egy pozíciófeladást akart elkövetni, azóta szüntelen kárára van a kommunizmus minden pozíciójának.

Botránya a magyar helyzet minden valamirevaló „harmadikutas” erőnek és gondolatnak is. India és mellette néhány felelős politikát folytató ázsiai állam, világszerte a szocialista és szociáldemokrata pártok, s rengeteg szétszórt eszmei és politikai erő vallja azt, hogy ez a kapitalizmusra és kommunizmusra felszabdalt világ valójában rémképek ellen és álproblémákkal küzd. E rémképek középpontja ortodox kapitalistáknak és ortodox kommunistáknak az a közös előítélete, hogy a szocializmus, azaz a kizsákmányolásmentes társadalom eredményesen nem valósítható meg másképpen, mint a szabadság nyugati technikáinak a hosszú időre való elvetésével. Ezzel szemben harmadikutas — valójában egyetlen lehetséges út — mindenki, aki azt vallja, hogy a kizsákmányolás felszámolására irányuló szocialista célkitűzés maga sem más, mint a többi emberi szabadság felé haladó egyetemes fejlődés egyik állomása, s a kizsákmányolás elleni harc nem jelentheti, sőt nem is tűrheti a politikai és közéleti szabadság már kidolgozott formáinak az elvetését. S a szabadságnak a hatalmak elválasztásán, többpárt-rendszeres szabad választásokon, szabadságjogokon, főleg sajtó- és véleményszabadságon, valamint bírói függetlenségen és a jogállam rendszerén nyugvó egész építménye, — mely a nyugati világot minden hibája ellenére is olyan emberségessé és elviselhetővé teszi, — nem valami „polgári” felépítmény, hanem egyszerűen egy objektív technika, a szabadságnak mindmáig felülmúlhatatlanul legfejlettebb technikája, melynek fölényét előbb-utóbb éppen úgy el lehet ismerni, mint egy nyugati töltőtolltípus vagy a Morgan-féle átöröklési elmélet fölényét, anélkül, hogy ez a szocializmus ügyét veszélyeztetné. Ha valahol és valamikor, akkor a magyar forradalomban ez a harmadik út akart konstruktív módon megszületni. A forradalom aktív erőinek nem volt szándékukban a szocializmus valóságos vívmányainak bármiféle felszámolása és minden erejük megvolt ilyen kísérletek megakadályozására. Csak egyszerűen megelégtették az elnyomás technikáit s azok nyomán az élet minden területét elöntő erőszakot és hazugságot, és azok felé a társadalmi technikák felé fordultak, amelyek ez ellen intézményes biztosítékot nyújtanak. A hogyan és miként kérdései a forradalom első pillanataiban még nem voltak tisztázva, de a tendenciák egészen világosak voltak, és nem sokkal a forradalom leverése után minden különösebb nehézség nélkül kialakult

egy meglehetősen egyértelmű közvélemény arról, hogy hogyan kellene a szocializmus világának fenntartását a szabadság nyugati technikáival összekapcsolni, a szocializmus közös platformját elfogadó pártokra korlátozott többpártrendszer útján. Sőt ezek az elgondolások a munkástanácsok vonatkozásában a demokráciának és szocializmusnak új technikákkal való megerősítését is jelentették volna. Ha ennyi áldozatból, jó erőfeszítésből és ilyen világos elhatározásból mégsem tudott ez a magyar kísérlet megszületni, ha a Szovjetuniónak érdemes volt ezt az egypárturalom és a szovjet katonai jelenlét számára teljesen reménytelenre vált országot katonai erejének teljes bevetésével az elhagyott útra visszatéríteni, ha az indiai közvetítést követő kísérletének is csődöt kellett mondania, — akkor teljes félelmetességében áll előttünk az a következtetés, hogy a harmadik út lehetetlen és nemcsak a világ hatalmainak, de a világ erkölcsi öntudatának két táborra hasadása, a teljes polarizálódás szükségszerű és elkerülhetetlen.

S itt jutunk a legnagyobb botrányhoz, a világ béke botrányához, mert a magyar ügy jelen állása a világ béke lehetőségét teszi kétségesse és azt az ijesztő párhuzamot idézi fel, hogy ugyanúgy lesz utolsó-előtti felvonása a harmadik világháború kitörésének, ahogyan Csehszlovákia cserbenhagyása volt a másodiknak. Semmi sem mutatja ezt jobban, mint az, hogy a magyar ügy tanulságát a nyugati világ tekintélyes része abban foglalta csak össze, hogy a sztálinizmus újjáéledt, sőt igazában soha meg nem szűnt és végeredményben ez a kommunizmus egyetlen lehetséges és természetes formája; a kommunista világ tekintélyes része pedig ugyanezt a tanulságot ellenkező előjellel úgy vonja le, hogy Sztálinnak alapjában véve mégiscsak igaza volt s a kommunizmus táborát csak az ő módszereivel lehetséges együtt tartani. Már pedig a sztálini politikai gyakorlat világpolitikai síkon az úgynevezett népfrontpolitikának és a reá épült világpolitikai együttműködésnek a lehetetlenné tételét, illetőleg belső meghamisítását jelenti. Népfrontpolitika annak a felismerése, hogy a fasizmus, a nyers könyörtelen hatalom kultuszával szemben a kizsákmányolásmentes társadalomra irányuló szocialista célkitűzés és a politikai szabadság elért vívmányaihoz ragaszkodó nyugati álláspont között erkölcsi és harci közösség áll fenn. Sztálin és hívei ezt a politikát úgy tették magukévá, hogy egyben még is ölték, mert merő taktikai ravaszságként fogták fel az egységesnek vélt „monopolkapitalista” ellenség megosztására: megengedettnek tartották tehát a népfrontos partnerek minden eszközzel való belső korrumpálását, majd — Közép- és Keleteurópában — az első kínálkozó alkalommal való likvidálását. Ezzel azonban lehetetlenné vált a világméretű népfrontpolitika, a fasizmust legyőző hatalmak együttműködése is. Ismét bebizonyult, hogy a merőben hatalmi és akarati etika

gyakorlatilag lehetetlenné teszi az emberi együttélést, ami világpolitikai síkon a háború elkerülhetetlenségét jelenti. Lehetséges békés egymásmellett élés a legkülönbözőbb politikai, társadalmi és gazdasági rendszerek között, de nem lehetséges olyan partnerek között, akik nem hisznek bizonyos közös erkölcsi alapelvekben. Igaz, hogy Sztálin — ellentétben Hitlerrel — minden jel szerint nem akart világháborúba bonyolódni, politikája azonban mind őt, mind ellenfeleit kölcsönösen képtelenné tette arra, hogy a másik motívumait és szándékait reálisan kalkulálni tudják. Ilyen szembenállásban az egyik fél a másiknál hol a hazugságot veszi kézpénznek, hol az igazat sem hiszi el s minthogy a másiknál erkölcsi motívumot nem tételez fel, azt hol indokolatlanul gyávának, hol indokolatlanul agresszívnek látja. Így előbb-utóbb óhatatlanul előáll egy olyan konkrét helyzet, melyben a két fél szándékainak kölcsönös és totális félreértése folytán belecsúszik a világ-, sőt atomháborúba, bármennyire fél is tőle mind a kettő. Így kell érteni azt a kissé merészen hangzó állítást, hogy a magyar ügy jelen állásából a világháború veszélye következik. Nem azért, mintha a magyar ügy miatt kellene okvetlenül világháborúnak kitörnie (bár a keleteurópai országoknak megvan az a szomorú privilégiumuk, hogy a világháborúk ökörülöttük szoktak kitörni). Hanem azért, mert ha igaz, hogy a magyar helyzet orvosolhatatlan, akkor organikus akadályai vannak annak, hogy a világ hatalmai közös nyelvet beszéljenek és azon egymást megértsék, s ez ellen az a pusztá értelmi felismerés, hogy az atomháború örültség és öngyilkosság, nem nyújt elegendő védelmet.

De valóban ilyen súlyos-e a helyzet és valóban nincs kiút a magyar ügy és a világpolitikai zsákutca számára?

A pillanatnyi helyzetnek ez a kétségtelen mérlege. De minden történeti pillanatban van mérlege nemcsak a tényleges helyzetnek, hanem a valóságban benne rejlő lehetőségeknek is, melyek megvalósulása nem szükségszerű, hanem erőfeszítés és jóakarát kérdése. Ha ezekről csinálunk mérleget, akkor a magyar ügy és a világpolitikai kibontakozás lehetőségei felől biztatóbb képet kapunk, mint az elmúlt tíz év alatt bármikor.

Reményt jelent a magyar forradalom a nyugati világ számára. Azt a politikát, mely tíz év óta tartja reménységgel a keleteurópai országok belső ellenzékét és emigrációit, nem egyszer fogta el a kétség afelől, hogy vajon ezek az országok az egypártrendszer megszűntével milyen kormányzást fognak berendezni maguknak, hiszen tudott dolog volt, hogy a második világháború előtt a társadalmi, a nemzeti elnyomás és a renduralom legváltozatosabb formáiban éltek; s emigrációikat felerészben idejétmúlt életformájuk összeomlása, s csak felerészben a szabadság vágya űzte nyugatra. Gyakori tétel volt nyugati politikusoknál és gondolkodóknál, hogy egy bizonyos vonaltól kelet és

dél felé a szabadság nyugati intézményeinek valóságos és jó működésére úgy sincs kilátás, tehát tudomásul kell venni, hogy ezek az országok Közép-Európától Kelet-Ázsiáig és a pireneusi félszigettől Dél-Amerikáig mindig is a zsarnokság enyhébb vagy szigorúbb formái között éltek és fognak élni. A különbség csak az volt, hogy baloldali jóakaróik konzervatív rendőrállamot ajánlottak nekik. Ennek a felfogásnak a fényénél az egész úgynevezett felszabadítási politika nem lett volna több, mint a legcinikusabb hatalmi politika, s ebben a kiábrándult szemléletben benne foglaltatik az a reménytelenség is, hogy a háborús feszültség lidércnyomása belátható időn belül nem fog lemenni az emberiségről. A magyarországi, lengyelországi és más kommunista országbeli mozgalmak a legélesebb fényben megmutatták, hogy ezekben az országokban valóságos és eleven igény létezik a szabadság valósága és legfejlettebb technikái irányában. És ez az igény, éppen azért, mert kielégítően még sohasem tudott teljesülni, a meggyőződés és szenvedély olyan frissességében jelentkezik, mely lényegesen meghaladja a maga vívmányait már megszokott nyugati világ meggyőződését. Megmutatták ezek a mozgalmak, hogy a változás igénye nem szorítkozik az egypárturalom szenvedő áldozataira, sőt legelevenebben éppen az egypártrendszer neveltjeiből és ifjúságából tör elő, nem kell tehát attól félni, hogy elavult társadalmi és politikai formák restaurációjára fog vezetni. S ezt a tanulságot és reménységet nem szabad csak Kelet-Európára korlátozni, s nem elég elsősorban Lengyelországra, Csehszlovákiára és Magyarországra nézve megállapítani, hogy azok mindig is a nyugati kereszténység állományához tartoztak. Az elvi tanulság ezen túlmenően az, hogy semmiféle népről nem kell és nem szabad feltételezni, — amit németektől malájokig annyi népről feltételeztek, — hogy hiányzik belőle a szabadság igénye. A közgazdaságtanban már rájöttek arra, hogy az egyik népnek a nyomora fertőzi és veszélyezteti a jólétben élő másikat: ezt a leckét meg kell tanulni a politika síkján is. A magyar forradalom és általában a keleteurópai népek mozgalmai azt jelentik, hogy a nyugati világnak igenis be lehet és be kell rendezkednie egy olyan nem agresszív és nem hatalmi, de mégis aktív és vállalkozó szellemű politikára, melynek célja az, hogy anélkül, hogy gazdasági és társadalmi rendszerét másokra ráakarná erőltetni, igenis lépésről-lépésre megnyerje a keleteurópai országokat és végül a Szovjetuniót magát is a szabadság nyugati technikái és e technikák mögött álló közös politikai erkölcs számára.

De reménységet jelent a magyar forradalom, bármily furcsán hangzik is, a világkommunizmus számára is. És éppen akkor, mikor vele szemben a magyar események után határozottabban jelentkezik, mint negyven év óta bármikor, az az ellenséges vélemény, mely minden eszmei

tartalmat elvitat tőle s nem lát benne egyebet, mint a faszizmushoz hasonló, merőben hatalomra törő akaratot. Mert éppen a magyar forradalom és a lengyel események mélyebb összetevőinek a vizsgálata mutatja, hogy döntő momentum éppen kommunista értelmiségieknek és kommunista ifjúságnak az a mindinkább elmélyülő meghasonlása volt, melyet a kommunizmusnak az ember felszabadítására irányuló célkitűzései mellett az e cél megvalósítására igénybevett válogatás nélküli eszközök demoralizáló és korrumpáló hatása kiváltott. Ez a pusztán tény alapvető különbséget jelent a faszizmussal szemben, melyben ilyen válság nem indult és nem indulhatott el, mivel ott az eszmény maga is a nyers és meztelen hatalom érvényesítése volt s így az eszme és az eszközök között nem volt ellentmondás. A kommunistákat meghasonlásba hívó ellentmondások a lengyel és magyar mozgalmakban három ponton jelentkeztek: először a központosított, mindenható és önkényes államhatalommal szemben jelentkezett az emberek beleegyezésén alapuló, főleg azok saját közvetlen közösségeinek és szervezeteinek önkormányzatát tisztelő kormányzás igénye; másodszor a valóságot s a valóságról szóló közléseket és tanítást a maga céljai szolgálatában tetszés szerint eltorzító hatalommal szemben jelentkezett a közéleti és szellemi igazmondás igénye; harmadszor a magántulajdoni kizsákmányolást megszüntető, de a lakosság életnívójának felemelését a szocializmus építésére hivatkozással mind távolabb kitoló és a dolgozókat bürokratikus gazdasági centralizáció révén ugyancsak kizsákmányoló gazdaságpolitikával szemben jelentkezett a gazdasági tevékenységben való közvetlen és intézményes érdekelttség követelése, a gazdasági önkormányzat igénye. Ezek a követelések azonban élesebb fogalmazásban pontosan azok körül a kérdések körül forognak, amelyek az 1953 óta elsősorban a Szovjetunióban megindult enyhülés témái: a törvényesség biztosítása, a pártdemokrácia helyreállítása, a kritika szabadsága, a tények igaz közlésére való törekvés, főleg a Nyugattal kapcsolatban, az életnívó emelése és a gazdasági decentralizáció programja. Nem tudjuk, hogy biztosítva van-e ebben az irányban az egyenesvonalú és fokozatos továbbfejlődés, de annyi bizonyos, hogy ezek a szükségletek a Szovjetunióban is, valamilyen — általunk pontosan nem ismert — formában, de oly erővel jelentkeztek, hogy a Sztálin halála után keletkezett folyékony helyzetben azonnal a pillanat parancsoló tennivalójaként léptek fel. Ezért van okunk, hogy ma is, a jövő alakulása feletti minden jogos aggodalom ellenére, még mindig döntő fordulatként értékeljük azt az 1953-as eseményt, melynek során azok a szovjet vezetők, akik nem akartak új Sztálint, felülmáradtak azzal szemben, aki új Sztálin akart lenni. Ezért haszontalan merő taktikának minősíteni azt az egész folyamatot, mely a XX. kongresszusban csúcsosodott ki és komoly részben

előzménye és oka azoknak a magyar és lengyel eseményeknek, melyekben oly rendkívül figyelemreméltó erkölcsi és eszmei értékek jutottak napvilágra. Nem azt jelenti ez, hogy a magyar forradalom erkölcsi tőkájével az azt leverő szovjet államvezetés erkölcsi tőkáját akarjuk gyarapítani, hanem annak felismerését, hogy egységes és átfogó folyamattal állunk szemben és ennek jegyében kell érteni, bírálni a szovjet államvezetés ellentmondásait is. Éppen úgy nincs értelme a szovjetvezetőket alapján jóindulatú, de kórosan bizalmatlan embereknek nézni, amint azt Roosevelttel tette, mint ahogyan nincs értelme alapján rosszindulatú, de a jóakarat sátáni tettetésére képes embereknek, amint azt régen s mostan sokan képzeltek és képzelik. A lényeges az, hogy egy olyan államvezetésről van szó, melyet súlyos történeti és ideológiai előzmények gátolnak abban, hogy erkölcsi aggodalmaknak a politikában helyt adjon, hogy ellenfelei politikájában erkölcsi motívumokat tételezzon fel s azokat megértse; s most ennek az államvezetésnek a számára problematikussá vált, hogy melyek azok az eszközök, melyekkel a reábízott világbirodalmat és a reábízott politikai ideológiát egy biztatóbb és stabilabb jövő felé vezetheti. Érzik, hogy józan önérdék és igazságosság egyaránt a nagyvonalú engedményeket és az enyhülés folytatását kívánja, vagyis mindannak az ellenkezőjét, amit a sztálinizmus jelent; de úgy látja, hogy a nyugati kapitalizmus a legrosszindulatúbb készenlétben van, hogy lecsapjon a legkisebb jelére annak, amit gyengeségnek ítél. Érzik, hogy befelé a szelepek elzárásából kázánrobbanás lesz, de attól fél, hogy a gátak hirtelen kinyitásából meg gátszakadás; innen a részleges engedmények és a megmerevedés időszakainak váltakozása. Ha mindezt figyelembe vesszük, akkor a magyarországi közbelépést indokoltabb ma is, a sztálinizmus tüntető rehabilitációjára irányuló kísérletek idején a sztálinizmus valóságos újjászületése helyett inkább megtorpanásnak venni egy olyan úton, melyen előbb-utóbb csak tovább kell menni. Persze azért felesleges a magyar forradalom túlságos lendületén sajnálkozni, mellyel visszahatásként az egész szovjet enyhülési folyamatot veszélyeztette. A magyar forradalom sikerében is, leverettetésében is egyugyanazon tanulságot érleli: azt, hogy az enyhülési politika összes döntő kérdései, a politikai és gazdasági önkormányzat, a törvényesség, a közéleti igazmondás, a bürokratizmus leépítése, az életnívó emelése mind kölcsönösen összefüggnek egymással s nem lehet közülük megoldani a kényelmesebbeket és félretenni a veszélyesebbeket; és azt sem lehet, hogy ezt az enyhülési programot tartósan folytassák a Szovjetunióban és lefojtsák a népi demokráciákban. Azokat az energiákat és értékeket, amikbe Magyarországon a nép ellenére való kormányzás kísérlete került, valakinek meg kell fizetnie s ezt végsőleg a magyar nép és a szovjet nép együtt fogja megfizetni szabadságban

é s életnivóban; ezzel pedig pontosan az a válság súlyosbodik, aminek az elhárítására a magyarországi közbelépés történt. A remény tehát éppen az egész probléma-komplekszumnak ebben az elválaszthatatlan kapcsolatában és összefüggésében rejlik: ezért lehetséges és ezért várható — bár természetesen nem szükségszerű — hogy a fejlődés visszakanyarodjék oda és újból induljon onnan, ahonnan a magyarországi szovjet közbelépés végzetes elhatározása kitérítette.

Ezért jelent reménységet a magyar forradalom a „harmadik út” erőinek is. E pillanatban, mint láttuk, a világ különböző részeinek a központi problémája a szabadság lehetőségeivel való élés kérdése. A nyugati világ birtokában van a szabadság legfejlettebb technikáinak, a szabadságjogokon alapuló népképviselési parlamentáris demokráciának, s nagyban és egészben elfogadta azt az univerzális etikát, mely a szabadságintézmények alapja és működésük feltétele. Birtokában van ezenkívül egy kapitalizmus nevű gazdasági rendszernek, melynek lényeges összetevői a szabad vállalkozás rendszere, a nyereségvágnak szabályozó elvként való elfogadása és egy individualista magánjog. Ez a rendszer egy évszázad óta folyó elparentálása ellenére is időnként a rugalmasságnak és teljesítőképességnek meglepő bizonyítékait szolgáltatja, bár ugyanakkor eredeti szerkezetéből sokat el is veszített. Azonban mai, sokszorosan megfoldozott formájában sem képes az erkölcsi elégtelenségnek azt az érzését megszüntetni, melyet az emberek nagy százlékában újra meg újra kivált. A botránkozás központja nem maga a szabad vállalkozás, mely az emberi szabadságnak igen lényeges vívmánya, hanem az, hogy a kapitalizmus a maga intézményeivel nemcsak hogy konzerválja a társadalmi birtokállományt, hanem új lehetőségeket nyit a nagyvagyonképződés amaz ősi formái számára, melyek messze a kapitalizmus, a szabad vállalkozás és a jogállam létrejövetele előtt, évezredek óta ismereteseek: a jogi formákba burkolt erőszak, az államhatalommal való visszaélés, közvagyon vagy közösségi vagyon kisajátítása, államhatalmi koncessziók, korrupció és politikai intrika. A szabad társadalom és a békés társadalmi reform erői azonban Nyugaton olyan erősek, hogy rendkívül lassan és lépésről-lépésre, de radikális kisajátítás nélkül is szorítják vissza a mamut-vagyonnak, méginkább a mamut-vagyon újraképződésének ezeket a diluviális társadalmi jelenségeit. Vagyis Nyugaton lassan, de biztosan a szegények gazdagabbak, a gazdagok szegényebbek lesznek. Ezzel szemben a világ többi népeinél, a félgyarmati (Latin-Amerika és a kommunizmusig Kelet-Európa), a volt gyarmati és gyarmati országokban a jogállam és a szabad vállalkozás technikáinak egyszerű bevezetése a valóságban azt eredményezte és azt eredményezi, hogy az e technikákban gyakorlatlan egyszerű nép, elsősorban a parasztság óriási tömegei

tradicionális társadalmi és gazdasági kereteik megbomlása után tchétetlen prédái lesznek a nagyvagyonképződés fent leírt ősi erőszakos és korrupt folyamatainak. Vagyis gyakorlatilag a szabad vállalkozás, a jogállam s amennyiben van, a népképviselői demokrácia intézményei igen könnyen válnak földesurak, pénzemberek és korrupt politikusok bábjátékává. Olyan folyamat indul tehát meg, melynek során a szegények még szegényebbek, a gazdagok még gazdagabbak lesznek s belátható időn belül nincs kilátás, hogy ez a folyamat megforduljon. Ezzel szemben áll a kommunista megoldás, mely a politikai hatalom teljes birtokbavétele révén végrehajtja mindennemű mamut-vagyonnak csaknem maradtalan és radikális kisajátítását úgy azonban, hogy ezzel együtt kisajátítja a kisvagyon túlnyomó részét is, egyben teljesen hatályon kívül helyezi a szabadság nyugati „polgári”-nak bélyegzett technikáit és a szabad vállalkozás legtöbb gazdasági formáját, amivel együtt jár a társadalom és gazdaság óriási mértékben való bürokratizálása is. Hogy ezt így és csakis így lehet csinálni, igazolódik azzal, ami a félgyarmati, volt gyarmati és gyarmati országokban történik s a kommunista hatalomátvétel előtt Kelet-Európában és Kelet-Ázsiában is történt. Valójában azonban a gazdasági élet bürokratikus uralom alá vetése ugyanúgy megakadályozza a tömegek szintjének emelését, mint a demokratikus ellenőrzést kijátszó kapitalizmus. E két elégtelen megoldás között hányódik az egész félgyarmati, volt gyarmati és gyarmati világ. S még olyan országok is, mint India s néhány más, amelyek komoly elszántsággal törekednek arra, hogy ezen az alternatíván túljussanak, sincsenek egyáltalán túl a polarizálódás veszedelmén. Eddig gyakorlatilag sehol sem tudott történelmi aktualitáshoz jutni az a szinte Kolumbusz-tojása-szerű megoldás, melyet a mindkét oldalról annyiszor lesajnált, kihasznált és kihasználás után eldobott keleteurópai parasztradikális mozgalmak ajánlottak: a nagybirtok és nagytőke radikális kisajátítása, s ugyanakkor a szabadság politikai technikáinak és a szabad vállalkozás helyesen szabályozott lehetőségeinek teljes bátorsággal való bevezetése, illetőleg megerősítése. S íme a magyar ügyben ez a megoldás, mely eddig a nagyobb történelmi erővel fellépő két rossz alternatíva között nem tudott érvényesülni, most egyszerre megjelenik egyedül lehetséges megoldásként. Mert Magyarországon a nagy vagyonoknak a kommunisták hathatós, bár nem kizárólagos közreműködésével végrehajtott kisajátítása tíz év alatt olyan definitív történelmi tény lett, aminek visszacsinálására senki sem gondolhat s a forradalom aktív erői gondoltak erre a legkevésbé. Ugyanakkor azonban a magyar kommunista párt teljes és tökéletes erkölcsi hitelvesztése Magyarországon az egypárthegemónia enyhített formáját is tartósan lehetetlenné teszi s a többpártrendszer és a jogállam technikáinak a bevezetését jelöli meg egyetlen lehetséges kibontakozási útként,

természetesen azok között a határok között, amelyeket a szocialista vívmányok fenntartása megszab.

Egy így megszorított többpártrendszer mindkét részről elsőre bizalmatlanságot vált ki. A nyugati „polgári” szemlélő azt mondja, hogy ha a szocializmus ellen fellépő pártoknak nincs indulási lehetőségük, akkor nincs szabadság. Valójában azonban minden történelmi demokrácia úgy indult el, hogy bizonyos közös alapelvekre nézve előzetes megállapodás alakult ki az ország túlnyomó többségében és az ezeket az alapelveket vitássá tevő álláspontoknak nem volt meg a pártalakítási lehetőségük. A holland, angol, amerikai és francia parlamentáris szabadság is azzal kezdődött, hogy a királyi abszolutizmus híveit többé-kevésbé kizárta a parlamenti küzdőtérrel; sőt ezen túlmenő, igen méltánytalan személyi megszorításokat is tett. Mégis elindulhatott ezen az úton valóságos szabadság azért, mert a kötelezően előírt platform olyan volt, hogy azon az ország túlnyomó többsége elért. Ugyanez volna a helyzet a szocialista vívmányok elismerésére szorított magyar többpártrendszer esetén is. A másik oldalon a leninizmus hívei számára a többpártrendszer a lenini hagyaték elárulását jelenti, azt, hogy az igazság letéteményeseként tisztelt kommunista pártot ledegradálja mindenféle polgári vagy félpolgári érdekcsoport mellé egy sorba. A helyzet azonban az, hogy a többpártrendszer nélkül a „szabad” választás merő bábjátékká süllyed, mert nincs lehetőség jelölő listák felállítására, vagy legalább a hivatalos listával szemben a „kihúzandó”-ra vonatkozó előzetes megállapodás megnevezésére; ha viszont ilyen szervezkedést megengedünk, akkor máris a pártoknál tartunk, akárminek nevezzük is. S ott, ahol a kommunista párt megőrizte tekintélyét s rajtakívül nincs komoly politikai párt, egy ilyen többlistás választás elképzelhető nemcsak régi, vagy új pártok megengedése útján, hanem úgy is, hogy a kommunista párt osztódik a közös platformon belül külön választási listákra, azok szerint a különböző irányzatok szerint, melyeket ma — jobb és elvi támpont híján — egyes vezetők nevéhez szoktunk kapcsolni.

A kizsákmányolás semmiféle megszüntetése nem reális a valóságosan működő szabadságintézmények nélkül. Áll azonban az ellenkező tétel is: semmiféle szabadságintézmény nem reális radikális földreform, a mamutvagyonok kisajátítása, valamint új, a kizsákmányolás ellen hatékonyan védő jogrendszer nélkül. Egy harmadikutas kísérlet tehát, bármit tartanak is a kilátásairól, egyaránt tanulságos lesz a Nyugat, a kommunista világ és a félgyarmati, volt gyarmati és gyarmati népek számára.

Ezért jelent reményt a magyar helyzet a világ béke szempontjából is. A világ béke centrális kérdése ebben a pillanatban a nyugati világ és a Szovjetunió közötti feszültség és a hatalmi pozícióknak az a rendszere, melyet a két

fél egymástól való félelmében egymással szemben kiépített s melyhez görcsösen ragaszkodik. A Szovjetunió e pillanatban főleg azért húzódik minden esetleges pozíciófeladástól, mert attól tart, hogy a népi demokratikus kormányok, magukra hagyva, nem tudnának megküzdeni a tíz évi sztálini politikai gyakorlat folytán létrejött súlyos népszerűtlenségükkel s egyiknek a sorsára hagyása láncreakcióként hatna ki a többinek a helyzetére. A helyzet teljes kiélezettségét legjobban a kettéosztott országok, főleg Németország helyzete mutatja, mely ahogyan van, tarthatatlan, de közelesen még sincs kilátás komoly engedményre egyik oldalon se.

Miféle reményt jelent ebben a súlyosan zsákutcás helyzetben a magyar ügy? Azt, hogy a holtpontoknak ebben az összefüggéssorozatában a magyar ügy az, melyben az engedés és a kompromisszum lehetősége a legközelebb fennáll. Fennáll először azért, mert Magyarország az októberi események óta olyan pozícióvá vált, melynek fenntartása a legszorosabban vett katonai és presztizs szempontoktól eltekintve, inkább teher, mint előny és a magyarországi kommunista kormány a kommunista országok számára legalább annyira nyugtalanító, mint amekkora zavart a feladása okozna. Fennáll másodszor az engedés és kompromisszum lehetősége azért, mert Magyarországon — Németországgal ellentétben — nincsenek olyan komoly erők, melyek a helyzetet a jelenlegi kormányzás feladása esetén kapitalista restauráció irányába tudnák fordítani, sőt az a valószínű — és ezt a valószínűséget előzetes megegyezéssel bizonyossággá lehetne tenni, — hogy Magyarország megmarad a szocialista típusú országok csoportjában. Lehetséges végül az engedés és kompromisszum azért, mert ma még — ameddig szét nem morzsolódik — létezik Magyarországon olyan országos bázissal rendelkező politikai álláspont, mely egyszerre híve szabadságnak és szocializmusnak, ellensége minden restaurációnak, emberségesen, fokozatosan és mindennemű hajsza nélkül tervezi a felduzzadt bürokrácia felszámolását, nem szovjetellenes és nemcsak távol áll attól hogy országát szovjetellenes támaszponttá engedné tenni, de belülről érti és ismeri a szovjet államvezetés gondjait és problémáit.

A kompromisszumnak ez a lehetősége azt jelenti, hogy Magyarországon a nyugati világ és a Szovjetunió közös garanciája mellett létre tud jönni egy olyan politikai és társadalmi berendezkedés, mely egyiküknek sem szíve szerint való, de itt az egyedüli kivezető utat jelenti. Ha valóban bele mernek vágni ebbe a kísérletbe, akkor nem is sokára ki fog derülni, hogy nemhogy nem veszélyes, de igen tanulságos a többi függő kérdés számára is és a közeledésnek olyan eddig rejtett lehetőségeit fogja napvilágra hozni, melyeknek a teljes kiéleződés jelenlegi állapotában reménytelenül kihasználatlanul és észrevétlenül kell maradniok. Az a helyzet, ami a lengyel ügyben kialakult, ahol Nyugat és Kelet

versenyt aggódott a lengyel választások sikeréért, szélesebb alapon alakulhatna ki Magyarországon s kiderülhetne, hogy a kiegyenlítő megoldások sikere egyaránt érdeke mindkét félnek. Egy ilyen atmoszféra nagymértékben csökkentené azt a bizalmi válságot is, mely egy csomó egyéb kérdésben, amilyenek az atomkísérletek, az atomfegyverkezés, a leszerelés, az előbbrejutás legfőbb akadályai.

Felvetődik persze, hogy bármennyire meg is vannak az engedés és kompromisszum feltételei a magyar ügyben, ez mégis óhatatlanul úgy fog jelentkezni, mint egy katonai pozíció feladása a Szovjetunió részéről és senki sem kívánhatja tőle, hogy egy ilyen pozíciófeladást komoly ellentétel nélkül megtegyen. Mondottuk már, hogy a Szovjetunió számára Magyarország feladása abban a pillanatban, amint biztosítva van nemzetközi, politikai és belső társadalompolitikai síkon, hogy az ország nem lesz szovjetellenes támaszpont, már önmagában is inkább előnyös, mint hátrányos. De ha muszáj ezt a kérdést a katonai pozíciók síkján is felvetni, bizonyos, hogy egy kis találékonysággal a megfelelő ellentételt itt is meg lehetne találni. Aligha Németországban, ahol keresni szokták, mert ez, úgyis mint katonai pozíció, úgyis mint probléma, nagyobb annál, semminthogy a magyar ügygel való junktimba hozását ez utóbbi kibírná. Felvethetnők ellenben, csak egy ötletként, az ellentétel színhelyéül Dánia, Norvégia, vagy Izland vidékét. Az európai béke lépésenkénti előkészítése szempontjából komoly fantázia volna abban, ha az északi országokban és a Duna-medencében egyidejűleg növekednének azoknak az országoknak a száma, melyek mind a két katonai tömbön kívül állanak. Benne maradhatnának az északi országok a kapitalizmus, Magyarország a szocializmus rendszerében.

Így alakul ki az a mérleg, mely együttvéve azt jelzi, hogy a magyar helyzet, amennyire botrány a világ jelen állapotának szempontjából, annyi reménységet rejt magában a világ jövője számára; e reménység azonban nem történelmi szükségszerűséget jelent, hanem megvalósítható, vagy elpuszkázható lehetőséget. A kérdés tehát az, hogy a világ különböző erőtenyezőinek és felelőseinek mit kell tennie ahhoz, hogy a magyar helyzetben rejlő botrány megszűnjék s a benne rejlő nehézségek valósággá váljanak. E feladatok — úgy vélem — a következők:

1. A nyugati világnak az a feladata, hogy az eredménytelenség után ne ejtse el a magyar ügyet, hanem továbbra is tartsa fenn, mint aminek a megnyugtató elintézése kizáró előfeltétele a megszakadt nyugat-keleti dialógus újrafelvételének.

2. A szocializmus híveinek, a Szovjetunióban — és azon kívül — legfőbb feladatuk annak szüntelen szemelőtt tartása, hogy a szocializmus s vele együtt a Szovjetunió egész jövőendő sorsa a sztálini politikai gyakorlat egész felszámolásán áll vagy bukik s

annak, hogy ez a felszámolás lehetséges-e vagy sem, a próbaköve lett Magyarország.

3. A harmadik út erőinek azt kell tudniok, hogy nemcsak jövőendő világpolitikai súlyuk és szavuk múlik azon, hogy közvetítő szerepük fennmarad és sikerrel jár-e, de egész népüket érinti az, hogy a polarizálódás jelenleg kiéleződött folyamata megáll és megfordul-e.

4. A magyar népnek pedig, mely e pillanatban e történelmi szerep minden dicsőségét és minden súlyát hordozza, az a dolga, hogy akár annak az árán is, hogy életét hosszabb, vagy rövidebb időre merőben vegetatív szintre szállítja le, továbbra is utasítson vissza minden együttműködést azzal, ami hazugság és erőszak. Az nem feladata, hogy új felkelést kezdjen és új visszatorlást provokáljon ki. De feladata, hogy minden rágalommal, feledéssel és elszürküléssel szemben tisztán őrizze meg a maga forradalmának a zászlaját, mely az emberiség szabadabb jövőjének a zászlaja is.

Az önrendelkezési elv mint a nacionalizmus ösztönzője (1970 körül)

Az alábbi szöveg Bibó Istvánnak 1970 körül íródott, s magyarul kiadatlan munkájából való. A mű teljes címe az eredeti kéziratban: *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai*; alcíme: « Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás ».

Az itt közölt részlet a könyv 5. fejezetének teljes szövege, Bibó eredeti fogalmazásában.

A könyv eddig csak angolul jelent meg, némileg rövidített változatban, 1976-ban. A mű angol címe: *The Paralysis of International Institutions and the Remedies — A study of Self-Determination, Concord among Major Powers, and Political Arbitration*. Kiadója: The Harvester Press, 2 Stanford Terrace, Hassocks, Sussex, England.

Az önrendelkezési elvvel szemben fellépő kritika első tétele az, hogy az önrendelkezés lényegében az embercsoportoknak *nemzetekké* alakulásra, *nemzetállam* alakítására irányuló jogát mondja ki, ezzel kapcsolatos igényeit és követeléseit szítja fel, amivel indítást és tápot ad a *nacionalizmus* haladást gátló, agresszív, elnyomó és háborúkeltő ideológiája számára, melyet minden formájában le kell küzdeni és túl kell haladni.

Ezzel a tétellel meghökkentő módon szembenáll az a könnyen megállapítható és közkeletűen megállapított tény, hogy szerte a világban a nyugati eredetű politikai eszmék között, sőt azok első sorában terjed a *nemzet eszméje*, a *nemzetté alakulás igénye*, s nemcsak a harmadik világ népeinek felszabadulása zajlik ellenállhatatlanul a *nemzetállamok alakulásának* jegyében, hanem minden jel szerint a világ egyéb részein is szőnyegen vannak, szőnyegen maradnak és újból meg újból szőnyegre kerülnek nemzetek létezésére, megalakulására és egymásközötti elhatárolására vonatkozó problémák és viták; s e megnyilvánulások feltétlen megakadályozása az esetek többségében csak kisebb vagy nagyobb vagy maximális mértékű *szabadságellenes* eszközök igénybevételével lehetséges.

Itt van tehát az önrendelkezési elvnek és a nemzetnek az egész demokratikus szabadságeszmeivel kezdettől fogva meglevő s mind a mai napig egészében eleven és szoros kapcsolata, mely szerint *demokratikus szabadság egyenlő önrendelkezés egyenlő nemzetállam*, másrészt az a másik egyenlet, mely szerint *nemzetállam egyenlő nacionalizmus egyenlő fasizmus és háború*. Ezekben az egyenlet-sorokban valahol hibáknak kell lenniök, s mindenekelőtt ezeket kell megkeresnünk.

Nincs szándékunkban itt a nemzetet definíciószerűen, különböző kritériumok tüzetes felsorolásával, indokolásával és megvitatásával körülhatárolni, sem a „nemzet” és „haza” terminusainak történeti kialakulására és a mai-val részben egyező, részben eltérő régebbi értelmeire kitérni. Egyes összefüggésekre kitértünk s még visszatértünk ott, ahol gondolatmenetünk szempontjából ez fontosnak látszik. Itt most elég csupán arra utalnunk, hogy a nemzet alig vitathatóan *társadalmi közösség*, éspedig az elemi, alapvető társadalmi közösségeket meghaladó méretű, *politikai intenciójú* közösség, mely *meghatározott területet, hazát*, és azon politikai szervezetet, *államot* tud a magáénak vagy kíván a magáénak tudni, s mindezt úgy, hogy ebben a tudatban, a *nemzeti tudatban* a közösségnek jelentős hányada, esetleg csaknem teljes egésze *részes*. Fel szokták sorolni még a *történelmi* összetartozást, *nyelvi* azonosságot és *gazdasági* életképességet, mint a nemzet kritériumait: ezekről most elég annyit mondanunk, hogy kétségtelenül minden nemzetet valamiféle, hosszabb vagy rövidebb ideig tartó „*történelem*” formál ki, de ez nem jelenti szükségszerűen, hogy a történelmi keret mindig egyben jó nemzeti keret is, bár az a legegyszerűbb és legszerencsésebb eset, ha minden további nélkül azzá tud válni; a *nyelv* valóban a világ számos pontján döntő nemzetformáló tényezőként jelentkezett, s jelentősége a tömegkommunikáció kiterjedésével párhuzamosan világszerte növekedőben van, anélkül, hogy minden esetben feltétlenül szükséges tényezője volna a nemzetalakulásnak; ami végül a *gazdasági* összetartozást illeti, ez kétségtelenül alátámasztja az állam létét vagy az államalakítás szándékát, de nem bizonyos, hogy valemely egység gazdasági életképességé szükségképpen a nemzetté alakulását is életképessé teszi, viszont szerencsés körülmények között, szerencsés egyensúlyi helyzetben fennmaradhatnak gazdaságilag életkép-

telen vagy gyenge egységek is nemzetként és államként. Egyáltalán arra a kérdésre, hogy mik a nemzetalakulás „kedvező” feltételei vagy „helyes” irányai, s hogy az egymással esetleg konkuráló nemzetalakulási törekvések között melyiknek van „igaza”, nincs általános, elvi érvényű felelet. Nem bizonyos, hogy a nagyobb, átfogóbb egység egészségesebb nemzetalakulás záloga, mint ahogyan nem biztosíték erre a kisebb, kompaktabb, homogénebb egység sem; nem bizonyos, hogy a történeti keret jobb, mint az etnikai, a nyelvi keret, vagy fordítva; nem lehet eleve eldönteni azt sem, hogy a felbomló birodalmak vagy gyarmatbirodalmak régi történeti és közigazgatási határai, vagy pedig a törzsi, nyelvi vagy etnikai határok jelentik-e az új nemzetalakulások célszerű keretét. Adott esetben számos tényező bonyolult együtthatása dönti el, hogy mi lesz a nemzetalakulás tényleges iránya: ezt azonban konkrét helyzetben egy sor előjelből majdnem mindig már jóelőre le tudja olvasni a jószemű és tárgyilagos megfigyelő.

Nem vitás, hogy az így felfogott *nemzet nem örökérvényű kategória*, nem szükségszerű jelensége sem a múltnak, sem a jövőnek, és nem olyan közösségi forma, mely az ember biológiai, lélektani és társas lényéből szükségszerűen következne. Sokszor rámutattak már arra, hogy az elmúlt korokban évszázadok és világbirodalmak múltak el anélkül, hogy a bennük élő embereknek a nemzetről a leghalványabb fogalmuk is lett volna. Ezzel kapcsolatban azonban nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az emberiség tekintélyes része, mióta a legprimitívebb viszonyokból kiemelkedett, eddigi közösségi életét igen nagy hányadban *nagyméretű zsarnokságok* vagy oligarchiák folyamatos láncolatában töltötte el. S éppen ezek a társadalmak, melyek az államhatalmat kozmikus adottságnak, nem pedig saját alkotásuknak érezték, voltak azok, melyeknek nem volt fogalmuk a nemzetről és-

pedig minél nagyobbak és áttekinthetlenebbek voltak e korlátlan uralmon alapuló politikai szervezetek, annál kevésbé. Ezzel szemben már a régebbi korban is a mai nemzeti tudathoz többé-kevésbé hasonló jellegű és frazeológiájú, magát gyakran ugyancsak nemzetnek nevező közösségi tudat jellemezte az olyan közösségeket, — nemcsak a kicsiket, hanem az aránylag nagyokat is, — melyek jelentősebb belső önkormányzattal, külső önállósággal és az emberek aránylag nagy számára kiterjedő *politikai aktivizáltsággal* rendelkeztek: ókori városállamokat, törzsi fejedelemségeket, középkori városi és nagyobb köztársaságokat, parasztkantonokat, feudális-rendi királyságokat, és pedig már jóval az újkori forradalmak megjelenése előtt is. Vagyis nem új az összefüggés a politikai közösségalakulás bizonyosfokú szabadsága és a nemzet, a haza tudatának megjelenése között. Csak éppen ezekben a régebbi „nemzetek”-ben többnyire nem modern, *minden emberre kiterjedő*, az emberi minőségből következő szabadságeszme, hanem valamilyen szűkebb, kiváltságosokra korlátozott, arisztokratikus vagy korlátozottan demokratikus szabadságeszme és nemzeti tudat élt. S nem volt ezeknek a régebbi nemzeti tudatoknak a mai értelemben divatos elsőbbségi igénye, ideológiája és magasfokú hatékonysága sem: csupán egy olyan közösségi tudatformát jelentettek, mely sok egyéb közösségi lojalitási igénynel, családdal, nemzetséggel, törzsszel, várossal, vallással konkurálva, hol őket megelőzve, hol mögöttük maradva, hol velük egyesülve, igyekezett felkelteni és igénybevenni a beletartozóknak, elsősorban a társadalom politikailag aktivizált tagjainak lojalitását, s ennek alátámasztására dolgozta ki vagy ápolta tovább a hazáért való munka, harc és önfeláldozás ősi, klasszikus erkölcsi példatárát, amint azt Plutarchostól bárki megismerheti.

Mindez nem érinti annak a közkeletű és lényegében

helytálló tételnek az igazságát, mely szerint a *nemzet modern fogalma* a monarchia és arisztokrácia ellen felkelt újkori tömegmozgalmak, mindenekelőtt a *francia forradalom* frazeológiájában jelent meg, s a királyoktól és nagyuraktól elvett és a tömegek által birtokba vett vagy venni kívánt politikai közösséghez fűződő tudatot jelentette és jelenti. Csak éppen nem ekkor és ezáltal születnek meg először a nemzet és a nemzeti tudat közösségi jelenségei, hanem — szemben a régebbi korok arisztokratikus vagy korlátozottan demokratikus nemzeti tudatával — most kapcsolódnak össze a minden emberre kiterjedő, minden ember egyenlő emberi méltóságát meghirdető modern *szabadságeszmével*, s ennek következtében most válnak széles tömegbe, elvileg mindenkire kiterjedő *tömegjelenségekké*. Ennek jegyében történt a forradalmat hordozó és győzelemre vivő népnek, mint *nemzetnek*, s az általa birtokba vett vagy venni kívánt keretnek, mint *hazának* a közösségi tudat, közösségi lojalitás, közösségi szimbolumok középpontjába állítása, mint amelyek hivatva vannak betölteni azt az űrt, melyet a közösség életében a hatalmukat és tekintélyüket vesztett uralkodók és nagyurak iránti lojalitás maga után hagyott.

Ez egyben azt is jelenti, hogy a politikai közösség birtoklására irányuló modern nemzeti tudat még ott is, ahol e formájában *új* jelenség volt, nem nélkülözte a nagyon is jelentős *egyéb* közösségi és tudati előzményeket. Ellenkezőleg igen ősrégi, az emberiség történetében évezredek óta mindenütt nagyon is döntő szerepet játszó lojalitásformákat egyesített magában a nemzeti tudat egyetlen nagy áramlatban: átfolyt beléje a *nemzetiségi, törzsi* összetartozáson alapuló lojalitás, a letelepedett lakóhelyi közösségben, *szülőföldhöz, városhoz* fűződő polgári lojalitás, a *szakrális* és *harci* vezetőhöz, majd az *uralkodóhoz* fűződő kísérői, *alattvalói* lojalitás. A már

említett, már régebben politikailag erősen aktivizált arisztokratikus vagy korlátozottan demokratikus jellegű közösségekhez fűződő hazaszeretetet pedig egyszerűen a tömegekre való kiterjesztés útján folyt bele a nemzeti lojalitás együttes nagy áramába. S nem egyszer előfordult, és előfordul az is, hogy *vallási, társadalmi* lojalitás vagy *politikai mozgalmak, pártok* iránti lojalitás is tényezője lett a nemzetalakulásnak és összetevője a nemzeti lojalitás kialakulásának.

Mindez a sokféle örökség és a politikai közösségi tudat legújabbkori demokratizálódása és tömegessé válása együttevén a *mai nemzeti tudatot félelmes erejű közösségi kötelékké* teszi, melynek hamaros lazulása, pláne felszámolódása nem látszik valószínűnek. Ma az emberek igen nagy hányada számára, modern tömegközvéleménnyel rendelkező országokban pedig nyugodtan mondhatjuk, döntő többsége számára, a családon kívül a nemzeti hovatartozás az a közösségi kötelék, mely — hatalmi eszközeitől eltekintve is — a legsikeresebben képes tagjai lojalitására apellálni és végső esetben az önfeláldozás iránti igényt eredményesen érvényesíteni. Mindez fennáll a nemzetre épült — a következő pontokban érintendő — hatalmi, társadalmi és egyéni érdekektől, uralmi igényektől, agresszív indulatoktól és torz ideológiáktól függetlenül is, s nem ezek *által* jön létre. A nemzet és nemzeti tudat mindeme jelentős szociológiai tényei természetesen egyáltalán nem *igazolják* a nacionalizmus bármiféle ideológiáját, de ugyanakkor éppen, mert *tények*, nem helyezi őket hatályon kívül a nacionalizmus bármiféle ideológiájának a *cáfolata* sem.

A kérdés tehát az, hogy milyen okok következtében jelentkeznek a szabad politikai közösség létezésével összefüggően kibontakozó nemzeti közösségben és nemzeti tudatban azok az uralmi és agresszív elemek, melyekben a nacionalizmus veszélyességét meg szoktuk jeleníteni.

b) *Uralmi és alávetettség helyzete a nemzeti közösségek életében*

A nemzeti közösségalakulás jellegzetes eleme a politikai keret, politikai szervezet, *állam* létesítésére és fenntartására irányuló *törekvés*, amivel kapcsolatban e nemzet és a nemzetállam is szükségképpen felveszi a mindennemű közösségre, különösen a mindennemű cselekvő és politikai közösségre jellemző szervezeti és tudati helyzeteket: problémái, céljai, tervei, cselekvései, sikerei, kudarcai adódnak; tagjaikban feltámad a közösség iránti lojalitás, a közösség többi tagjaival való szolidaritás érzése, és a közösséghez való tartozás részévé válik a tagok önértékelésének akár pozitív, akár negatív értelemben; a közösségnek érdekei, érdekközösségei, érdekellentétei támadnak, létét, biztonságát veszély fenyegetheti, igazságtalanságok, sérelmek érhetik, követelése, igényei támadhatnak, s mások vele szemben ilyeneket támaszthatnak. Mindezzel kapcsolatban megjelenhetnek a *hatalom* különböző problémái is, a nemzeti közösségek és államaik *egészükben* szembekerülhetnek a hatalmi erőviszony és hatalmi erőkülönbség, a túlsúly vagy gyengeség, a fölénytudat vagy kisebbségi érzés, az agresszív indulatok, az egzisztenciális félelmek, s mindenekfelett az *uralom* és *alávetettség* helyzeteivel.

Itt válik döntő jelentőségűvé az a különbség, mely fennáll a szó modern értelmében szabad, vagyis minden ember szabadsága és egyenlő emberi méltósága alapján szervezkedni igyekvő nemzetek, és a régebbi, magukat ugyancsak büszkén „szabad”-nak valló, de *nem* minden ember szabadságán és egyenlő emberi méltóságán alapuló közösségek, a rabszolgatartó városállamok, törzsi fejedelemségek, arisztokratikus köztársaságok, feudális-rendi királyságok nemzetei között. Ez utóbbiak „hazafias” és „nemzeti” tudatával nem ellenkeztek az erőszak, az ura-

lom, az alávetés, az élethalálharc különböző helyzetei, az államok és nemzetek rangsorának kérdései, a dicsőséges hódítás és az erőszakkal megtorolt presztizs-sérelmek magatartásai. Egy athéni polgár nyugodtan mondhatta, hogy mint szabad polgár, azt tehet a rabszolgájával, amit akar; egy német fejedelem levezethette a német „nemzetnek” — csupán a fejedelmeket megillető — szabadságából (*libertas Germanica*) azt a jogát, hogy alattvalóit idegen uralkodóknak katonául eladja; egy XVIII. századi magyar nemesúr elsíráthatta a „magyar nemzet” szabadságát, ha jobbágyainak terheit az uralkodó felülről korlátozta. Megtehették mindezek a közösségi és egyéni szabadságaikra féltékeny nemzeti közösségek azt is, hogy hasonló közösségeket, szervezeteket vagy államokat sportszerű harcra vagy élethalálharcra kihívjanak, legyőzzenek, meghódítsanak, s ennek eredményeképpen megsemmisítsenek, leigázzanak, megbüntessenek vagy csupán rangban maguk alá rendeljenek, magukba olvaszsanak: mindezzel nem kerültek ellentétbe létezésük arisztokratikus vagy korlátozottan demokratikus alapelveivel.

Viszont pontosan ezek azok a magatartások, melyek alapvetően ellenkeznek a zsarnokság minden formáját elvető és azzal szemben minden ember szabadságát és egyenlő emberi méltóságát valló *modern nemzetalkulás* lényegével. Ezért adódik a modern nemzetállamok alakulásának legdöntőbb problémája és létezésük belső feszültsége éppen abból, hogy az *államot*, ezt a történetileg kialakult hatalmi, uralmi és harci szervezetet most egy olyan mozgalom veszi birtokba vagy alakítja meg, melynek lényegéhez tartozik az államszervezet *uralmi és erőszakos* jellegének a megszüntetése és magasabbrendű, *szabad beleegyezésen* alapuló, *megegyezékes* közösségi szervezetté való átalakítása. Ez azt jelenti, hogy az érdekelbeli és hatalmi ellentétek bizonyos formáinak, elsősor-

ban az *uralom*, az *elnyomás* és az *élethalálharc* jelenségeinek a modern szabad nemzetalakulás világában elvileg lehetetlenné kell válniuk, megfelelően annak a marxizmusnak, mely szerint „nem lehet szabad az a nemzet, mely más népeket elnyom.”

Azonban bármennyire másféle államnak kellett volna – és mindinkább kell is – a szabadságeszmén alapuló államnak lennie, azért a történelem a szó modern értelmében szabad nemzeteket és szabad államokat is hozhat a hatalmi erőviszony, az uralom, a harc és egzisztenciális félelem olyan helyzeteibe, – amint azt az európai államközösség XIX-XX. századi fejlődésével kapcsolatban már láttuk, – amelyek felidézik számukra az uralomgyakorlás és erőszakalkalmazás hagyományos szabadságellenes magatartásainak kísértéseit. Előfordult, hogy fejlettebb nemzetek megörökölték monarchikus vagy arisztokratikus jogelődjek hódításait, gyarmatait vagy rabszolgáit, vagy harcias politikusaik vagy vállalkozó állampolgáraik jóvoltából maguk váltak ilyen hódítások, gyarmatok, rabszolgák uraivá; előfordult, hogy egyes nemzetek az általuk birtokba venni kívánt történelmi keret határain belül találták magukat szemben másféle nemzeti tudattal rendelkező és másféle állami keretbe törekvő kisebbségekkel, vagy különböző történelmi események, háborús és békekötési alkalmak folytán válhattak meghódított területek, kisebbségek „gazdáivá”; előfordult, hogy átmeneti nemzeti állapotban levő vagy vegyes lakosságú határterületek kapcsán támadtak ellentétek nemzetek között, s előfordult, hogy egymás fölött elhelyezkedő, részként és egészként szembenálló egységek versengtek azon, hogy a kisebb vagy nagyobb egységre kerül-e végül is a nemzetalakulás súlypontja. Mindezeket a problémákat a minden ember szabadsága és egyenlő emberi méltósága alapján szervezkedő modern demokratikus nemzeteknek a szabadság, jogegyenlőség, népszuverénitás, mindenek-

előtt pedig az *önrendelkezés* elvei alapján *kellett volna és kellene*, és elvileg *lehetett volna és lehet* is megoldaniok: a rabszolgaságot, kizsákmányolást megszüntetni, a hódításokat, gyarmatokat felszabadítani, a vitás államalakulási, nemzetalakulási, területi és elhatárolási kérdéseket elvi alapon, pártatlan, tárgyi módszerekkel eldönteni stb. Azt azonban, hogy konkrét esetben egy-egy nemzet mennyire tesz eleget e követelményeknek és mennyire enged az uralom és az erőszak atavisztikus kísértéseinek, egy sor tényező bonyolult együtthatása dönti el.

c) Agresszív és uralmi magatartásra indító tényezők a nemzetek életében

A legelső és legdöntőbb tényező természetesen az, hogy a megalakult vagy alakuló nemzetek történeti múltjuk, társadalmi és politikai fejlettségük folytán a *szabadságeszmével való áthatottság* és a *szabadság javaival való gyakorlati élés* milyen fokára jutottak el. A nemzeti tudatok „szabadságértéke” ebből a szempontból egy szélesen elnyúló skálán helyezkedik el, melynek egyik végén azok a politikailag legfejlettebb nemzetek foglalnak helyet, melyek a szabadság régi hagyományával, hatalmas élményeivel; kialakult tapasztalataival és folyamatos gyakorlatával rendelkeznek, s melyeknél a *nemzetté alakulás* és a *szabadság és egyenlő emberi méltóság alapján való társadalmi szerveződés* azonos, párhuzamos vagy legalábbis összefüggésüket el nem vesztett folyamatok maradtak. Ezeknél a nemzeteknél mindenféle diktatórikus, imperialista, kizsákmányoló, gyarmatosító közjáték ellenére is helyrehozhatatlan törés nélkül meg tudott maradni a modern nemzetté alakulás alaphelyzete: az, hogy egy nép azért és azáltal válik

modern nemzetté, *mert* demokratizálódik, vagyis politikai keretének *tudatos* gazdájává lesz. Az említett skála közepe táján viszont olyan országok népei állottak és állnak, amelyeknél a még aránylag passzív tömegeknek szabad nemzetként való aktivizálására, szabad hazaszere-
tetel való eltöltésére irányuló törekvés nem az arra meg-
érett tömegek széleskörű és tudatos szabadságigényét
megtestesítő mozgalmakból indul el, hanem a fejlettebb
országok példájától megmozgatott, az azokkal szemben
fennálló „hátrányt” behozni kívánó szűkebb, arisztokra-
tikus, oligarchikus, privilegizált vagy értelmiségi rétegek-
ből: így történt ez a XVIII. század végén és a XIX. szá-
zad elején Közép- és Kelet-Európában, s azóta is a világ
számos más pontján. A skála legutolsó végén pedig olyan
országok állnak, ahol a tömegek passzivitása csaknem
teljes és a „hazafiság felkeltésének” mozgalmában maga
az abszolút uralkodó a kezdeményező: így próbálkoztak
ezzel már Napóleonnal szemben fellépő európai uralko-
dók, s így ma is a harmadik világ megmaradt uralkodói.
S amilyen arányban jut e téren kezdeményező szerep kü-
lönböző privilegizált rétegeknek vagy vezetőknek, s ami-
lyen arányban látják e vezetők a fejlettebb országok elő-
nyét inkább azok nagyobb *hatalmában*, mintsem népeik
nagyobb *szabadságában*, abban az arányban jelentkeznek
a nemzeti tudat megnyilvánulásai között a régebbi, nem
modern, arisztokratikus nemzeti tudatok *hatalmi, ural-
mi, harci* beállítottságai is, s abban az arányban kerül
nagyobb hangsúly a nemzeti tudat bezárkózó elemeire, s
kisebb a szabadságeszme nyílt, befogadó jellegére. Ezért
látjuk azt, hogy idestova kétszáz év óta szerte a világon a
nemzetté alakulásra irányuló igény gyorsabban és na-
gyobb átütő erővel terjed, mint a szabadság és egyenlő
emberi méltóság alapján való társadalmi szerveződés irán-
ti igény, s mint az utóbbitól „önállósulni” látszik, bár-
mennyire is nem képzelhető tartósan a nélkül. Bármenny-

nyi példa van is azonban a legújabb korban a csökkent szabadságtartalmú, sőt néha kifejezetten szabadságellenes „nemzeti” mozgalmakra, ez a paradox helyzet soha spontán, egyenesvonalú, zökkenőmentes fejlődés útján nem képes előállni, és a nemzetté alakulás viszonyosságai csak akkor tudnak végül is nyugvópontra jutni, ha a szóbanlevő nemzet kisebb-nagyobb kitérők után végül is fel tud sorakozni a skála élén lévő valóban szabad nemzetek mellé.

Az uralmi és harci magatartás kísértéseinek azonban a szabadságeszmétől való áthatottság foka mellett nem kevésbé lényeges tényezők azok a tényleges *hatalmi és gazdasági erőviszonyok*, melyek a szabadság következetes megvalósításának problémáit kísérik, s azoknak az *áldozatoknak* a nagysága, melyeket a szabadságeszme vállalásáért hozni kell: birtokolt hatalmi helyzetek, kialakult gazdasági érdekek, megszokott területi keretek, beidegződött felsőbbbségi tudatok feladásában. Aránytalan hatalmi fölény és túl nagynak tűnő áldozat kísértésbe hozott fejlett és magukat szabadságszeretőknak tudó nemzeteket is, hogy az útjukba kerülő elenyésző erővel rendelkező kisebb közösségeket leigázzák, leigázva tartásuk, esetleg elnyeljék vagy megsemmisítsék, úgyhogy mire a szabadság és emberszeretet apostolai a helyszínre értek, már hírmondót se találtak belőlük. Különösen olyankor, ha ezt a fölényt nagymértékű faji, kulturális vagy gazdasági különbségek is alátámasztották, nem volt nehéz a szabadság elveinek következetes alkalmazását „keresztülvihetetlen”-nek feltüntetni vagy legalább is „egyelőre” akár nemzedékeken keresztül is elhalasztani. Így történhetett pl. hogy lezajlott a világnak példát mutató amerikai szabadságharc úgy, hogy egyszerűen nem tartotta még napirendre tűzhetőnek az emberi elnyomás legsúlyosabb formájának, a néger rabszolgaságnak a felszámolását, s így történhetett az is, hogy az emberi jogok

meghirdetése után több mint egy évszázadon keresztül tarthatták természetesnek a legfejlettebb európai nemzettek gyarmati uralmi helyzetük fenntartását. A végül mégis bekövetkező gyarmati felszabadulási folyamat okai között nem szabad *sem* a szabadságeszme erejét, *sem* a hatalmi és gazdasági erőviszonyok szerepét, *sem* alábecsülni, *sem* túlbecsülni: az erőviszonyok egy bizonyos állása nélkül az egész folyamat el sem tud indulni, de e feltételek beállta után döntő jelentőségűvé válik a birtokló ország szabadságeszmétől való áthatottságának foka, amint azt a gyarmati felszabadulás folyamatával kapcsolatban a fejlettebb nyugati országok és Portugália viselkedésének szembeállításával már bemutattuk.

Lényeges tényező volt az is, hogy az alakuló nemzeti közösségek milyen *politikai* konfliktusok, sérelmek, bánalmak, elnyomások *élményeivel* telítődtek meg. A francia forradalomból pl. a reakció támadása váltotta ki azt a forradalmi terrort, melynek visszahatása súlyosan megingatta mind a szabadságeszme optimizmusát Franciaországban, mind a forradalom hitelét Európában: s ugyancsak ez okozta, hogy a francia forradalom védekezése átment hódító háborúba, melyeknek során a létért való harc és egzisztenciális félelem indulatai átcsaptak a hódítás kollektív mámorába, ami viszont a megtámadott és leigázott közösségekben keltett fel ellenkező irányú nemzeti ellenhatást és kapcsolta össze a nemzeti tudatot uralmi, alávetettségi, sérelmi és harci élményekkel. További példák sokaságán lehet bemutatni, hogy – azonos politikai fejlettség mellett – minél *kevesebb* félelmes élménye van egy-egy embercsoportnak, egy-egy nemzetnek sérelemről, igazságtalanságról, megaláztatásról, megtámadtatásról, leigázásról, elnyomásról, élethalálharcról, megsemmisülési veszélyről, annál könnyebben vállalja a szabadságeszme következetes alkalmazásából reá háruló áldozatokat is, s minél *több* ilyen élménye van, annál

inkább hajlik maga is arra, hogy biztonságát türelmetlenségben és uralmi magatartásban keresse.

Nem csekély jelentőségűek voltak végül a nemzetállamnak uralmi szemlélettel való telítődésében a nemzeti közösségek már említett egymásközötti *elhatárolódási* bonyodalmai is, melyek keretében részben *egymás mellett* élő alakuló nemzetek versengtek határterületeik hovatartozásáért és azok lakosságának lojalitásáért, részben pedig *egymás fölé* épült állami képződmények és nemzeti alakulások, államszövetségek és tagállamok versengtek azért, hogy melyik váljék a nemzetté alakulás nagy tömegmozgalmának hordozójává, „nemzetté”. Mindegyik a nemzetet megillető, különösen fokozott lojalitás elsődleges tárgya akart lenni: a nagyobbak nem akartak sem feloszlani, sem megelégedni a „szupernemzet”-nek (még csak vagy már csak) a többi, valóságosabb nemzet felett lebegő státusával; a kisebbek nem akartak sem beolvadni, sem a valóságosabb nemzetek árnyékában élő „mikronemzetekké” zsugorodni. Így pl. a XIX. század elejétől kezdve három nemzetalakulási igény is versengett azért, hogy az *osztrák* császárnak *magyar* királyságában élő *szlovák* anyanyelvű emberek milyen nemzethez tartozzanak: ezért kérdezte már a múlt század elején a sokrétű birodalmát kormányzó Ferenc császár némi zavarral, midőn egy ízben egy alattvalójának „hazafiságát” dicsérték előtte, hogy vajon „ki iránt” hazafi az illető? A dinasztia német-római császárságának évszázados tekintélyét megörökölni kívánó Habsburg-birodalom *osztrák* nemzetként szeretett volna modernizálódni, ami könnyű lett volna, ha olyan 500-600 éve központosított állam lett volna, mint a nagy mintakép, Franciaország, csak hogy a komoly osztrák központosító törekvések alig voltak százévesek, és az összbirodalom még nevet is csak a XIX. század elején kapott; vele szemben a nyolcegynéháyszázéves magyar királyság a

maga rendkívül erős közösségi tudatával a maga történeti területén akart modern *magyar* nemzetet létrehozni, ami szintén egyszerű lett volna, ha ez a soknyelvű magyar királyság megmaradt volna függetlennek, idejében demokratizálódott volna és nem akarta volna elvesztett függetlenségének visszaszerzése érdekében a magyar nyelv versenyképességét a némettel szemben azzal bebizonyítani, hogy egész országát – ugyancsak francia mintára – egy nyelvűvé teszi; egyszerű lett volna a *szlovákok* nemzetté alakulása is, ha lett volna saját történetileg kialakult politikai keretük – de nem volt, amit azzal egyenlítették ki, hogy széles körben tudatossá tették magukban a szláv népcsaládhoz való tartozásukat, s azt, hogy az mennyivel hatalmasabb, mint az ő külön nemzeti létezésüket kétségbevonó osztrák birodalom vagy magyar királyság. Így azután a háromféle nemzetalakulási igény között hosszú harc keletkezett, melyben először az osztrák álláspont győzött, a magyarok és a szlovákok fölött, azután a magyar álláspont az osztrákok és szlovákok fölött, végül a szlovák álláspont a csehek segítségével az osztrákok és magyarok fölött, de akkor még egy külön harca támadt ugyane kérdésben a csehekkel is. S mindezek a kérdések megtetéződtek egy sor horizontális elhatárolási kérdéssel is, s külön-külön is, együtt is bőséges alkalmat adtak arra, hogy a szóbanlevő nemzeti szervezetek, keretek és mozgalmak hatalmi, uralmi és harci szellemmel telítődjenek.

Mindeme sokféle tényező együtthatása dönti el, hogy a modern szabadságeszméből megszülető nemzetalakulás folyamata során mennyiben jelentkeznek agresszív-uralmi magatartások. Míg az egyik oldalon arra találunk eseteket, hogy a szabadság-eszmétől komolyan telített, egymással aránylag kiegyenlített erőviszonyok között szembenálló, a pusztulás rémképétől nem gyötört és számottevő elhatárolási problémákkal nem küzdő nem-

zetek olyan elegánsan tudják elintézni vitás problémáikat, mint Svédország és Norvégia vagy Dánia és Izland, addig a másik oldalon politikai elmaradottság, aránytalan erőviszonyok, félelmet keltő vagy egyenesen kollektív lelki eltorzulást kiváltó élmények és bonyolult egzisztenciális vagy elhatárolási problémák a nemzetek közötti ellentéteket sokszor egészen a népirtás határáig képesek elvinni. Mindezeket a többé-kevésbé veszélyes agresszív-uralmi magatartásokat általában a *nacionalizmus* neve alatt foglaljuk össze, amelyet azonban nemcsak tényleges magatartások összességének, hanem eszmék valamiféle rendszerének, *ideológiának* is tekintünk.

d) Kitérés korunk politikai ideológiáiról

Korunk jellemző vonásaként szoktuk felismerni azt, hogy benne a társadalom és állam szervezetére, átalakulására és átalakítására vonatkozó eszme- és programrendszerek, vagy ahogyan nevezni szoktuk őket, *ideológiák*, a vallásháborúk, fanatizmusok, csalhatatlanságok hevességével állanak egymással szemben: e gondolat jegyében hasonlítják őket vallásokhoz vagy nevezik, mint Raymond Aron vagy Arnold Toynbee, világi valláspótlékoknak. Nem feladatunk itt az ideológia, közelebbről a *politikai ideológia* mibenlétét tüzetesen meghatározni, vagy igazságot tenni azok között a nézetek között, melyek ez alatt egyfelől teljesértékű eszmék rendszerét, másfelől valamiféle nem teljesértékű eszmepótlékokat, sőt egyszerűen hamis, téves eszmék rendszerét értik: gyakorlatilag az egyik ideológia inkább az egyik, a másik inkább a másik sémába illik bele, pontosabban mindegyik valahol a két véglet között helyezkedik el: egyik sem tisztán érvényes eszmék rendszere, de mindegyiknek van valami köze valamilyen érvényes – vagy egykor

érvényes — eszméhez, de ugyanakkor, többé-kevésbé torzítja is azt, mert nemcsak az eszmét hirdeti meg, de annak megvalósítását, keresztülvitelét, stratégiáját, taktikáját, politikáját is. Ezért kapcsolódik gyakran az ideológia szóhoz egy bizonyos elítélő, lekicsinylő hangsúly, hátrányos értékítélet. Különösen erős ez a hátrányos értékítélet abban a minősítésben, mely az ideológiákat világi valláspótlékoknak tekinti, mert hiszen ez a minősítés az ideológiákat a hívők számára az igazi vallás hitvány másolataiként mutatja be, a hitetlenek vagy vallásellenesek számára pedig hozzájuk kapcsolja a vallásos hit legellenszenvesebb megnyilvánulásait, a fanatizmust, a türelmetlenséget, a prófétai jövőbelátás és csalhatatlanság igényét, a dogmatizmust, az üldözést.

Bármennyi érdekes szempontra, analógiára és tanulságra ad is azonban alkalmat korunk uralkodó politikai ideológiáinak a többé vagy kevésbé türelmetlen vallásokhoz való hasonlítása, a közvetlen problémák és tennivalók szempontjából elsődlegesebb tanulságokhoz jutunk, ha a jelenkori ideológiákhoz közvetlenül fűződő társadalmi tartalmakra figyelünk elsősorban. Az ezekhez kapcsolódó tömegindulatok hevességét és a megfelelő mozgalmak helyenkénti türelmetlenségét elegendően megmagyarázzák azok a felfokozott várakozások és történelmileg egyedülálló nagyigényű célok, amelyek mind a gondolkodókban, mind az elitekben, mind a tömegekben az *újkori szabadságeszme* alapján való társadalmi szervezkedéshez fűződtek: azok a várakozások, melyek egy szabad, egyenlő, megegyezésszerű, igazságos, ésszerű, mindennemű zsarnokságot és kizsákmányolást kiküszöbölő, a népek belső szuverénitását és külső önrendelkezését biztosító társadalom lehetőségének vízióját vetítették az emberiség elé. Korunk politikai ideológiái elsősorban ezeknek az eszméknek a megvalósítására és ezeknek a várakozásoknak a beteljesítésére tesznek javasla-

tokat olymódon, hogy egy vagy több ilyen *eszmét* a gyakorlati keresztülvitel, a *tennivalók*, a politika szempontjából gondolnak végig, s ennek megfelelően a megvalósítás módszerére és eszközeire, stratégiájára és taktikájára vonatkozó gondolatokkal és előírásokkal egészítenek ki; egyben rámutatnak a kitűzött célok megvalósításának akadályozásáért felelős vagy esetleg az eszmék meghamisításában s a velük való visszaélésben bűnös társadalmi, politikai és gazdasági erőkre; mindezzel kapcsolatban kitűzik a közelebbi és távolabbi célokat, és felvázolják a győzelem útját. Amilyen mértékben erős az érdekelt tömegekben a jogos örökségükből való kifosztottság vagy a megcsalatottság érzése, abban az arányban heves és esetleg türelmetlen az ideológiák indulati visszhangja is.

Az ideológiák által kitűzött úton az így kialakuló mozgalmak életében — csakúgy, mint a nemzetek életében, amint azt fentebb láttuk — a megvalósítás során szükségszerűen megjelennek a hatalom, a hatalomgyakorlás, az uralom, a harc és az érdek többé-kevésbé torzító momentumai, melyek egyszerre lehetnek az eszmék megvalósításának eszközei is, akadályai is, s tehetik az ílymódon politikai tényezőkké vált eszméket magukat is a politika eszközeivé. Ebben az összefüggésben ugyanúgy *naivitás* azt hinni, hogy az eszmékre hivatkozó hatalom mindig az eszmék megvalósítója is, mint ahogyan *terméketlen cinizmus* azt hinni, hogy az eszme mindig a hatalom pusztá jelszava: adott esetben egy mindig változékony erőviszony dönti el, hogy az eszme és hatalom viszonyában melyiknek jut a mozgató és melyiknek az eszköz szerepe. Valamennyire minden, a megvalósítás szakaszába jutott eszme, megérzi a hatalom, az uralom, az erőszak, a harc, az érdek közrejátszásának torzító hatásait: a megvalósulni kezdő új formákat és intézményeket újból és újból a hatalom, uralom, erőszak és ér-

dek képződményei lepik el, sajátítják ki, vagy hamisítják meg, a kezdetben askéta típusú vezetőkől újból és újból az ellenfélhez hasonló, hatalmukat őrző és azzal visszaélő szokványos hatalmasok lesznek; a remények beteljesülését ígérő ideológiák pedig abba a jogosnak látszó gyanúba kerülnek, hogy nincs is más szerepük, mint hatalmi képződményeket létrehozni, fenntartani és igazolni. Így jön létre az a helyzet, hogy abban a történelmi folyamatban, mely az újkor központi politikai eszméje, a szabadság és egyenlő emberi méltóság alapján való társadalmi szerveződés megvalósítására irányul, a csalódások új meg új hullámai egynél több, egymással többé-kevésbé szembenálló ideológiát is létrehoztak, melyek fokozódó hevelséggel leplezik le egymás visszaéléseit, s fokozódó türelmetlenséggel fordítják egymás ellen híveiket. Hiábavaló azonban, ha ezeknek az ideológiáknak az ellentmondó vagy irreális tételeit olyanok próbálják megcáfolni, akik a megcsalatottság közös élményén kívül állnak: a kiábrándulást nem a logikus cáfolatok, hanem a hatalom és erőszak új meg új csapdáiba esett ideológiák által kiváltott új csalódások hozzák meg. Ezenközben az eszmék megvalósulása a felfokozott várakozások, megcsalatott remények és újbóli összeszedelőzködések állandó körforgásában halad előre. Ha magunk is nem érdekeltek, hanem érdektelen külső szemlélők volnánk, csodálkozással és elismeréssel állapíthatnánk meg, hogy a társadalomszervezés humanizálásának, ésszerűsítésének és megegyezéssé tételének technikái az újkorban és legújabb korban milyen széleskörű előrehaladásra mutatkoztak képesnek a hatalom és erőszak korlátlan garázdálkodásához szokott régebbi korok szerény igényeihez képest. Ezeket az eredményeket azonban nagymértékben eltakarja szemünk előtt — és sokszor meg is semmisíti — a mind türelmetlenebbé váló tömegek és ideológiáik egymásközötti harcának elvadulása.

Korunk uralkodó — és szerinte világi valláspótlék szerepét betöltő — ideológiaként Toynbee az *individualizmust*, a *kommunizmust* és a *nacionalizmust* jelöli meg. S ehhez hozzáteszi azt az — elsőre meglepőnek tűnő s az alábbiakban még közelebbről megvizsgálandó — megállapítást, hogy eddig bárhol is tört ki ezek között összeütkezés, változatlanul a — legnagyobb veszélyt jelentő — *nacionalizmus* győzött.

Korunk uralkodó ideológiáinak ez a háromfelé való kategorizálása elsőre meggyőzőnek látszik; legfeljebb hozzátehetjük, hogy e három, a szabadságeszmével többé vagy kevésbé, de valamennyire mind összefüggő ideológián kívül létezik még ugyancsak ideológiaként, bár védekezésbe szorult ideológiaként az Európában egykor egyetemes érvényességgel uralkodó, lényegében már leűnt, de rengeteg összefüggésében még mindig szívósan védekező *tekintélyi-arisztokratikus* elv is; néha a maga agresszív szentszövetségi formájában, mint nyílt *reakció*, gyakrabban többé-kevésbé modernizált törekvések formáiban. Komoly tömegeiről azonban már nem képes jelentkezni ez az álláspont, legfeljebb akkor, ha a nacionalizmussal talál közös platformot, melynek egyes torzabb formái, pl. a fasizmus, magukba olvasztották a tekintélyi-arisztokratikus elv egyes, eredeti, hagyományőrző, arisztokratikus összefüggésükből és egyetemes érvényükből kivetkezőtetett foszlányait is. Indokolt megjegyezni azt is, hogy *individualizmus* nem egészen szerencsés megjelölése annak a komplexumnak, amit *liberalizmusnak*, polgári demokráciának, kapitalista ideológiának, amerikai életformának stb. is szoktak nevezni, valamint azt, hogy a *kommunizmus* mellé hozzá kell gondolnunk a *szocializmusnak* más, részben kompromisszumosabb, részben dogmatikusabb válfajait is.

A mi főkérdésünk elsősorban az, hogyan helyezkedik el a *nacionalizmus* ezek között az ideológiák között. Ma-

gától értetődik, hogy mind az *individualizmus-liberalizmusra*, mind a *szocializmus-kommunizmusra* áll mindaz, amit az ideológiákról, s azoknak a hatalom, uralom és erőszak tényezői által létrejövő torzulásairól mondtunk. Ugyanakkor azonban mindkettőről elmondhatjuk azt, hogy komoly eszmei és társadalompolitikai rendszert képviselő, önmagukban összefüggő ideológiai építmények. Mind a kettő, még ha némi leszűkítéssel és látszólag egymással ellentétes előjelekkel, de a szabadságeszméből a minden ember szabadságát és egyenlő emberi méltóságát valló eszmekörből és mozgalomból nőtt ki, s ma is abból meríti azt a meggyőző erejét, amivel rendelkezik. Némi elnagyolással mondhatjuk úgy is, hogy az individualizmus-idealizmus legfőbb, csaknem kizárólagos hangsúlyt helyez a *szabadság*, s azon belül is a gazdasági, vállalkozói szabadság megvalósítására, míg a szocializmus-kommunizmusnál a hangsúly az *egyenlőségre*, társadalmi igazságosságra és a gazdasági kizsákmányolás megszüntetésére kerül. Ezzel kapcsolatban szemükre vethetjük, hogy a szabadság és egyenlő emberi méltóság egységes ügyének egyes részaspektusait abszolút érvénytelenné ruházzák fel, s ezáltal a szabadság egyetlen és érvényes eszmekörét erőszakkal liberalizmusra és szocializmusra bontják szét. Szemükre vethetjük, hogy azáltal, hogy „vezérképviselőket” világhatalmakra bízták, veszedelmes uralmi és hatalmi elemekkel, machiavellisztikus technikákkal fertőződtek. Szemükre vethetjük, hogy mindennek következtében elvi és eszmei programokat úgy összegeznek konkrét társadalmi érdekekkel és politikai akciókkal, hogy gyakorlati programjaikat felesleges ideológiai előítéletek terhelik és valóságellenessé teszik, elvi állásfoglalásaikat pedig rövidlejáratú érdekek és politikai taktikai megfontolások korrumpálják és gyakran meg is hamisítják. Fogalmazhatjuk úgy, hogy az egyik az állam túlhatalmától való féltében a szabadság érdekében

hivatkozva a gazdasági kizsákmányolás igazolásához jut el, a másik ez utóbbitól való féltében az emberek bürokratikusan kiszolgáltatottságára ad lehetőséget. Mindennek nagyon súlyos következményei voltak és lehetnek még. Mindez azonban nem változtat azon, hogy sem az individualizmus-liberalizmus, sem a szocializmus-kommunizmus nem fordult alapvetően és frontálisan szembe a végső kiindulásukat képviselő demokratikus szabadságeszmével, s bármely jeleit mutatják is időnként a hatalom, harc és érdek deformáló hatásának, valamint a megmerevedésnek és dogmatizmusnak, mindkettőben elevenek maradtak azok az erők, melyek a szabadságeszme végső mértékét alkalmazva belülről indítanak el korrigáló és tisztító mozgalmakat. Mindketten továbbra is a világméretű érvényesség komoly igényével fellépő és adott helyen és időben funkcionálni képes közösségi programokat jelentenek, az emberi gondolkodás jelentős áramlataival való kapcsolatuk megmaradt, s érvényességet szuggeráló, vitára készítő erejük fennáll, függetlenül attól, hogy uralmon vannak-e, sőt néha erősebb ott, ahol nincsenek uralmon.

e) Nacionalizmus és patriotizmus

Vajon mondhatunk-e bármi hasonlót arról, amit *nacionalizmus*, *nacionalista magatartás*, *nacionalista ideológia* néven szoktunk emlegetni? Mondhatjuk-e róla, hogy tévutai ellenére is megmaradt a demokratikus szabadságeszme megvalósítására irányuló programnak, hogy funkcionálni képes, hogy van komolyan vehető világméretű érvényességi igénye és komoly gondolati tartalma? Első látásra az látszik valószínűnek, hogy mindeme kérdésekre tagadólag kell válaszolnunk, de ehhez előbb tisztáznunk kell a nacionalizmushoz fűződő, nem egészen egyértelmű szóhasználatot.

Nacionalizmus, nacionalista magtartás alatt általában többféle, egymással összefüggő, de nem teljesen azonos dolgot szoktak érteni. Előfordul, hogy így nevezik az egyszerű nemzeti érzést, nemzeti tudatot, vagy azoknak heves, erős, felfokozott voltát. Gyakrabban nevezik nacionalizmusnak a nemzet-állam létrehozására, fenntartására, más hatalmi tényezőkkel szemben való függetlenítésére irányuló törekvéseket, még gyakrabban a nemzeti érdek erőteljes érvényesítését. Rendszerint azonban hozzákapsoljuk e szavakhoz azokat az agresszív, uralmi magatartásokat és célkitűzéseket is, melyeket a nemzetek, mint láttuk, politikai elmaradottságból, aránytalan erőviszonyok kísértésére, félelmes történelmi elnyomás hatására vagy bonyolult egzisztenciális vagy elhatárolási problémák megoldására kialakítottak. Végül jelentenek a nacionalista és nacionalizmus szavak a nemzetet középpontba helyező eszmei, elvi állásfoglalást, világnézetet, eszmék valamiféle rendszerét, ideológiát is.

Mindezeknek a szóhasználatoknak többnyire van egy közös vonása: fokozottabban jelen van bennük az ideológiákhoz gyakran kapcsolódó elítélő, *pejoratív* jelleg. Nacionalista ideológiáról általában veszélyes, kártékony, helytelen, torz ideológiaként szoktunk beszélni, a nacionalizmus agresszív-uralmi jellegéhez pedig az elítélés magától értetődően hozzátapad. A nemzeti érdek erőteljes érvényesítését is akkor nevezzük nacionalizmusnak, ha ezt a magatartást szűkkeblűnek, kicsinyesnek ítéljük. Hasonlóképpen a nemzetállam létesítésére vagy fenntartására irányuló törekvéseket akkor és azok szokták nacionalizmusnak nevezni, amikor és akik ezeket a törekvéseket valamely okból akár általában, akár az adott esetben kártékonynak, bajkeverőnek, indokolatlannak, erőltetettnek kívánják minősíteni. Ezért nevezi így pl. valamely nagyobb egység politikai szerveződési igénye a kisebb egység önállósulási vagy önállónak maradási

törekvéseit kicsinyes partikularizmusból fakadó szűkkeblű nacionalizmusnak, a kisebb egység hívei viszont az egységesítő törekvéseket nagyhatalmi imperializmusból fakadó agresszív nacionalizmusnak. (Hogy adott esetben melyiknek van „igaza”, az mindig azon dől el, hogy melyik igény egyezik a nemzetalakulás – vagy esetleg szupernemzet-alakulás – *valóságos* irányával, s melyik akar azon erőszakot elkövetni.) Ugyanígy a nemzeti érzés és nemzeti tudat elemi, egyszerű megnyilvánulásait is akkor szokták nacionalizmusnak nevezni, mikor ezek a megnyilvánulások a szólónak valamely okból – s ez az ok éppenúgy lehet öntudatos internacionalizmus, mint saját nacionalista elfogultság! – *ellenére* vannak, azokat kártékonynak, szűkkeblűnek, kicsinyesnek ítéli. Ezért fordul elő oly gyakran, hogy szembenálló felek kölcsönösen minősítik a maguk által vallott nemzeti lojalitást, szolidaritást természetes, spontán, egészséges közösségi érzelemnek, a velük bármely okból szembenálló nemzeti tudatokat viszont mesterséges, erőltetett, merőben gonosz agitátorok által szított kártékony tudatformának, nacionalizmusnak. S még azok is, akik valamely okból magukra vonatkoztatva határozottan vállalják a nacionalista elnevezést, ezzel vagy kifejezetten a nemzeti tudat agresszív és uralmi elemeit akarják tüntetően magukévá tenni, vagy ha ezt nem, akkor a nacionalizmusnak velük szemben indokoltan vagy indokolatlanul hangoztatott vádjára válaszul „csak azért is” teszik: igen gyakori eset, hogy olyan nemzetek vagy nemzeti csoportok, melyeknek jogos igényeit a „nacionalizmus” vádjával utasítják el, válaszul ingerülten és tüntetően vállalják ezt az elnevezést abban a tudatban, hogy egy elítélő, *pejoratív elnevezést* vállalnak.

A fent mondottakból az következik, hogy terminológiailag indokolt tekintetbe venni a „nacionalista”, „nacionalizmus” megjelölések használatához újból és új-

ból hozzátapadó vagy belőlük kiütköző rosszalló, elítélő, pejoratív jelleget. Nem célszerű tehát nacionalizmusnak nevezni a nemzeti érzés vagy nemzeti tudat elemi közösségi megnyilvánulásait, sem a nemzetállamra való törekvést önmagában, sőt a nemzeti érdekek akár szűkeblű érvényesítését sem, hanem csakis a nemzeti közösségi tudat agresszív és uralmi megnyilvánulásait, vagy a nemzettel kapcsolatos, torz eszmei álláspontokat. Indokolt tehát csatlakozni ahhoz az általánosan elfogadott megkülönböztetéshez, mely különbséget tesz a nemzeti közösségi tudat természetes, kohéziós elemeit magában foglaló hazafiság, *patriotizmus*, és a kártékony, agresszív és uralmi elemeket is tartalmazó *nacionalizmus* között. (Érdekes, hogy a nemzeti közösségi tudat területi elemét, a hazát kiemelő szó, a *hazafiság* lett a természetes magatartás neve, viszont a személyi, népi elemet jelző *nacionalizmus* a torz magatartásé, holott a nacionalizmus torzító problémái, mint láttuk, lényegesen nagyobb részben származnak a terület kérdéseiből, mint a népeiből.)

Mi azonban az eszmei, ideológiai tartalma ezeknek az „izmus”-oknak? Kézenfekvőnek látszik úgy fogalmazni, hogy amiként az individualizmus-liberalizmus elsősorban a *szabadság*, a szocializmus-kommunizmus elsősorban az *egyenlőség és társadalmi igazságosság* ideológiájának, úgy a patriotizmus és nacionalizmus elsősorban a *nemzet* ideológiáinak tekinthetők. Csakhogy míg a szabadság, egyenlőség és társadalmi igazságosság megvalósításához az eszmék és programok bizonyos rendszerbefoglalása meg lehetőségen indokoltnak tűnik fel, addig a nemzethez, nemzeti tudathoz magához lényegesen kevésbé látszik szükségesnek valamiféle külön ideológia kidolgozása. Ehhez alapjában elég az az elvi állásfoglalás, mely azt vallja, hogy a szabadsághoz és egyenlő emberi méltósághoz való jog alapján a közösség ügye mindenkinek az

ügye, tehát végsőleg a közösséget alkotó emberek együttese jogosult meghatározni azokat a politikai és társadalmi formákat és azokat a népi és területi kereteket, melyekben politikai életét élni akarja. Ez pedig nem több, mint az általános demokratikus szabadságeszme s a belőle következő *népszuverénitás és önrendelkezési elv*. Nem kíván külön ideológiát az sem, hogy ennek alapján *nemzetállamok* jönnék létre, mert azok alakulása nem eszmei szükségességből ered, hanem abból a tényből, hogy a népek akarata, önrendelkezése a fejlődés jelenlegi szakaszában elsősorban nemzet-államok alakítására irányul, s kevésbé magasabb vagy egyetemes politikai szervezetek alakítására. Nem különálló ideológia az sem, — bár sokszor nevezik magukat az emberek így értelemben nacionalistának, — ha valaki a nemzeti tudatot, nemzeti lojalitást, nemzeti szolidaritást az átlagnál hevesebben, nagyobb érzelmi töltéssel teszi magáévá, a maga számára elsőrendű közösségi köteléknek tekinti: mint ahogyan annak, aki nagyon szereti apját-anyját, ettől még nem kell a „familializmus” ideológiájához csatlakoznia, sem annak, aki a városáért buzog, nem kell az „urbanizmus” ideológiáját vallania. Kétségtelen, hogy olyankor, amikor a nemzetállam nem egy meglevő népi és területi keretet vesz át, hanem új alakulásra, területi átrendezésre, régi egységek felrobbantására vagy egyesítésére tör, megjelenik bizonyos igazolásnak, bizonyos ideológizálásnak a nemzet „létezésére”, „megvalósítására” irányuló programnak a szükséglete, ami a stabil nemzetek magatartásánál hevesebben, követelőbben írja elő a nemzet, a nemzeti önállóság, a nemzeti egyesülés mellett való állásfoglalást. Ez rendszerint a nemzeti *sajátosságok* fokozottabb ápolásának és az önállósulás, illetve egyesülés programjáért való hazafias áldozatvállalásnak a kötelezettségét szokta kitűzni, ami magában *szükségszerűen* nem tartalmaz agresszív-uralkodó tendenciákat. Mindez tehát bele-

fér abba, amit általában *hazafiság*, patriotizmus alatt értünk, s amelyet, noha a szabadság eszméjéhez sokkal közelebb áll, mint a nacionalizmus, ennek ellenére vagy inkább *éppen ezért* csak igen egyszerű szerkezetű, kevés *sajátos* „eszmei” elemet tartalmazó ideológiának mondhatunk.

f) A nacionalizmus mint agresszív-uralmi magatartás és mint ideológia

Mi lehet az oka ezzel szemben annak, hogy a nemzetek *agresszív-uralmi* magatartásait, célkitűzéseit és politikáit magukban foglaló *nacionalizmusok* sokkal több „eszmei” ideológiai elemet tartalmaznak, mint az emelkedett eszmeiségű patriotizmus? Az eszmei állásfoglalások általában sokkal gyakrabban agresszió- és uralom-ellenesek, mint nem, viszont az agresszív és uralmi magatartás évezredekén keresztül eszmei igazolás nélkül is magától értetődő tulajdonsága volt a hatalmasoknak és hatalomra törőknek. Így voltak magától értetődően harciasak és hódítók, nemcsak a nemzeti tudatot nem ismerő nagyméretű zsarnokságok és oligarchiák, hanem, mint arra már utaltunk, a régi arisztokratikus vagy korlátozottan demokratikus szabad nemzeti tudattal rendelkező köztársaságok vagy fejedelemségek is; s ezt szintén nem kapcsolták össze különösebb „nacionalista” eszmerendszerrel, legfeljebb néhány, hol atavisztikus-totemisztikus, hol hízelgő-arisztokratikus jellegű eredetlegendát, néhány hol hősi, hol moralizáló nemzeti példaképet, s egy többé-kevésbé meggyőzően indokolt nemzeti büszkeséget mutattak fel hódító nemzeti tudatuk „igazolására”. A kiterjedtebb, „eszmerendszer” jelleget mutatni igyekvő *igazolás* szükséglete a *nemzettel* kapcsolatban akkor lép fel, amikor az állam agresszív-uralmi

szemlélete immár *nem magától értetődőnek*, hanem természetellenesnek, igazolást kívánónak tűnik fel. Ez pedig éppen a modern szabadságeszmén alapuló nemzetállammal kapcsolatban jelenik meg akkor, mikor a fentiekben már említett politikai fejlődési tényezők, hatalmi erőviszonyok, megrázó élmények vagy elhatárolási, egzisztenciális problémák egyes nemzeteket arra indítottak vagy indítanak, hogy a nemzet demokratikus eszméjével ellentétes uralmi és agresszív magatartásokat, politikai célokat tegyenek magukévá. Minthogy azonban ugyanakkor a legtöbb esetben nem akarják a régi tradícióikban, jelen felszabadulásukban vagy jövőreményeikben továbbra is központi jelentőségű szabadságeszmét feladni, ezáltal feszültség támad az általuk továbbra is vallott szabadságeszme és az őket életbevágóan érintő uralmi-harci helyzet között. Ez utóbbit kell valami módon *eszmei* síkon is „megmagyarázni”, a szabadság eszméjével „összeegyeztetni”, a szabadságeszmét különféle más, eszmék rangjával felruházott harci és uralmi gondolatokkal és programokkal „kiegészíteni”. Ilyenek voltak a „fehér ember terhe” a gyarmati uralom igazolására, a nagy francia forradalom eszméinek vagy a demokráciának a „terjesztése” a francia forradalom hódításai számára, a különböző történeti, birtokörzési, terjeszkedési jogcímek és „pán...izmusok”, egyes dinasztiák vagy arisztokráciák történeti vagy nemzeti hivatása, egyes nemzetek „különleges államalkotó képessége”, faji vagy kulturális „magasabbrendűsége”, vagy demokratikus erényei stb. Amilyen arányban állandósultak ezek a szabadságeszme mértékével mérve többé-kevésbé hamis konstrukciók, abban az arányban kevertek bele vagy kevertek vissza a szabadságeszméből sarjadt modern nemzeti tudatba autokratikus-oligarchikus eszmetöredékeket, s abban az arányban torzult el a nemzet ügye oly irányban, hogy immár elsősorban az így felfogott nemzeti

eszme „ellenfelei”, mindenekelőtt az uralmi igényeket kétségbevonó *más népek* ellen irányult, nem pedig a régi világ túlhaladott és funkciótlanává vált monarchikus-arisztokratikus elemei ellen: sőt ez utóbbiak bizonyos védettségre vagy akár nimbuszra is tettek szert, amennyiben az uralmi vagy félelmi állapotban levő nemzeti ügygel azonosították magukat, vagy annak számára hasznosnak látszottak.

A legszélsőbb esetekben azután eljutottak ezek az agresszív-uralmi magatartásokat igazoló eszmetöredékek a szabadságeszme teljes elvetéséig és megtagadásáig is, ami szükségessé teszi számukra a szabadságeszme teljes „megcáfolását”, s ennek érdekében nyílt arisztokratikus-oligarchikus-kizsákmányoló álláspontok elfogadását. Ilyen álláspontok többnyire olyankor találunk visszhangra, amikor megalakult vagy megalakulni kívánó nemzeteket vagy nemzetszerű csoportokat mint közösségeket a szabadságeszme nevében és arra való hivatkozással ért valamiféle orvosolhatatlannak feltűnő nagyméretű *kollektív sérelem, egzisztenciális veszedelem, kollektív megaláztatás*. Különösen vészesek az uralmi szellemmel eredetileg is fertőzött s utóbb hatalmi helyzetükből megalázó formák között lebukott uralkodó nemzetek vagy nemzetszerű csoportok sérelmei: ilyenek voltak a délieké az Egyesült Államokban a polgárháború után, a németekéi Versailles után, az Algériából kitelepülni kényszerült franciáké s más kitelepítetteké, stb. Nem kevésbé súlyos az ilyen helyzetektől vagy azok megisméltódásától vagy egyenesen a teljes megsemmisítéstől való patológikus félelem, amilyen a dél-afrikai fehéreké vagy a maguk hatalmi pozícióinak egy részét a polgárháború után fokozatosan újból visszaszerzett déli fehéreké az Egyesült Államokban, s ez gyakran olyan politika követésére ad indítékot, ami felidézi azt a veszedelmet, megaláztatást vagy megsemmisülést, amit

elkerülni kíván. Végül ugyancsak végletes torzulásokra és a szabadságeszmével való meghasonlásra vezet az a helyzet, melyben egy magát szabadnak valló erősebb nemzet tart egy gyengébbet, kilátástalannak, kiút nélkülinek tűnő elnyomásban és megaláztatásban, amilyen pl. a faji megkülönböztetés uralma alatt élő négerké. Mindezekből születnek azok a legtorzabb eszmetöredékek, melyek már nem egyszerű öncsalások, csúsztatások vagy átlátszó hamisságok, hanem szabályos eszmei monstruozitások: fasizmus, fajelmélet, fajüldözés, vezérkultusz, erőszak-kultusz, Fekete Mozlim mozgalom stb. Ezek most már azt jelentik, hogy általuk a szabadságtól való félelem, vagy a szabadságeszme által való becsapottság jegyében a legkorlátlanabb zsarnokok eszeveszett szabadsággyűlölete, sőt szabályos örültsége jelenik meg a tömegmozgalmak erejével. Tartóssá tenni természetesen nem lehet ezt a patológikus állapotot, de időlegesen abban az arányban sikerül ez, amilyen arányban a félelem, a sérelem, a megaláztatás, az elnyomás széles tömegek ügye volt, vagy azzá lehet tenni.

Végzőleg azonban mindazokat az agresszív-uralki eszmerendszereket és eszmetöredékeket, melyeket a különböző nacionalista mozgalmak vagy politikák kialakítottak, az orvosolhatatlan belső ellentmondás jellemzi. A szabadságeszmének agresszív-uralki álláspontokkal való „kiegészítése” fából vaskarika; annak megkísérlése, hogyan lehetne egyszerre a szabadságeszme nevében is, ellenére is cselekedni. De nem oldódik fel az ellentmondás a szabadságeszme nyílt megtagadása esetén sem, mert ezek a legszélsőbb álláspontok és mozgalmak sem maradnak le arról, hogy megtartsák a szabadság- és nemzeti mozgalmak legnagyobb erejét, a tömegmozgalmi jelleget, elvárják és kifejlesszék a szabad ember jellegzetes erényeit, a spontán lelkesedést, a felelős aktivitást és a tudatos önfeláldozást olyan közösségi konstrukciókért,

melyek nem biztosítják mindenki részére a szabad ember kifejlődésének alapvető feltételeit.

Nem is maradhattak mindezek az ellentmondások következmények nélkül: az emberi jogokat és egyenlőséget kimondó amerikai alkotmány árnyékában abszurdum volt az a déli ültetvényes álláspont, mely szerint „szabad amerikai állampolgár vagyok, azt teszek a négeremmel, amit akarok”, s ennek az abszurdumnak idővel nagyon is érezhető következményei lettek; ugyanígy nem maradt következmények nélkül az sem, ahogy a föld és a tőke tulajdonosai értették a maguk *szabadságán* a mások teljes *kiszolgáltatottságát*; a „fehér embernek” – eredetileg igen előnyös – „terhét” is addig hangoztatta a fehér ember, amíg az elkezdett – éppen ettől is – valóban mind jobban és jobban elviselhetetlen teherré válni; nem maradt súlyos visszahatások nélkül az sem, hogy a francia *forradalom* eszméinek terjesztése jegyében hódító háborúk keretében a francia *állam* határait messzire a francia *nemzet* keretein túl próbálták terjeszteni; abszurdum volt és rosszul végződött az első világháború előtti magyar közéletnek – s azóta annyi más, kisebbségekkel rendelkező ország közéletének – az az önellentmondó magatartása, mellyel egyrészt az ország *bármilyen anyanyelvű* állampolgárát hivatalosan az egyetemes nemzet egyenrangú tagjának minősítette, másrészt ugyanakkor mindenkit különösen jó hazafinak tekintett, aki akár a saját anyanyelvét felváltotta az *állam nyelvével*, akár másokat minden lehető eszközzel erre rávenni igyekezett. A példák azt mutatják, hogy a szabadságeszmét meghamisító vagy megtagadó nemzeti mozgalmak és nemzeti politikák a legtöbb esetben előbb-utóbb valamilyen formában megbosszulták magukat és vagy látványos bukáshoz vagy a visszavonulás vagy kiegyezés kényszeréhez vagy a demokrácia teljes korrumpálódásához vezetnek el. Nem azt jelenti ez, mintha erőszak

és szerencse nem vihetne időnként sikerre ilyen célkitűzéseket és politikákat is. Csak éppen nem több ez, mint minden elvi állásponttól független merő erőszak és merő szerencse esetleges eredményesnek bizonyulása ez egy olyan világban, melyben az elvi álláspontok jelentősége és az erőszakalkalmazás veszélyessége gyors ütemben növekedőben van.

Nehéz ezek után feltételezni, hogy mindazokból az agresszív-uralmi jellegű eszmei elemekből, melyeket a különböző tévutakra vagy zsákutcákba került nemzeti mozgalmak kidolgoztak, összeállhat valami, amit érdemes a *nacionalizmus* egységes vagy legalább is összefüggő *ideológiájának* nevezni. Úgy véljük, ezzel a minősítéssel nagyon is túlbecsülnénk ezeket az egymással rokon, de komoly eszmei központtal nem rendelkező, mert nem azonos *eszméből*, hanem azonos félrevezető vagy zsákut-cás *helyzetekből* születő s azokra álmegoldásokat kínáló eszmeconglomerátumokat és eszmetöredékeket. Ezért látjuk azt, hogy a különböző nacionalizmusoknak az uralmat, faji vagy más eredendő felsőbbiséget, hódítást, háborút glorifikáló „tanításai”, bármennyi előzményük van is az államok uralmi, hódítási és háborúskodási *gyakorlatában*, az újkor jelentős *gondolatai* körében jelentős előzményekkel alig rendelkeznek. Nem számítva néhány extravagáns másodosztályú gondolkodót, Nietzsche az egyetlen jelentős, bár szintén extravagáns gondolkodó, akinek — egyébként nem vitásan veszélyes és vitatható — gondolataira a nacionalizmusok hivatkozni szoktak. Nietzsche maga azonban egész életében a legkisebb hajlandóságot sem mutatott arra, hogy az ő idejében is már szépen viruló nacionalista eszmetöredékeket és mozgalmakat adoptálja, sőt az egyetemes érvényességet igénylő arisztokrata álláspont szuverén megvetését tanúsította velük szemben. Nem is ok nélkül, mert ezek az eszmetöredékek az egykor érvényben lévő tekintélyi-

arisztokratikus elvnek csupán a foszlányait veszik át és megfosztják azt általános érvényességi igényétől azáltal, hogy mindig *egyetlen* nemzet ügyének a szolgálatába állítják a többivel szemben: nincs nacionalizmus, csak *nacionalizmusok* vannak, melyek eszmeileg kölcsönösen megsemmisítik egymást, mert mindegyik valamilyen formában a maga fajtáját nevezi ki Übermensch-nek minden komolyan vehető kvalifikáció nélkül. Ezért mindaz, amit a nacionalizmusok eddig „eszmeileg” produkáltak, le-tűnt birodalmak vagy háttérbe szorított fajok régi di-csőségének, politikai vagy kultúrális teljesítményeinek mértéktelen túlértékelése, faji felsőbbbségi elméletek, uralmi, sőt világuralmi igény stb, a megható naivitástól kezdve a nyilvánvaló értelmetlenségen keresztül a tömeg-gyilkos borzalomig terjed, s érvényessége és vitára való érdemessége soha egy percre sem élte túl azt a hatalmi helyzetet, kormányzati rendszert, politikai zsákutcát vagy közösségi hisztériát, mely egyiket vagy másikat a magáévá tette.

A nemzetek közmeggyőződésében ma is szilárdan megalapozott szabadságeszmének tehát három olyan le-vezetett ideológiája létezik, melyek a *szabadságeszme ér-vényességében részesek*: a *liberalizmus*, a *szocializmus* és a *patriotizmus*, ez utóbbi a legkevesebb sajátos eszmei tartalommal. A nacionalizmust, ha ezt a kifejezést fenn-tartjuk az agresszív-uralmi magatartások és eszmetöredé-kek számára, deformációs termékként kell számontarta-nunk.

g) A nacionalizmus, a nemzet és az önrendelkezés össze-függésének végleges megfogalmazása

Hogy értsük ezek után Toynbee-nek azt a tételét, mely szerint ha bármikor és bárhol eddig a három nagy politikai ideológia, az *individualizmus*, a *kommunizmus*

és a *nacionalizmus* egymással összeütközött, eddig változatlanul mindig a *nacionalizmus* maradt felül? Elsőre érezni, hogy e megállapításban valóban bujkál egy igen lényeges igazság, de érezni azt is, hogy ebben a megfogalmazásban teljességgel félrevezető. Kézenfekvő volna mindenekelőtt azt replikázni, hogy éppen huszonegy-néhány éve arattak az individualizmus és kommunizmus szövetkezett erői egy nem egészen jelentéktelen győzelmet a nacionalizmus legpusztítóbb akkori képviselője felett. Erre viszont ugyancsak kézenfekvő volna azt felelni, hogy a nacionalizmus azóta is él, erősödik és az általa okozott véres konfliktusok száma újból növekedőben van. Toynbee azonban ennél mélyebbre ás, és a nacionalizmus győzelmeit nem annyira a kis nacionalizmusok nyüzsgésében és konfliktusaiban látja, mint inkább abban, hogy az individualizmust és kommunizmust megtestesítő nagy országok, elsősorban a két szuperhatalom, éppen egymással való éles szembenállásukban sokszor maguk veszik fel a nacionalizmusok jellegzetes és veszedelmes vonásait. S ebben a megállapításban is van nem is jelentéktelen igazság. Csak éppen az nem áll, hogy ezáltal az ideológiák harcában marad felül, „bizonyul meggyőzőbbnek” a nacionalizmus. A valóságos folyamat ennél sokkal egyszerűbb: ha ugyanis bárhol akár az individualizmus-liberalizmust, akár a szocializmus-kommunizmust egy vagy több konkrét állam bármely formában magáévá teszi, attól ennek az államnak a népe nem szűnik meg *nemzet* lenni, szervezete nem szűnik meg *állam* lenni, területe nem szűnik meg *haza* lenni, sőt inkább fokozottabban azzá válik. Vele kapcsolatban tehát mindaz érvényben marad, amit nemzetről, hazáról, nemzeti tudatról, nemzetállamról és nacionalizmusról mondtunk. E nemzetek tehát lehetnek dicsőek és viselkedhetnek szégyelnivalóan, lehetnek biztonságban és kerülhetnek veszélybe, lehetnek támadók és megtáma-

dottak, elnyomottak és uralmi helyzetben levők, s uralmi helyzeteik igazolására vagy félelmes állapotuk kiegyenlítésére kitalálhatnak téveszméket, amelyek gyakran az individualizmus-liberalizmus vagy a szocializmus-kommunizmus torzulásainak formáját veszik magukra, de gyakorlatilag teljesen azonos funkciójuk van a nacionalista téveszmékkel, vagy egyszerűen azok. Mindezzel nem a nacionalizmus mint eszmék és programok rendszere vagy világi valláspótlék „győz” az individualizmus-liberalizmus és a szocializmus-kommunizmus eszmerendszerei felett, hanem a *nemzet mint közösségi tény* bizonyul erősebbnek egyik vagy másik társadalmi programnál, ideológiánál vagy azok nevében fellépő hatalomnál vagy érdeknél. Fogalmazhatjuk úgy is, hogy az *individualizmus-liberalizmus, szocializmus-kommunizmus* és a modern *nemzet* egyaránt a demokratikus szabadság központi eszméjéből erednek, de mint arra már rámutattunk, a szabadság ideológiájának ezek közül az eszmei és társadalmi következményei közül a helyhez, időhöz és embercsoporthoz kötött *közösségi tudat tömegessé válása*, a *nemzet* hamarabb lett reális társadalmi ténnyé, mint akár a személyes és politikai szabadság, akár az egyenlő emberi méltóság és társadalmi igazságosság, melyek részben ugyan már megtestesülnek a liberalizmus és szocializmus igen lényeges társadalmi intézményeiben, de részben még mindig csak programok és ideológiák. Ezért állapíthatjuk meg azt, hogy az összes politikai ideológiák közt a nemzet ideológiájának, a patriotizmusnak van a *legkevesebb* sajátos eszmei tartalma és ugyanakkor a *legerősebb* tényleges közösségi nyomatéka. A Toynbee tételében elbújtatott igazság tehát az, hogy a *nemzet mint kész tény*, sokszor bizonyult „erősebbnek” és fog még annak bizonyulni más közösségi összetartó tényezőknél és programoknál. A *nacionalizmusok* azonban, mint ideológiák, sohasem arattak döntő

győzelmet sem az eszmék, sem a gyakorlat egyetlen harcmézején sem. Ellenkezőleg, abban a pillanatban, amint a szabadságeszmének a nemzet alapjául szolgáló elvét, az önrendelkezési elvet komolyan alkalmazták velük szemben, a nacionalizmusok összes állítólagos „eszméi” tökéletesen elolvadnak, semmivé válnak, akár a „fehér ember terhéről”, akár a szabadságnak uralom vagy hódítás formájában való terjesztéséről”, akár a szőke északiak faji felsőbbbségéről, akár Szent István koronájának összetartó erejéről legyen is szó. (Megjegyezzük, hogy ugyanígy elolvadnak a szabadságeszme gazdasági és hatalmi érdekektől megtisztított, komolyan vett alkalmazásától a szabadság és egyenlőség dogmatikusan szembeállított programjainak állítólag kiegyenlíthetetlen ellentétei is.)

Most már megpróbálhatunk feleletet adni arra a kérdésre, hogy hol a hiba azokban az egyenletsorokban, melyek elején a szabadságeszméből fogant önrendelkezés, végén pedig a nacionalizmus legpusztítóbb formái állanak. Az összefüggést pontosan úgy kell fogalmaznunk, hogy a nacionalizmusok – sok egyéb válságjelen-séggel együtt – valóban részei vannak a válságos átmeneti kornak, amely a modern szabadságeszme *megjelenése* és valóságosan működő társadalmi formaként való *érvényesülése között* zajlik, – mely átmeneti kornak a legjobb esetben is csak a közepén tartunk. Az önrendelkezést a nemzetállamért és a nemzetállamot a nacionalizmusért felelőssé tevő egyenletsorok hibájának a gyökeréhez azzal a felismeréssel jutunk el, hogy a nemzetállam – mely csupán egy bizonyos társadalmi fejlődési fokon következik az önrendelkezési elvből – éppen akkor és azáltal ad indítást a különböző nacionalizmusok számára, amikor részben vagy teljesen *szakít az önrendelkezési elvvel*, azzal az elvvel, mely a nemzetek, mint közösségek számára a létüknek alapjául szolgáló szabadságeszmét testesíti meg. Az önrendelkezési elv tehát

nemcsak, hogy nem okozója a nacionalizmusnak, hanem — komolyan véve és ténylegesen alkalmazva — az egyetlen reális ellenszere azoknak az uralmi, alávetettségi és félelmi állapotoknak, melyekből a nacionalizmusok születnek: ugyanaz az önrendelkezési elv, mely létrehozta a nemzetállamokat, egyben különösebb nehézség nélkül meg is tudja oldani azok konfliktusait — ha alkalmazzák. Amivel visszajutunk ahhoz a már jelzett igazsághoz, mely szerint a demokratikus szabadságeszme megjelenése a maga követelményeinek minden következményeikkel együtt, minden hatalmi vagy egyéb érdektől való torzítás nélküli teljes komolyan vételét kívánja meg: azt, hogy az uralmi típusú államról és társadalomról új típusú, a demokratikus szabadságeszmét a nemzeteken belül és a nemzetek között reális szabadság intézményekben megtestesítő, kölcsönös szolgálatokon alapuló államra, társadalomra és nemzetközi közösségre kell áttérni, mert ha ez nem történik meg, ez gondolkodókban, elitekben és tömegekben egyaránt olyan végletes izgalmi állapotokat produkál, melyek felett a hatalomgyakorlás régi módszerei egyszerűen nem tudnak úrrá lenni.